
TANULMÁNYOK

KIS JÁNOS

Az állam semlegessége

1. BEVEZETŐ

Alkotmányos rendszerekben a politika központi kérdései közé tartozik, hogy milyen korlátokat állít az ország alaptörvénye az államhatalom felhasználása elé. Az alkotmány értelmezése — miként a kárpótlás, a visszamenő hatályú igazságszolgáltatás vagy az abortusz ügyében tapasztalhattuk — a politikai folyamat lényeges része lesz.

Az értelmezési viták tétje nem csupán annak tisztázása, hogy egy-egy vitás ügyben milyen politikai döntést engednek meg — és mit zárnak ki — a polgárok alkotmányos jogai. Az eseti állásfoglalásokat összeköti egy átfogóbb koncepció: arról, hogy milyen államban élünk, hogyan kell kezelnie az államnak polgárait, és miért fontos, hogy így bánjon velük. Az ilyen kérdések megválaszolása jelöli ki azt, amit a köztársaság politikai moráljának nevezhetünk.

A politikai morál néhány alapelvét az alkotmány megnevezi és körülírja. Más elvek a háttérben lappanganak: olyan tételek ezek, melyek nélkül a megnevezett alkotmányos szabályoknak nem lehet működő tartalmat adni, nem lehet feltárni összefüggéseiket, és nem lehet őket sikerrel alkalmazni a döntést kívánó esetekre. Az alkotmányértelmezési gyakorlat egyik fő feladata, hogy kialakítsa az írott alkotmány mögöttes elveinek tartalmas és logikailag következetes doktrínáját.

Ilyen mögöttes elv, amit úgy hívunk: az állam semlegességének elve. Ez az elv — néven nevezve vagy anélkül — megjelent Magyarországon a közoktatás szelleméről, s külön a hittanoktatásról folytatott vitákban,¹ valamint a sajtóigazgatás megítélésének vitájában.² Óhatatlanul szerepet fog játszani az abortusz-vitában,³ s ha nem akad el a próbálkozás, hogy törvényt hozzanak a nemzeti szimbólumok és a közjogi méltóságok védelméről, akkor annak vitájában is.⁴

A legtöbb szerző természetes otthonossággal használja a semlegesség elvét. Erős intuíciónk van arról, hogy mire való és mit kíván az államtól ez az elv. A modern társadalmakban különböző erkölcsi életfelfogású, különböző kultúrájú, különböző vallású és világnézetű emberek élnek együtt. A pluralizmus meghaladhatatlan adottság, de nem is kívánatos a felszámolása. Ezért az állam csak úgy lehet minden polgárának egyformán saját állama, ha távol tartja magát a sok meggyőződés, kultúra, vallás és világnézet vitájáról.

Ez valóban kézenfekvő gondolat; de a politikai vitákat figyelve mégis azt találjuk, hogy az egyetértéshez nem elegendő.⁵ Magyarországon mind ez ideig még föl sem merült egy sor kérdés, melyek megválaszolása nélkül a semlegesség eszméje csupán metafora, nem alkotmányos doktrína. Milyen természetű nézeteltérésektől kell az államnak távol tartania magát? Hogyan kell a távolságot megtartania? Megkívánja-e a semlegesség elve, hogy az állam minden erkölcsi életfelfogás, világnézeti meggyőződés, vallásos hit kibontakozásához egyenlő esélyeket biztosítson? Összefér-e egy kulturális, etnikai, nemzeti vagy vallási kisebbség előnyös megkülönböztetésével? Lehet-e semleges az állam azokkal a világnézetekkel szemben, melyek azt követelik tőle, hogy ne legyen semleges? És így tovább.

Az ilyen kérdések megválaszolása alapos átgondolást tesz szükségessé. Tisztázásra szorul, hogy mi is a semlegesség tartalma. Meg kell fogalmazni a doktrínát, amely az elvet igazolja — azaz megindokolja elfogadásának szükségességét és mintegy elhelyezi az alkotmányos jelentőségű elvek rendszerében. Vizsgálandók a helyzetek, amelyekben az állam semlegességének követelménye felmerül: körülírandók a politikai eljárások, melyek különböző típusú helyzetekben biztosíthatják e követelmény teljesülését.

Tanulmányommal ehhez a munkához szeretnék hozzájárulni. Mielőtt azonban az érdemi fejtegetésekbe belevágnék, néhány szót kell szólnom a követendő stratégiáról.

2. A KÜLPOLITIKAI SEMLEGESSÉG ANALÓGIÁJA

Semlegességről olyankor szokás beszélni, amikor két fél verseng, vitázik vagy harcol egymással, és van egy harmadik fél is a színen. Erről a harmadik félről lehet megkérdezni, hogy semleges-e a konfliktusban, vagy sem.

Első pillantásra úgy tűnik, a kérdés semmiféle gondot nem okoz. A harmadik fél semleges, ha cselekedetei nem befolyásolják a konfliktus kimenetelét — feltéve, hogy egyáltalán módjában állna hatást gyakorolni rá. Ha bármelyik fél javára módosít a győzelmi esélyeken, magatartása nem semleges. Ha azért nem változtat az esélyek eloszlásán, mert nem is áll módjában, akkor nem alkalmazható rá a kérdés, hogy semleges-e.⁶

De vajon ilyen egyszerű-e a dolog? Szeretném egy példán bemutatni, milyen természetű nehézséggel kell szembenéznünk. Példámat Joseph Raztól veszem.⁷ Arról a területről való, ahol a semlegesség fogalmát a legnagyobb egyetértésben használják: az államok közötti kapcsolatok, a nemzetközi jog tárgyköréből.

Két állam, *A* és *B*, hadban áll egymással. A harmadik, *C*, semleges kíván maradni a konfliktusukban. *C* a háború kitörése előtt *A* legfőbb hadiszállítója volt, *B*-vel semmiféle kereskedelmi kapcsolatban nem állt. Ha folytatja szállításait, ezzel lehetővé teszi, hogy *A* megnyerje a háborút. Ha leállítja a szállításokat, ezzel *B* győzelmét segíti elő.

Mikor tesz eleget *C* a semlegesség követelményének: ha megszakítja a kereskedelmi kapcsolatokat *A*-val, ha változatlan szinten szállít tovább, vagy ha folytatja ugyan a szállításokat, de csak olyan szinten, hogy ezzel a két fél győzelmi esélyeit ne befolyásolja? Vagy netán azt a megoldást kell választania, hogy *B*-nek is szállítani kezd? S ha igen, mi legyen az arány az *A*-ba és a *B*-be irányuló szállítások között? Ha fel kell függesztenie az *A*-ba irányuló szállításokat, mi mindenre terjed ki a tilalom? Csak a hadianyagokra vagy a hadiiparban felhasználható nyersanyagokra is? S vajon élelmiszert, közszükségleti javakat sem szabad szállítania?

Ezekre a kérdésekre kétféle válasz adható. A gyorsabbikat úgy foglathatjuk össze, hogy a semlegesség fogalma inkohereus fogalom: tipikus körülmények között nem lehetséges, hogy két fél konfliktusában egy harmadik minden tekintetben semleges legyen. Ezt a konklúziót vonja le Joseph Raz a példa elemzéséből.⁸

A másik válasz kerülőúton halad. Abból indul ki, ami a gyors válaszban az eredmény: nevezetesen, hogy a semlegesség követelménye rendszeresen egyszerre több dimenzióban is felvetődik, és csak kivételképpen teljesülhet minden dimenzióban egyidejűleg. De ahelyett, hogy sietne kimondani a semlegesség fogalmának inkohereciáját, a következőket veszi alapul.

Hogy két fél konfliktusában a harmadik mikor mondható semlegesnek, ez a kérdés csak akkor válaszolható meg, ha súlyozni tudjuk a különböző dimenziókat, amelyekben a semlegesség követelménye felmerül, valamint a normától való eltérések mértékét. A semlegesség fogalmának szótári definíciója nem ad kritériumokat a súlyviszonyok meghatározásához. Ez nem grammatikai, hanem tartalmi probléma, melyet csak valamilyen szubsztantív elmélet keretében lehet megoldani.⁹

A semlegesként értékelhető magatartás kiválasztásához egy sor elméleti kérdés előzetes megválaszolására van szükség. Tisztázni kell, hogy mi a háború szerepe az államok közötti konfliktusok rendezésében, hogy mire szolgál a nemzetközi jog a konfliktusok szabályozásában, hogy miért fontos a semlegesség nemzetközi jogi státusa. Attól függően, hogy milyen elmélet alapján válaszoljuk meg ezeket a kérdéseket, más és más koncepciót fogunk magunkévá tenni a külpolitikai semlegesség jelentőségéről és kritériumairól.

Sőt, nemcsak az változik az elmélet függvényében, hogy mi számít semleges magatartásnak, és mi nem, hanem az is, hogy milyen helyzetben kell egy államnak semlegességet tanúsítania. Más és más módon ítéljük meg a háborútól való semleges távolmaradást, ha az az álláspontunk, hogy nem létezik igazságos háború, mint ha bizonyos esetekben különbséget teszünk agresszor és megtámadott között. S ha elfogadjuk is, hogy létezik igazságos háború, még mindig különböző dolgokat gondolhatunk arról, hogy melyik háború igazságos és melyik nem az.

Egyszóval, nem eleve önromboló vállalkozás, hogy meghatározzuk a semlegesség kritériumait, valamint azokat a feltételeket, melyek között a semleges magatartás elvárható. Csakhogy a kritériumok és feltételek körülhatárolásához nem elég szemantikai elemzésnek alávetni a semlegesség fogalmát: valamilyen tartalmas politikai elméletet kell segítségül hívnunk.

Ez a megállapítás nemcsak az államok közötti viszonyokra igaz, hanem azonnal kiterjeszhető az állam és polgárai viszonyára is. Hiszen érvelésünk nem használta ki azokat a sajátos összefüggéseket, amelyek vonatkozásában a harmadik fél helyzete más és más attól függően, hogy külső vagy belső viszonyokról van-e szó.

Ha azonban tovább akarunk lépni, hogy kijelöljük az elméleti előfeltevéseket, melyek alapján megalkotható a semlegesség tartalmas, működő koncepciója, akkor ezeknek a különbségeknek már jelentőséget kell tulajdonítanunk. Azt kell ugyanis tisztáznunk, hogy *miért fontos* a semlegesség bizonyos helyzetekben: csak így nyerhetünk eszközöket a normától való eltérések súlyozására, a lényeges dimenziók kiválasztására. S kézenfekvő, hogy más indokok tegyék fontossá a semlegesség követelményét az

államok közötti viszonyban, mint egy államnak a saját polgáraihoz való viszonyában.

De még ezen a ponton is segíthet, ha egy kicsit tovább időzünk a külpolitikai analógiánál. Közelebbi vizsgálódással olyan különbségeket fedezhetünk fel, melyek megvilágíthatják voltaképpen kérdéssünk, a belső semlegesség jelentőségét.

Nemzetközi konfliktusokban a harmadik fél kétféle szereplő lehet. Lehet állam, de lehet államok alkotta nemzetközi szervezet is. Beszélhetünk arról, hogy Szerbia és Horvátország háborújában egy mindkettőjükkel szomszédos állam semleges marad. És megkérdezhetjük egy nemzetközi szervezetről (az Európai Közösségről vagy akár az ENSZ-ről), hogy semleges-e a délszláv konfliktusban — akár helyeseljük, akár helytelenítjük, ha az. A semlegesség releváns kritériumai a két esetben nem ugyanazok, mivel nem ugyanaz a szerep sem, amit a harmadik fél az egyik, illetve a másik esetben betölthet.

A harmadik állam ugyanolyan szintű szereplő, mint a hadviselő országok. Ha beavatkozik a konfliktusba, ugyanolyan előnyöket remélhet — és veszteségeket szenvedhet el —, mint amazok. Ha kívül marad a konfliktuson, akkor is olyan előnyöket élvez és olyan hátrányokat kénytelen elkönyvelni, mint hasonló helyzetben bármely más állam.

Az államok alkotta nemzetközi szervezetek helyzete más. Ezek más szintű szereplői a nemzetközi politikának, mint maguk az államok. Nincsenek olyan típusú érdekeik, amelyek az államok magatartását vezérlik. Ellenben olyan szerepet töltenek be, amilyenre egy állam soha nem támaszthat igényt tőle független államokkal szemben. Nevezetesen, az államok nemzetközi szervezetei fektetik le, értelmezik és szankcionálják a szabályokat, melyeket az államoknak egymással szemben tiszteletben kell tartaniuk.

Ha az ENSZ beavatkozik egy helyi konfliktusba, azzal nem válik hadviselő féllé, hanem a nemzetközi rendőrség szerepét vállalja magára. Ha egy harmadik állam csapatokat küld a hadszíntérre, már nem tekinthető semlegesnek; maga is a harcoló felek egyikévé válik. Ha az ENSZ küld oda békefenntartó erőket, akkor semleges vagy nem semleges volta attól függ, hogyan viselkednek a kéksisakosok.

Továbbá, az ENSZ olyan módon is közbeléphet, ahogyan egy harmadik állam nem teheti meg. Határozataival befolyásolhatja a hadviselő felek nemzetközi jogi státusát: agresszornak minősítheti az egyiket, agresszió áldozatának a másikat, korlátozhatja valamelyikük (vagy mind a kettő) jogait, szankciókat rendelhet el velük szemben, esetleg fel is függesztheti a tagságukat. Befogadhat egy országot a nemzetközi államközösségbe vagy kizárhatja onnan, meghatározhatja az államok jogait és kötelességeit

a közösségen belül, sőt, a közösségből kizártakkal szemben is magatartási szabályokat írhat elő.

Röviden, egy nemzetközi szervezet — szemben egy harmadik állammal — nem csupán a felek győzelmi esélyeit képes befolyásolni, de a jogállásukat is.

Az állam viszonya polgáraihoz inkább olyan, mint a nemzetközi szervezetek viszonya az államokhoz, nem pedig mint egy harmadik állam viszonya két másik államhoz. Ha az állam a saját felségterületén belül erőszakot alkalmaz, ezzel nem válik részesévé a polgárok közötti erőszakos konfliktusoknak. A polgárok által alkalmazott erőszak (a jogos védelem rendkívüli esetét leszámítva) mindig törvénytelen, míg az állami erőszak latbavetésére törvényes eljárások vannak. Az állam, mint mondani szokták, szuverenitásának körén belül monopolizálja a legitím erőszakot.

Továbbá, az állam törvényei írják körül a polgárok egymással szembeni jogait és kötelességeit, egymásra ható cselekedeteik szabályait. Az egyének csupán törvényes jogaik alanyaiként polgárok. Státusukat az állam határozza meg. Ha azt mondjuk, hogy az állam semleges kell legyen a polgárai közötti vitákban, versengésben, küzdelemben, ennek a követelménynek okvetlenül ki kell terjednie arra, ahogyan az állam a polgárok státusát alakítja.

Alább abból a hipotézisből indulok ki, hogy az állam „belső” semlegessége olyan követelmény, melyet elsősorban az tesz fontossá, hogy az állam határozza meg az egyének polgári státusát. Az állam semlegessége egyike azon feltételeknek, melyeknek teljesülniük kell ahhoz, hogy minden egyén az állam szabad és szabadságában egyenrangú polgára lehessen.

Az itt következő interpretáció alapvető föltevése szerint alkotmányos demokráciában a polgárok státusát az egyenlő méltóság elve határoolja körül. A 2. szakaszban ezt az elvet értelmezem. A 3. szakaszban veszem szemügyre a semlegességi feltételt mint az egyenlő méltóság elvének sajátos alkalmazását. A 4. szakasztól kezdve a semlegesség eszméjével szembeni ellenvetéseket tárgyalok. E vizsgálódás, reményeim szerint, rá fog világítani a semlegesség elvének további, fontos jellemzőire. A 9. szakasz a semlegesség intézményi technikáival foglalkozik; a 10. szakasz pedig arra a vádra tekint ki, mely szerint a semleges állam egyszersmind erkölcsi kérdésekben közömbös, ideálok nélküli állam is.

3. AZ EGYENLŐ MÉLTÓSÁG ELVE

A semlegesség politikai elv. Politikán itt az állam befolyásolására, az állam fölötti rendelkezés megszerzésére, megtartására és gyakorlására irányuló cselekedetek összességét értem. Az államhatalom felhasználásával kapcsolatos döntéseket nevezem *autoritatív döntések*nek. Autoritatív döntés egy parlamenti törvény, egy kormányhatározat, egy bírói ítélet: minden olyan rendelkezés, amely az államot intézkedésre vagy attól való tartózkodásra kötelezi.

Az állam kényszer-szervezet. Felsőterületén minden emberre kötelező szabályokat alkot, és ezek megsértését erőszak alkalmazásával szankcionálja. Az autoritatív döntések ilyen kényszerítő erejű intézkedésekre vonatkoznak.

A kényszeralkalmazás előjogát nem a kényszernek alávetett személyek ruházták az államra. Az alattvalók beleszületnek az államba, készen kapják annak intézményeit. Nem határozhatjuk el, hogy kivonulunk az államból egy olyan földterületre, amely nincs alávetve állami fennhatóságnak: a modern világot az államok teljesen felparcellázták egymás között. Az emberek túlnyomó többsége számára az a lehetőség sem adott, hogy egy másik államot válasszanak. A legtöbben halálunkig alattvalói leszünk az államnak, amelybe beleszülettünk, akár tetszik, akár nem.

Ha az állam csak azokra terjesztené ki szabadságkorlátozó és újraelosztó hatalmát, akik azt önként elfogadták, akkor létét és működését az alattvalók beleegyezése eleve igazolná. Csakhogy az állam fennhatósága a területén tartózkodó minden emberre kiterjed, függetlenül attól, hogy jóváhagyták-e. Ezért ez a fennhatóság, összes következményével együtt, külön igazolásra szorul. Meg kell indokolni, hogy miért *helyes*, ha az emberek alávetik magukat az állam korlátozó hatalmának, noha nem ők emelték maguk fölé. Meg kell indokolni, miért várható el a polgároktól, hogy ne csupán a szankcióktól való félelemből vagy a remélt előnyök kedvéért engedelmeskedjenek, hanem azért, mert *kötelességük* megtartani az állam törvényeit.

Minden állam rendelkezik valamilyen legitimáló ideológiával. Ez az ideológia tartalmazza az állam általános kényszeralkalmazási igényének igazolását és egyszersmind kijelöli azokat a feltételeket, amelyeknek a konkrét kényszerítő intézkedések eleget kell tgyenek.

A modern, alkotmányos demokráciák legitimáló ideológiájának van egy lényeges sajátossága, amely valamennyit összeköti és megkülönbözteti minden más politikai berendezkedéstől: ez pedig a polgárok közötti *egyenlőség* egy bizonyos értelmezése. Bármely kielégítő demokratikus ideológiának számot kell adnia arról, hogy a modern demokrácia a rendiség eltörlésén alapul; hogy a demokratikus kormány hatalmának

forrása a kormányzottak akarata; hogy a választójog vagyoni, műveltségi és egyéb korlátai rendre leomlottak; hogy az idő múlásával minden demokráciában tarthatatlanná vált a nők, az etnikai, vallási vagy faji kisebbségek politikai jogfosztása és hátrányos polgári megkülönböztetése; egyszóval, hogy a modern demokráciát az állampolgári egyenlőség feltartóztathatatlan térnyerése uralja.

A demokrácia tehát magában foglal valamilyen alapvető egalitárius törekvést, melyet a következőképpen fejezhetünk ki: nem legitim egy autoritatív döntés, ha tartalmazza vagy feltételezi, hogy az állam nem kezeli egyenlőkként a polgárait.

Egyszerűen nincs mód kielégítő értelmezést és igazolást adni a modern demokrácia politikai rendjére, ha ezt az alapelvet kétségbe vonják. Aki a demokrácia mint politikai rendszer iránt lojális, annak el kell ismernie az egyenlő bánásmód követelményének érvényességét is.

Mit tartalmaz ez a követelmény? Milyen vonatkozásban kell az államnak egyenlőkként bánnia a polgáraival? Két fontos dimenzió van, melyben a demokrácia bármely kielégítő elmélete szükségképpen egalitárius.

Az egyik az emberek javának, érdekeinek dimenziója. Amikor az állam kényszerítő intézkedéseket hoz, mindig figyelembe kell vennie, hogy a kényszerszert elszenvedő egyéneknek saját vágyai, kívánságai, érdekei vannak. Erős megfogalmazásban: csak olyan autoritatív döntés lehet legitim, mely valóságos egyének javát célozza; az állam nagysága, a nemzet dicsősége, a természeti fajok számának önmagáért való szaporítása stb. nem tartozik az állam legitim céljai közé. A kényszer alkalmazását kizárólag az teheti legitimé, hogy azok összességének jó, akik a kényszerszert elviselik.¹⁰ Gyenge megfogalmazásban: csak olyan autoritatív döntés lehet legitim, amelynek meghozatala során kellő súllyal mérlegelték a kényszernek alávetett egyének saját érdekeit.¹¹

A gyenge megfogalmazás szerint az államnak törődnie kell a polgárok javával. Az erős megfogalmazás szerint az állam csak a polgárok javával törődhet. Ha a követelmény egyik értelemben sem teljesül, akkor az állam biztosan pusztá eszközként kezeli alattvalóit. Hiszen úgy bánik velük, mintha nem volna saját javuk; figyelmen kívül hagyja, hogy intézkedéseinek konzekvenciái *nekik maguknak* jók vagy rosszak.

Itt nem kell választanunk a gyengébb és az erősebb értelmezés között. Mi ugyanis egy olyan legitimitási feltételre fogjuk összpontosítani a figyelmünket, mely ugyanúgy értelmezhető mindkét változatra. Ezt a következőképpen foglalhatjuk össze:

Az államnak minden polgára érdekeit *egyformán* kell figyelembe vennie. Nem tulajdoníthat nagyobb fontosságot az egyik ember érdekeinek, mint a másikéinak pusztán azért, mert az egyik embert fontosabbnak

tartja, mint a másikat. Az állam számára egyetlen ember sem lehet önmagában fontosabb, mint a másik.

Vagy másképpen kifejezve: amikor egy kényszerintézkedésből származó előnyöket és hátrányokat összevetjük, a súlyozást nem befolyásolhatja, hogy az előnyök és hátrányok okozói önmagukban mit érnek. Az utilitarizmus klasszikusainak megfogalmazásával élve, minden ember egyenlő eggyel, és egyetlen ember sem több egynél. Nevezzük ezt az *egyenlő fontosság elvének*:

- (1) Az állam számára minden polgára fontos, és *egyenlően fontosnak* kell lennie. Az autoritatív döntések jó és rossz következményeinek mérlegelésekor minden ember java számít, és minden ember java egyenlően számít.

Most azonban képzeljünk el egy államot, amely az emberek érdekeinek fontosságát tulajdonít ugyan — sőt, kizárólag az emberi érdekeknek tulajdonít fontosságot —, de a mérlegelés jogát teljes egészében fenntartja magának. Az alattvalóknak tudomásul kell venniük, hogy jóindulatú és lelkiismeretes kormányuk van, amely a saját belátása szerint gondoskodik róluk: nem bírálhatják, nem vitathatják a döntéseit. Ez volna a tökéletes paternalista állam, ha a való világban létezhetnék ilyen.¹²

Vegyük észre: a paternalista állam számára nem maguk az egyének fontosak. Az emberek nemcsak *átélnék* — kellemesnek, kellemetlennek vagy közömbösnek éreznek — állapotokat, hanem *ítéletet* alkotnak róluk: helyeslik vagy helytelenítik őket. A paternalista állam azonban nem törődik vele, hogy mit fogadnak el jónak, kritikai megfontolás alapján, ők maguk. Az emberek által jónak vagy rossznak megélt *állapotokat* tartja fontosnak, nem az állapotok *alanyait*. Ezek pozitív különbségét igyekszik maximalizálni, akár helyeslik az eredményt maguk az egyének, akár nem.

Ez azonban azt jelenti, hogy a paternalista állam az alattvalókat eszközként kezeli, nem célként. Ha az (1) tételben foglaltak úgy értelmezendők, hogy az állam számára *az emberek* a fontosak, nem pedig jónak értékelt állapotaik és helyzeteik, akkor ez a tétel feltételez még valamit, egy mélyebben fekvő elvet. A hiányzó elv a következő:

Az államnak *tisztelnie* kell az egyénben a személyt, aki képes önálló ítéletet alkotni arról, hogy neki mi a jó, megérti, alkalmazni és vitatni tudja az erkölcs normáit, valamint a politika szabályait. Csak akkor kezeli az egyénet önmagukért fontos lényekként, ha elismeri, hogy joguk van bármely autoritatív döntés számára igazolást kérni, bármely igazolást vita tárgyává tenni, bírálni, kétségbe vonni.¹³

Ahogy az államnak minden egyén érdekeit egyformán fontosnak kell tekintenie, ugyanúgy minden egyénben egyformán kell tisztelnie az erkölcsi személyt. Nevezzük ezt az *egyenlő tisztelet elvének*:

- (2) Az államnak készen kell állnia arra, hogy bármely autoritatív döntését bármely polgára előtt igazolja. Minden polgárát úgy kell kezelnie, mint akinek külön indoklás nélkül jogában áll bármely autoritatív döntés igazolását kérni.

Nem minden állam tesz eleget ennek a követelménynek, sőt, a történeti szociológia által ismert államok többsége ennek kifejezetten ellentmondó tanokkal legitimálja magát. Az ilyen tanok azzal adnak nyomatékot a bennük foglalt elveknek, hogy valamiféle kitüntetett forrásra hivatkoznak. Rámutatnak a személyek egy zárt körére, akik különleges kapcsolatban vannak az igazsággal: számukra megjelenik az, ami a közönséges halandók előtt rejtve marad. Ezek az emberek lehetnek a kinyilatkoztatás kegyelmében részesült, ihletett egyének vagy egy különleges hivatás beavatottjai. Lehetnek a közönséges értelmet meghaladó bölcsességek közvetítői. Lehetnek a születési vagy a foglalkozási elit tagjai. Mindenképpen olyan tudás birtokában vannak, melyhez rajtuk kívül senki nem fér hozzá. Közönséges halandónak nem állhat módjában vitatni kijelentéseik alapját, ellenérveket felsorakoztatni, alternatív elveket felállítani.

Modern, alkotmányos demokráciában az állam legitimációja nem lehet ilyen természetű. A demokratikus állam semmire nem hivatkozhat, ami ne volna bármely polgára számára hozzáférhető. Minden emberrel úgy kell bánnia, mint erkölcsi személlyel, aki képes ésszel felfogni és megvitatni a politikai morál elveit és alkalmazásuk eseteit. Senkit nem vethet alá olyan korlátozásnak, senkit nem kényszeríthet olyan áldozatra, amelyet nem tud előtte mint egyenrangú vitafél előtt igazolni.

Az igazolás nem legitim, ha kizárja, hogy az érdekelt személy önállóan mérlegelje, és racionális vitába bocsátkozzon vele. Ebben a legalapvetőbb értelemben a demokratikus államnak minden embert egyenlőként — egyenlő tisztelettel — kell kezelnie.

Az emberek felfogóképessége, memóriája, az elvont logikai műveletekben való tehetségük nem egyforma, miként magánéleti és politikai erényeinkben is sokfélék vagyunk. Az állam számára azonban az egyének értelmi és erkölcsi különbségei nem adhatnak elégséges alapot ahhoz, hogy a kevésbé kiválóaktól megvonja a politikai vitákban való részvétel jogát. Mindenkinek joga van vitatni az autoritatív döntéseket, és mindenkinek joga van ahhoz, hogy ugyanazon feltételek között, ugyanazon szabályok szerint vegyen részt a vitában. Ezt mondja ki az egyenlő tisztelet elve.

A sorra vett különbségek egy része határozott rangsorolást enged meg, más esetekben nem lehetséges a rangsorolás, vagy attól függően változik, hogy milyen erkölcsi alapértékeket teszünk magunkévá. Ugyanaz az ember más és más dimenziókban más-más helyre kerülhet. A különböző

mutatók összeadásához súlyozni kellene őket; a súlyok megválasztására azonban nem adható egyértelmű eljárás.

Ezek komoly nehézségek, de az egyenlő tisztelet elve nem ezeken nyugszik. Ha lehetséges volna is egyértelmű és kimerítő rangsorba rendezni az embereket erkölcsi értékük szerint, az elv akkor is érvényes maradna. Azt mondja ki ugyanis, hogy *az állam* nem lehet tekintettel az efféle különbségekre, amikor polgárainak státusát meghatározza. Az államtól az erkölcsileg kevésbé értékes és az erkölcsileg értékesebb polgára egyformán elvárhatja, hogy igazolja autoritatív döntéseit, még hozzá olyan érvekkel, amelyek vizsgálatához nincs szükség különleges intuícióra, sugallatra, magasabb élményre, különleges intelligenciára vagy rendkívüli erényekre.¹⁴

Korábban kimutattuk, hogy az egyenlő fontosság elve — ha az emberek a fontosak, és nem állapotaik — nem független az egyenlő tisztelet elvétől. Most megállapíthatjuk, hogy az összefüggés a fordított irányban is fennáll. Ha az államnak minden polgárát egyenlő tisztelettel kell kezelnie, ez nemcsak igazolási kötelezettséget teremt velük szemben: maga után vonja, hogy bizonyos típusú igazolások nem lehetnek legitimek. Mégpedig éppen azok, amelyeket az egyenlő fontosság elve kizár. Az emberek egyenlő erkölcsi személyekként való kezelésének követelményét közvetlenül is sérti, ha az állam az egyik ember javát fontosabbnak minősíti, mint a másikat, pusztán azon az alapon, hogy az előbbit fölébe helyezi az utóbbinak.

Egyszóval, az egyenlő tisztelet elve magában foglalja az egyenlő fontosság elvét mint következményét. Mégis, mivel az utóbbi önmagában is jelentős szerepet játszik, célszerűnek tartom a kettőt explicit módon összekapcsolni. Nevezzük ezt a teljesen kifejtett elvet, Immanuel Kant nyomán az *egyenlő méltóság elvének*:

(3) Az államnak minden polgárát egyenlő tisztelettel kell kezelnie, és minden polgár érdekeinek egyenlő fontosságot kell tulajdonítania.

Az egyenlő méltóság elve szerint nem legitim egy autoritatív döntés, ha igazolása magában foglalja, hogy mit érnek azok a személyek, akiket korlátoz, terhekkel sújt vagy kedvezményez. Nem legitim egy autoritatív döntés, ha igazolása feltételezi, hogy a vele szemben felsorakoztatott érvek súlya függ attól: mit ér a személy, aki előadja őket. Ez a legalapvetőbb, a legvégső norma, amely a demokratikus államot polgáraival szemben korlátozza.¹⁵

Önmagában véve az egyenlő méltóság elve nagyon absztrakt elv, csaknem tautológikus. Alig mond többet annál, mint hogy az államnak minden emberrel emberhez méltóan kell bánnia. Nagyfokú elvontságával is összefügg, hogy — mint e szakasz elején megállapítottuk — modern,

alkotmányos demokráciákban egyszerűen illetlenség kétségbe vonni. Ezen a szinten mindenki egalitárius, aki a demokráciához mint politikai berendezkedéshez lojális.

Az egyenlő méltóság semmitmondónak tűnő elve azáltal nyer tartalmat, hogy meghatározzuk, mi számít „emberhez méltó” bánásmódnak.

A meghatározás soha nem válhat befejezetté. A vallási tolerancia viszonylag korán, a 17–18. században bekerült az embernek kijáró bánásmód feltételei közé, de csak fokozatosan terjesztették ki mindenfajta világnézeti meggyőződésre és erkölcsi életfelfogásra. Csak jóval az általános hadkötelezettség bevezetése után ismerték el, hogy a lelkiismeret és a vallásgyakorlás szabadsága magában foglalja a fegyverelutasítás jogát. Vannak országok, ahol ezt a jogot a mai napig a hívőkre korlátozzák. A szólásszabadság eszméje nem mindig foglalta magában a közjogi méltóságok kigúnyolásának, erkölcstelenként vagy a közrendre veszélyesként számon tartott nézetek hirdetésének jogát. A mindenféle megfigyeléstől és beavatkozástól védett magánszférához való jog is viszonylag új gondolat.

Az „emberhez méltó” bánásmód fogalma úgy lesz egyre tartalmasabb, hogy a társadalmi és politikai küzdelmek során kiszűrődnek azok a bánásmódok, amelyeket a kritika emberhez méltatlannak bélyegez meg. Ezek kizárása írja mind jobban körül az emberhez méltó bánásmód tartalmát. Jogok és más alkotmányos szabályok keletkeznek, melyek különféle bánásmódokat mint emberhez nem méltót tiltanak.

Nincs olyan *morális jog*, amelynek kifejtése és igazolása ne tételeznék fel az egyenlő méltóság absztrakt elvét. Némelyik azonban csak távolról függ össze vele, sok köztes elv és leíró megállapítás közvetítésével. Mások azonban nagyon szoros kapcsolatban vannak az egyenlő méltóság elvével; néhány nagyon általános, nagyon kézenfekvő tény hozzáadásával elnyerhetők belőle. Ilyen a diszkrimináció tilalmának elve — mellyel egy másik munkában szeretnék foglalkozni —, és ilyen az állam semlegességének elve is.

4. AZ ÁLLAM SEMLEGESSÉGE

Az itt következő fejtegetések célja kettős: igazolni az állam semlegességének elvét, és egyszersmind az elv értelmezését adni. A két feladat szorosan összefügg, mert ha azzal indokoljuk az állammal szemben támasztott semlegességi követelményt, hogy az államnak minden polgárát egyenlőként kell kezelnie, akkor — mint látni fogjuk — a semlegesség valamilyen sajátos koncepciója számára adunk igazolást. Más alapokról elindulva más koncepcióhoz jutnánk. Később, néhány fontosabb ellenve-

tés vizsgálata kapcsán, módunk lesz majd szembesíteni az itt kialakított koncepciót a legjelentősebb rivális megközelítésekkel.

Az egyenlő méltóság elve rövid úton átalakítható az állam semlegességének elvévé, ha két egészen alapvető jelentőségű körülményt figyelembe veszünk.

Az egyik az erkölcsi életeszmények, vallásos hitek, világnézeti meggyőződések természete. Az emberek nem úgy viszonyulnak ezekhez, mint a fogyasztói preferenciákhoz. A fogyasztói javakat *kiválasztjuk* a számunkra elérhető kínálati halmazból. Pénztárcánk és az utánajáráshoz rendelkezésünkre álló idő korlátai között összeválogatjuk azt a jószágegyüttest, amelytől a legnagyobb hasznot reméljük. Meglehetősen rugalmasak vagyunk abban, hogy mit fogadunk el hasznos együttesnek. Ha időnk, pénzünk vagy a kínálat szűkössége nem engedi, hogy a megszokott javakat vegyük meg, viszonylag könnyen helyettesítjük őket más termékekkel.

Személyiségünket általában nem érinti az ilyen helyettesítés. Preferenciáink megválasztásával nem kötelezzük el magunkat normatív elvek mellett. Döntésünk nem vonja maga után, hogy hasonló helyzetben bárkinek ugyanígy kellene választania. Következésképpen azt sem tartalmazza, hogy hasonló helyzetben nekünk magunknak ismét ugyanígy kell választanunk. Nem kerülnünk összeütközésbe önmagunkkal, nem leszünk mássá attól, hogy preferenciáink módosulnak.

Persze vannak kézenfekvő ellenpéldák. Aki éttrendjét azért változtatja meg, mert megtért egy szigorú táplálkozási tabukat előíró valláshoz vagy mert az elvi vegetarizmus hívévé lett, annak egész erkölcsi személyét érinti fogyasztói szokásainak módosulása. Ugyanez a helyzet azzal az emberrel, aki meggyőződéses zöldre válván lemond az autóról és nem használ műanyag eszközöket. Vagy a tolsztojánussal, aki odahagyja a városi civilizációt a rusztikus élet kedvéért. De ezekben az esetekben nem önmagában a fogyasztói preferenciák módosulása változtatja meg a személyiséget, hanem az életfelfogásé, a hiteké és meggyőződéseké, aminek az igények változása következménye csupán.

Éppen ebben áll a preferenciák, illetve az erkölcsi életeszmények, vallásos hitek, világnézeti meggyőződések különbsége: az előbbiek nem részei az erkölcsi személynek, az utóbbiak elválaszthatatlanok tőle. Az előbbiek megváltozhatnak, miközben értelmesen állíthatjuk, hogy a személy ugyanaz marad; az utóbbiak változása azonos a személyiség változásával.

Meggyőződéseinket, hiteinket, erkölcsi elveinket nem *választjuk*. Velük kapcsolatos szabadságunk nem a választás szabadságában áll. Nem tudjuk elhatározni, hogy a jövőben nem hiszünk (vagy hiszünk) Istenben, hogy nem lesz lelkifurdalásunk (vagy lelkifurdalásunk lesz), ha hazudunk egy

hozzánk közel álló embernek, hogy nem fogjuk fontosnak tartani (vagy nagyon is fontosnak fogjuk tartani) természeti környezetünk megőrződését és így tovább. Nem pusztán döntés kérdése, hogy valamit igaznak, helyesnek vagy jónak tartunk-e. Az erkölcsi, vallási, világnézeti ítéletek igazságát nem választjuk, hanem felismerjük, belátjuk, elfogadjuk, meggyőződünk róla. Ezért aztán ilyen állásfoglalásaink magukban foglalják, hogy hasonló helyzetben mindenkinek — természetesen minket elsőként ideértve — ugyanígy helyes vagy jó állást foglalnia. Erkölcsi személyiségünk nem marad érintetlen, ha ezek az elköteleződések módosulnak. Mi magunk vagyunk az, amit hiszünk és vallunk, ami a meggyőződésünk.

E megállapítás valódi súlyát a következő, további körülmény adja meg. Tegyük fel, hogy két ember ugyanarról a cselekedetről, ugyanazon tények figyelembevételével, egymásnak ellentmondó erkölcsi ítéletet alkot. Vitájukat el lehet dönteni, ha van valamilyen magasabb elv, amelyet mindkettő érvényesnek tart, amely azonban csak az egyik ítélettel egyeztethető össze. Ha a legközelebbi érvényes elv mibenlétében sem értenek egyet, a vita még mindig racionálisan eldönthető lesz, feltéve, hogy mindketten elfogadják érvényesnek egy magasabb elvet, amellyel csak az egyik alacsonyabb szintű elv egyeztethető össze. És így tovább, egészen addig, amíg el nem jutunk erkölcsi hitvallásuk legvégső elveiig. Ha ezek is kölcsönösen kizárják egymást, akkor már nem áll rendelkezésre olyan még magasabb elvegyüttes, amely közös alapul szolgálhatna a nézeteltérés racionális leszűkítéséhez. S ugyanígy áll a dolog a végső hitek és vélekedések terén is.

Így tehát az erkölcsök, vallások, világnézeti meggyőződések pluralizmusa nagyon radikális különbségeket is magában foglalhat. Előfordul, hogy a társadalomban egymás mellett létező két erkölcsi életfelfogás, vallásos hit vagy világnézet nem rendelhető alá közös elveknek, melyeket minden fél elfogad. Ilyen esetekben az egyikről a másikra való áttérés nem lehet racionális meggyőzés következménye, hanem felér egy konverzióval. Nem egy esetben valóban megtérés útján, az érvelési lánc átszakításával következik be. Szemben azokkal az esetekkel, amikor a nézeteltérés ugyanazon végső elvek, értékek, hitek vagy meggyőződések talaján áll elő, ezekben az esetekben *radikális nézeteltérésről* célszerű beszélnünk.

Azt találjuk tehát, hogy az erkölcsi elvek, a vallásos hitek és világnézeti meggyőződések a személy meghatározó részét alkotják; s módosításuk gyakran a személyiség gyökeres, konverziószerű átalakulását feltételezi. Ezért az, hogy az állam miként bánik magukkal az egyénekekkel, nem független az erkölcsi felfogásukban, a vallással kapcsolatos hiteikben, világnézeti meggyőződéseikben mutatkozó különbségek kezelésétől. Ha a polgárok egy részétől azt kívánja, hogy egy kényszerítő intézkedés önkéntes

elfogadásához adják fel személyiségük magvát, essenek át alapvető konverzió, akkor nem kezeli valamennyi polgárát egyenlő erkölcsi személyként.

Az irodalomban szokásos megkülönböztetéssel *privát* meggyőződésnek, hitnek, életeszeménynek fogom nevezni azokat a tételeket, amelyek pluralista társadalomban nem minden normális ember számára hozzáférhetők. Egy tételről akkor mondom, hogy valakinek a számára nem hozzáférhető, ha igaz vagy hamis voltának eldöntéséhez olyan bizonyítékok mérlegelésére volna szükség, melyeket az illető konverzió nélkül nem fogadhat el érvényes bizonyítéknak.

Joseph Raz írja, kétségbe vonva, hogy a hozzáférhető és nem hozzáférhető megkülönböztetése értelmes határt vonna: „A többi ember kétkedhet benne, hogy látta-e a centurio, amint Jézus kiszáll a sírjából. De egyetértenek abban, hogy ha látta, akkor ez bizonyíték — bár talán nem konkluzív bizonyíték — a Feltámadásra.”¹⁶

Azt hiszem, ez nem így van, s Raz példája jól szemlélteti, hogy mi a különbség hozzáférhető és nem hozzáférhető között, ahogyan e kifejezéseket itt használjuk. A Feltámadás nem a földi élet folytatása, átmeneti megszaktás után. Nem olyan, mint amikor egy ember a klinikai halál vagy a tetszhalál állapotából magához tér. A feltámadt Jézus nincs alávetve a földi élet biológiai és fizikai törvényeinek. Létezése magasabb, földöntúli létezés.

Ezért nemcsak az a kérdés, hogy egyáltalán látta-e a sírból kilépő Jézust a római katona (a hagyomány szerint nem látta: aludt). Ha látta volna, még mindig eldöntetlen lenne, hogy *mit* látott. A szó vallási értelmében feltámadt-e Jézus, vagy evilági értelemben magához tért tetszhalott állapotából? A földi élet folytatódásának vagy a földöntúli élet kezdetének bizonyítéka, hogy elhagyta sírját? Ez az igazi rejtély, amelyet meg kellene oldani. Ám ennek a rejtélynek a vonatkozásában a sírjából fölkelő Jézus látványa semmiféle bizonyítékkal nem szolgál. Csak annak a számára bizonyítja Jézus feltámadását, aki már *hisz* a Feltámadásban. Aki nem hisz a földi élet törvényein túli, magasabbrendű életben, annak számára bármit bizonyíthat ez a tapasztalat, csak azt nem, hogy az Isten fia feltámadt. Ha nem tér meg, akkor számára a Feltámadás hozzáférhetetlen eszme marad: hívővé kell válnia ahhoz, hogy a sírba tett testtel kapcsolatos tapasztalatokat a Feltámadás érvényes bizonyítékainak fogadhassa el.¹⁷

Az ilyen, nem mindenki számára hozzáférhető tételek többé-kevésbé összefüggő halmazait nevezem *privát* ideológiáknak. (Privát ideológia lehet egy vallás, egy erkölcsi életeszemény, egy világnézet, egy vallási, világnézeti, erkölcsi elemeket ötvöző kultúra.)

*Publikus*aknak nevezem a minden normális ember számára hozzáférhető ítéleteket. Valamely ítéletről akkor mondom, hogy hozzáférhető egy ember számára, ha igaz vagy hamis voltának eldöntéséhez nincs szükség olyan bizonyítékok szemügyre vételére, melyeket az illető konverzió nélkül nem fogadhat el érvényes bizonyíték gyanánt. Az ilyen kijelentések összessége alkotják a publikus ideológiákat. Pluralista társadalomban az az ideológia publikus, melynek tételei bárki számára hozzáférhető, függetlenül attól, hogy milyen privát eszmények, meggyőződések, hitek, milyen privát kultúra elkötelezettje.

Nos hát, az állam nem bánik egyenlőként a polgáraival, ha olyan korlátozásnak veti alá őket, melynek igazolása nem áll meg anélkül, hogy az egyik privát ideológiát igazabbnak, helyesebbnek, jobbnak ne ismernék el a másikkal. S ezzel az egyenlő méltóság elvét át is alakítottuk az *állam semlegességének elvévé*:

- (4) Autoritativ döntés igazolása nem függhet olyan megállapítástól, mely szerint az egyik — pluralista társadalomban nem minden normális ember számára hozzáférhető — erkölcsi életeszmény, hit, meggyőződés magasabb rendű, mint a másik.

Nem szükséges, hogy az igazolás explicit módon tartalmazzon efféle állítást. Az állam már akkor sem bánik egyenlőként a polgáraival, ha egy autoritativ döntés igazolása tartalmaz valamilyen nem publikus argumentumot, amely nélkül nem áll meg. Mert ha privát érvekre hivatkozik, akkor ezzel kizárta a mindenkire egyformán kötelező intézkedés vitájából azokat, akik számára a szóban forgó argumentum nem hozzáférhető. Tehát:

- (5) Autoritativ döntés igazolása nem függhet olyan érvektől, melyek nem publikusak, azaz pluralista társadalomban nem minden normális ember számára hozzáférhető.

Belátható, hogy (5) valójában benne foglalatik (4)-ben. Hiszen egy argumentum felhasználása feltételezi, hogy azt igaznak fogadják el. Ami viszont feltételezi, hogy a vele össze nem egyeztethető állítások hamisak. Így hát, ha egy autoritativ döntés igazolása egy nem publikus állításra épül, az magában foglalja, hogy az ezt tartalmazó ideológia magasabb rendű azoknál a nem publikus tanoknál, amelyek az állítást kizárják. Mivel azonban (5) a semlegességi feltétel nagyon fontos vonatkozását mondja ki, s mivel ugyanakkor sokkal inkább vitatják, mint az általánosabb, (4) tételt, ezért célszerűnek tűnik olyan módon összefoglalni a semlegesség elvét, hogy (5) explicit módon szerepeljen benne.

(6) Autoritatív döntés igazolása nem függhet olyan megállapítástól, hogy egy privát ideológia magasabb rendű, mint a másik, vagy — ami ennek speciális esete —, hogy egy privát ideológiai tételt igaznak fogadnak el, s következőképpen a tagadását hamisnak minősítik.

A semlegességi elvnek sokféle értelmezése és igazolása ismeretes. A fentiek ahhoz az elgondoláshoz állnak legközelebb, melyet Ronald Dworkin fejtett ki a nyolcvanas években. „Liberalizmus” című, nagyhatású cikkében Dworkin még a liberalizmus legalapvetőbb elveként vezeti be a semlegesség elvét, és azt javasolja, hogy a liberálisok erre alapozzák az egyenlőség ideálját.¹⁸ Néhány évvel később, „Mivel nem azonos a liberalizmus?” című írásában már elutasítja ezt a konstrukciót.¹⁹ Dworkin itt amellelt érvel, hogy a liberalizmus helyes interpretációjának a polgárok egyenlőként való kezelését kell alapul vennie, s arra építve megindokolnia a semlegesség követelményét. Itt ezt az összefüggést próbáltam meg feltárni, erősen támaszkodva az egyenlőként való kezelés Dworkin adta értelmezésére.

A következő öt szakaszban néhány ellenvetést veszek szemügyre. Céloom nem csupán az, hogy megmutassam, hogyan védhető meg a semlegesség itt adott értelmezése a tipikus ellenérvekkel szemben. Azt remélem, hogy eközben világosabbá válik, min alapul, mit kíván és mit zár ki az állam semlegességének elve.

5. A KÖVETKEZMÉNYEK VAGY AZ IGAZOLÁS SEMLEGESSÉGE

Egy fontos ellenvetést már ismertettem a 2. szakaszban, két hadviselő állam és egy kívülálló harmadik viszonyának példáján: *A* és *B* háborúban áll egymással. A háborúban részt nem vevő *C* hagyományos külkereskedelmi partnere *A*-nak, de *B*-nek nem. Mikor marad semleges *C* a konfliktusban: ha leállítja *A*-ba irányuló szállításait, vagy ha nem? Az áruszállítványok leállítására *A* győzelmi esélyeit csökkentené, fenntartása esetén viszont *B* kilátásai romlanának. Bármit tesz *C*, mindenképpen befolyással lesz a háború kimenetelére.

Ez a nehézség megfogalmazható egy államnak és polgárainak viszonyában is. Tegyük fel, hogy a polgárok egy része (*A*) olyan életideált vall magáénak, mely a zéró növekedéshez, a kisüzemi technikák uralmához, a falu és a kisközösségek elsőbbségéhez kötődik. A többi polgár (*B*) életeszmenyének megvalósulása a gazdasági növekedést, a nagyüzemi technikák elterjedését, a tömegfogyasztás felülkerekedését és az urbanizációt feltételezi. Vegyük adottnak, hogy a növekedésre, iparosodásra és urbanizációra való áttérés egy ideje már folyamatban van, és az állam (*C*)

különböző költségvetési, településfejlesztési, ipartámogatási politikákkal segíti.

A helyzet pontosan ugyanaz lesz, mint háborús példánk esetében. Ha *C* tovább folytatja növekedés- és iparosodás-serkentő politikáját, *A* egyre hátrányosabb helyzetbe kerül. Ha *C* felhagy ezzel a politikával, *B* kilátásai fognak romlani. *C* nem tehet olyat, amivel ne befolyásolná *A* és *B* egymáshoz viszonyított esélyeit.

Vegyük észre: ez az ellenvetés a semlegesség egy másik értelmezését támadja, nem azt, amelyre mi jutottunk a jelen munkában. *C* semlegesége az itt bírált felfogásban azt jelentené, hogy intézkedései (vagy azok elmulasztása) nincsenek hatással az *A* és *B* közötti érdekkonfliktusra: az intézkedések a *következmények* tekintetében semlegesek.²⁰ Mi viszont az intézkedések semlegességét *igazolásuk* semlegességeként határoztuk meg.

A következmények semlegességének feltételét az állam akkor sérti meg, ha intézkedésének hatása nem egyformán kedvező minden érdekelt számára. Az igazolás semlegességének feltételét az állam akkor sérti meg, ha az intézkedést azzal igazolja, hogy a hatás az egyik érdekelt csoport privát életeszménye szerint kedvező.

A kétféle feltétel logikailag független egymástól. Az állam eljárása kielégítheti a következmények semlegességének feltételét, miközben az igazolás semlegességének követelményét sérti. Vagy eleget tehet az utóbbinak, miközben megsérti az előbbit.

Természetesen lehetséges, hogy az állam mindkét semlegességi feltételnek egyszerre eleget tegyen. Ha például az iskolarendszer kialakulásától fogva minden — egyházi és világi, községi és alapítványi — iskolát egyformán az ott tanuló diákok számának arányában támogat, akkor a támogatás kielégíti a következmények semlegességének feltételét. S ha azért igazodik a fejkvóta-szabályhoz, mert nem kíván állást foglalni abban a kérdésben, hogy milyen szellemű iskola jobb, és milyen szellemű iskola rosszabb, akkor az igazolási semlegesség feltételével sem ütközik össze.

Ugyanígy előfordulhat az is, hogy az állam mindkét semlegességi feltételt egyszerre megsérti. Ha például ösztönző szabályok kibocsátásával és anyagi erőforrásokkal támogatja a zéró növekedésre való áttérést, akkor működésének következményei nem lesznek semlegesek. S ha abból a megfontolásból jár el így, hogy az üdvösség, Buddha tanítása szerint, a rusztikus élet és a meditáció gyümölcse, akkor megsérti az igazolás semlegességének elvét is.

De ha a zéró növekedést olyan indok alapján támogatja az állam, mely független a polgárok vallási megosztottságától — például abból a megfontolásból, hogy a növekvő gazdaság gyorsuló ütemben meríti ki a társadalom rendelkezésére álló erőforrásokat —, akkor az igazolási

semlegesség feltételének eleget tesz, jóllehet intézkedései a következmények tekintetében változatlanul nem lesznek semlegesek.

Így tehát az igazolás semlegessége koherens követelmény lehet akkor is, ha a következmények semlegessége nem bizonyul általánosan teljesíthető feltételnek. Az ellenvetés egyszerűen nem az igazolás semlegességére vonatkozik. Ha mégis összefüggésbe hozható vele, úgy csak közvetve, az alábbi módon.

Amennyiben a következmények semlegessége nem általánosan teljesíthető feltétel, akkor az igazolás semlegessége nem minden esetben járhat együtt a következmények semlegességével. S ezért fel kell tennünk a kérdést: nem kevés-e az igazolás semlegessége önmagában? Nem túlságosan gyenge feltétel-e? Ez a voltaképpeni ellenvetés, melyet a fenti érv az igazolás semlegességének elgondolásával szemben fölvet.

Nos, az igény, hogy az állam intézkedései mind igazolásuk, mind következményeik tekintetében legyenek semlegesek, egyenértékű azzal a kívánalommal, hogy senki semmilyen (sem abszolút, sem viszonylagos) hátrányt ne szenvedjen el állami intézkedések következtében. Ez, először is, teljesíthetetlenül szigorú feltétel.²¹

Vannak életmódok, amelyek összeegyeztethetetlenek egymással; vannak kollektív erőforrások, melyeket — nem lévén tetszés szerint oszthatók — lehetetlen egyenlően elosztani. Vannak továbbá helyzetek, amikor az általános jólét zsugorodása csak úgy tartóztatható fel, ha meghatározott csoportok nem részesednek arányosan belőle.

Azt kell tehát mondanunk: senki nem formálhat jogot rá, hogy az állam pontosan ugyanolyan esélyeket biztosítson az ő életeszmenyének, mint mindenki másénak a megvalósítására.

Ez a megállapítás olyan benyomást kelt, mintha a következmények semlegessége megnyerő, csak éppen többnyire nem teljesíthető ideál volna. Az esetek egy részében valóban így áll a dolog. Máskor azonban azt találjuk, hogy a következmények semlegessége nemcsak túlságosan szigorú feltétel: mint ideál sem vonzó. A mindenkori status quo fenntartását kívánja az államtól, függetlenül attól, hogy a status quo egyébként elfogadható-e.

Ha a társadalom egyenlőtlen esélyeket kínál különböző vallások, világnézetek és életvitelek virágzása számára, a következmények semlegessége megtiltaná az államnak, hogy bármit tegyen a kiinduló egyenlőtlenségek csökkentése érdekében. Hiába szólnának komoly indokok valamely kulturálisan körülhatárolt, hátrányos helyzetű csoport pozitív megkülönböztetése mellett; semleges állam ilyen lépést soha nem tehetne.

Így tehát nem tartozik a minden releváns helyzetben teljesíthető és minden releváns helyzetben vonzó feltételek közé, hogy az állam műkö-

dése egyáltalán ne módosítson az előnyök és hátrányok elosztásán. A következmények semlegessége tipikus esetben nem kielégíthető követelmény, az esetek egy részében pedig nem is volna kívánatos, hogy teljesüljön.

Ebből azonban nem következik, hogy ne volna értelmes dolog megkövetelni, hogy *bizonyos típusú hátrányok* senkire ne háruljanak az állam működéséből. Ilyen követelményt állít föl a diszkrimináció tilalma. Ilyen követelményt tartalmaz a semlegesség elve mint az igazolásbeli semlegesség feltételének megfogalmazása.²²

Ez a feltétel nem üres: sokféle állami intézkedés, sokféle autoritatív döntés van, amely összeegyeztethetetlen vele. S mellette még más elvek is működnek, melyek további intézkedések kizárására használhatók. Ezek együtt határozzák meg, hogy mit nem tehet az olyan állam, mely tiszteletben tartja polgárainak egyenlő méltóságát.

6. A SEMLEGESSÉG ELVÉNEK SEMLEGES IGAZOLÁSA

Többen is megfogalmazták a követelményt, hogy magát a semlegességi elvet is semleges módon kell igazolni.²³ Ha ez a feltétel nem teljesül, ha a semlegesség igazolása nem semleges a különböző erkölcsi életemények, vallások, világnézetek, kultúrák között, akkor a semlegesség is csupán egyike a versengő ideáloknak, melyek vitájában az államnak nem volna szabad állást foglalnia.²⁴

Két különböző argumentum ismeretes, mely szerint a semlegesség elve számára nem adható semleges igazolás. Az egyik így foglalható össze:

A semlegességi követelmény igazolása sokféle végső előfeltevésen nyugodhat. Alapulhat szekpticizmuson, mint a vallási tolerancia Pierre Bayle-től és Montaigne-től Voltaire-ig: nem tudhatjuk, hogy a vallás és az erkölcs dolgaiban mi igaz vagy helyes, tehát legjobb, ha az állam egyik tant sem helyezi a többi fölébe. Vagy alapulhat az erkölcsi, kulturális sokféleség pozitív értékének hangsúlyozásán, mint Humboldt liberalizmusa. Vagy a morális és intellektuális haladásba vetett hiten, mint John Stuart Mill elköteleződése a szólásszabadság mellett. Vagy az autonómia végső értéké emelésén, mint Kant etikája és politikai filozófiája. Vagy James Mill kételyein a törvényhozók és kormányférfiak erkölcsi emelkedettségét illetően. Vagy, mint Dworkinnál, az egyenlő méltóság kanti eredetű eszméjén.

A semlegesség így kialakított doktrínái azonban nemcsak előfeltevésekben különböznek egymástól. Más és más alapokból a semlegesség fogalmának más és más szubsztantív értelmezései következnek, és az

eltérő interpretációk nem ugyanazokat a korlátokat állítják az államhatalom felhasználására vonatkozó, autoritatív döntések elé. Ez pedig azt jelenti, hogy a semlegesség igazolása nem semleges.

Az eljárás, amely a semlegesség elvét semleges módon igazolná, közömbös kellene legyen e koncepcionális különbségek iránt. Az összes lehetséges koncepciónak egyszerre kellene következnie belőle, ami azt jelentené, hogy vagy tartalmatlan, vagy inkonzisztens.

Eddig az argumentum. Vizsgálata során mindenekelőtt azt kell tisztáznunk: milyen típusú semlegességi feltétel megsértésére utal, amikor azt állítja, hogy a semlegesség igazolása maga nem lehet semleges?

Könnyűszerrel észrevehetjük, hogy a *következmények* semlegességéről van szó. Az érv lényege az, hogy más és más igazoló doktrínák más és más semlegességi elvet s ennek megfelelően más és más tiltó szabályokat vonnak maguk után, és így más és más struktúrát adnak az állam intézkedéseinek, melyek ennélfogva más és más módon osztják majd el a polgárok között a társadalmi együttműködés előnyeit és hátrányait.

Számunkra azért fontos ez a megállapítás, mert az következik belőle, hogy a most vizsgált argumentum nem érinti a semlegesség fentebb kifejtett koncepcióját. Az egyenlő méltóság elvére alapozott semlegességi elv, mint láttuk, az *igazolás* semlegességének családjába tartozik. Az igazolás semlegességének feltétele, mint ugyancsak láttuk, független a következmények semlegességétől: akkor is teljesülhet, ha az utóbbi nem teljesül. Ez természetesen érvényes a semlegesség elvének igazolására is. Ha a különböző igazoló elméletek a következmények tekintetében nem semlegesek, ez egyáltalán nem zárja ki, hogy az igazolás tekintetében semlegesek legyenek, s a semlegesség itt kifejtett koncepciójának koherenciájához csupán erre van szükség. A vizsgált argumentumból tehát nem következik, hogy az igazolási semlegesség családjába tartozó koncepciók inkohereusak. Ennél többet itt nem kell mondanunk róla.

Ismeretes azonban egy másik érv is, amely már magát az igazolásbeli semlegesség koherenciáját vonja kétségbe. Ez a következőképpen hangzik. A pluralista társadalomban együtt létező privat ideológiákat két nagy osztályba sorolhatjuk. Az elsőbe tartoznak azok, amelyeket *toleránsoknak* nevezhetünk, a másodikba az *intoleránsoknak* nevezhető ideológiák.

Toleráns egy ideológia, ha tudomásul veszi és helyesli a modern társadalmak ideológiai pluralizmusát. Minden toleráns ideológia különbséget tesz aközött, hogy másokat a meggyőzés eszközével próbálunk rávezetni tévedésükre, s hogy erőszak vagy fenyegetés útján kényszerítjük őket életelveik, hitük, meggyőződésük feladására. Az előbbi összefér a toleranciával, az utóbbi nem.

Intoleráns egy ideológia, ha az ideológiai pluralizmust rossznak, tudomásulvételét helytelennek tartja. Az intoleráns ideológiák nem tesznek különbséget meggyőzés és kényszerítés között. Felfogásuk szerint a más hiten vagy meggyőződésen lévő emberek nem csupán tévednek, de egyszersmind eltévelyedésben leledzenek, és minden eszköz jó, hogy az igaz útra visszatereljék őket.²⁵

Toleránsak, példának okáért, azok az ideológiák, melyek az autonómiát alapvető értéknek tekintik, tehát abból indulnak ki, hogy az emberek szabad önmegvalósítása, a jó életről vallott felfogásuk önálló kialakítása és a saját eszményeik szerinti élet lehetősége legfőbb javaink közé tartozik. Az ilyen nézetek szerint annyira fontos, hogy az egyén a saját belátása szerint, szabadon alakíthassa életét, hogy jobbnak kell tartanunk, ha téves ideálokat követ, de autonóm személyként, mint ha a helyes tanhoz igazodik, de kényszer vagy manipuláció következtében.²⁶

Intoleránsak, példának okáért, azok az ideológiák, melyek az üdvözítő életet tekintik alapvető értéknek, és az üdvözülésnek egyetlen módját ismerik el, azt, ha az egyén az igaz hitet vallja, és annak előírásai szerint rendezi be az életét. Az ilyen tanok szerint a kárhozatal elkerülése mindennél fontosabb, s ezért jobb, ha az egyén az igaz hitet követi, még ha nem is önként, mint ha önállóan alakítja hitét, de hamis útra tér.

Nos, az állam semlegességének elve bármely toleráns ideológiával összefér, azonban összeegyeztethetetlen minden intoleráns ideológiával. Az intoleráns ideológiákból az következik, hogy az államnak nem szabad semlegesnek maradnia a különböző privát ideológiák vitájában. Így a semlegesség elve egyike a versengő privát ideáloknak; tehát a benne foglalt tilalom saját magára is vonatkozik: az államnak éppúgy nem szabad elköteleznie magát a semlegesség, mint bármilyen más privát ideál mellett. Ha mégis megteszi, akkor nem lesz semleges a különböző privát ideológiák vetélkedésében. Egyszóval: ha eleget tesz a semlegesség követelményének, akkor nem jár el semleges módon, ha pedig nem teszi eleget, akkor még úgy sem jár el semleges módon. Az állam semlegességének elve önromboló elv; logikai lehetetlenség megfelelni a benne foglalt normáknak. Így szól az argumentum.

Mit válaszolhatunk erre az ellenvetésre? Való igaz: a semlegesség elve összhangban van a toleráns ideológiákkal és ellentmond az intoleráns ideológiáknak. Vegyük azonban észre, hogy az elv megindoklásához nincs szükség azokra a privát ideológiákra, amelyekkel harmonizál. Bár az autonómia elvét a politikára alkalmazva elnyerhetjük az állam semlegessége elvét, míg az üdvözülés elsőbbségének elvéből a semlegesség elvének tagadása következik, de a semlegesség elve igazolható az autonómia

magánerkölcsi elve nélkül is. Sőt, igazolásakor semmiféle sajátos privát ideológiához nem kell folyamodnunk.

Elegendő azt a *politikai rendszert* alapul venni, melyet valamennyien elfogadunk: az alkotmányos demokráciát. Adva van ez az intézményrendszer mint empirikus hatalmi berendezkedés. Ez a kiindulópont. De, mint láttuk, a politikai hatalom — minden politikai hatalom — erkölcsi igazolásra szorul. Az alkotmányos demokrácia bármely elfogadható igazolásának számot kell adnia a benne foglalt egalitárius törekvésről, tehát tartalmaznia kell az egyenlő méltóság politikai elvét vagy egy azzal egyenrangú másik elvet. Az egyenlő méltóság elve és a modern társadalmak pluralizmusának ténye pedig együttesen maga után vonja az állam semlegességének követelményét.

Ezt a politikai elvet mindenkinek el kell fogadnia, aki az alkotmányos demokráciával azonosul. Nem azért kell elfogadnia, mert olyan magánerkölcsi felfogást vall, amelyből — ha azt a politikára alkalmazzák — következik az állam semlegességének elve. Azért kell elfogadnia, mert lojális a demokratikus rendszer iránt. Akkor is el kell fogadnia, ha az konfliktusban van magánerkölcsi felfogásának politikai konzekvenciáival. Ragaszkodhat hozzá, hogy magánéletét a saját erkölcsi életfelfogása szerint rendezze be. Törekedhet arra, hogy a meggyőzés és mozgósítás kényszermentes eszközeivel a politikában is elsőbbséget szerezzen a saját erkölcsi nézeteinek. Arról azonban le kell mondania, hogy olyan autoritív döntéseket vigyen keresztül, melyeket mások csak akkor fogadhatnak el kötelezőnek, ha egyszersmind helyesnek, érvényesnek, igaznak ismerik el az ő privát nézeteit is. Ez az ára az alkotmányos demokrácia elfogadásának.

Még néhány szót arról, hogy ezt a megállapítást hogyan kell érteni. Kétféleképpen is érthetjük, amit akkor veszünk észre, ha egy pillantást vetünk John Rawls kései — „Az igazságosság egy elmélete” című, összefoglaló művét 10-15 év után követő — cikkeire.²⁷

Rawls szerint az alkotmányos demokráciák intézményrendszere az idő múlásával fokozatosan magához idomítja a keretei között együtt létező privát ideológiákat. Az intoleráns ideológiák lassacskán margón kívülre szorulnak vagy levedlik intoleranciájukat.

A marginalizálódás jelenségét a rasszizmus politikai sorsával illusztrálhatjuk. A századelő tájkán a vezető demokratikus államokban a fajelmélet még szalonképes véleménynek számított. Ma viszont komoly politikai tényező egyszerűen nem engedheti meg magának, hogy mint rasszista lepleződjön le. Vannak ugyan rasszista — vagy legalábbis a közönség egy részének faji előítéleteivel játszó — politikusok, de ha nem kívánnak bojkott alá kerülni, akkor szemérmesen takargatniuk kell rasszista hajlandóságukat.

Az intolerancia fokozatos levedlésére a katolicizmus több évszázados fejlődése szolgál kézenfekvő példával. A reformációval szemben a római egyház még az egyedül legitím keresztény egyházként kívánta elismertetni magát. Galileivel szemben még igényt tartott rá, hogy természettudományos kérdésekben kimondja a végső szót. Azóta mindkét törekvéséről visszavonult. Egyre szűkül azon szekuláris kérdések köre, melyek kapcsán a katolikus egyház kizárólagosságot igényel a maga álláspontjának. Bizonyos kérdésekben tudomásul veszi, hogy együtt kell léteznie más felfogású közösségekkel. Más kérdéseket ma már egyszerűen nem tekint a vallásra tartozónak. Bár a folyamatot meg-megszakítják időleges visszaesések, helyi anomáliák, egészében mégis azt mondhatjuk: a katolicizmus az idő múlásával hozzáidomul az élet szekularizálódásához.

Rawls szerint az ilyen változások nyomán a modern, alkotmányos demokráciákban létrejön egy közös politikai kultúra, amely minden mértékadó privát ideológiában benne foglaltatik. A privát ideológiák egy sor erkölcsi, vallási, világnézeti kérdésben továbbra is egymást kölcsönösen kizáró állásfoglalásokat tartalmaznak ugyan, de a politika alapelveinek terén egybevágnak a következményeik. Más és más indokok alapján, de valamennyi az állam semlegességének elvéhez vezet. Ezt nevezi Rawls átfedőlegesen konszenzusnak (overlapping consensus). A magyar politikában liberális minimumnak, a liberális közmegegyezés minimumának nevezik.

Ezen az okfejtésen belül két önmagában is képviselhető gondolatot különíthetünk el. Az egyiket Joseph Raz elemezte végig.²⁸ Eszerint az alkotmányos demokrácia politikai elveinek igazolásához lényegében csak arra volna szükség, hogy rámutassunk a közös politikai kultúrára, a minden privát ideológiában benne foglalt közös — publikus — részre. Az elméleti igazolás ennek a közös kultúrának a belső összefüggéseit tárja fel, a benne foglalt vélekedések összhangját vizsgálja és teszi egyszersmind tökéletesebbé. Igaz, a koherencia megteremtése érdekében olyan megvilágosító alapeszméket is felállít, melyeket a közösség intuíciói kifejtve nem tartalmaznak. Az „igazságosság mint fair eljárás” (justice as fairness) koncepciója Rawls szerint ilyen, a konszenzuson túllépő alapeszme. Csakhogy ez az elgondolás „nem az igazságosság igaz koncepciójaként lép föl, hanem olyan koncepcióként, mely a szabad és egyenlő személyeknek tekintett polgárok tájékozott és önkéntes politikai megegyezésének alapjául szolgálhat”²⁹. Egyszóval, a „justice as fairness” tanát nem azért indokolt elfogadni, mert igaz, hanem azért, mert *összhangban van* a közös politikai kultúra intuícióival, s azokat jól rendezi és világítja meg. Ezt Raz felszíni megalapozásnak (shallow foundations) nevezi³⁰, arra célozva,

hogy az igazolás a politikai közvéleményben empirikusan adott egyetértést veszi alapul.

A demokrácia iránti lojalitáson, mely érvelésünk sarkköve, érthetjük azt, hogy a polgárok a demokratikus közmegegyezés iránt lojálisak: nem vitatják a demokratikus rend által előnyben részesített politikai kultúrát, adottnak fogadják el annak legfontosabb tételeit. Ha így értjük a fentieket, akkor mi is a felszíni megalapozás eljárását követtük. Csakhogy ezzel az eljárással szemben súlyos kifogások emelhetők.

Mindenekelőtt, a felszíni megalapozás nem kínál alkalmas eszközöket a *kritika* számára. Csak annak a bírálatahoz ad mércét, amit a létező konszenzus is kifogásol. Magát ezt a konszenzust csak annyiban tudja bírálni, amennyiben belsőleg ellentmondásos. A társadalmi valóságot és a rá vonatkozó vélekedéseket egyszerre bíráló, filozófiai kritika ezen az úton nem válhat lehetségessé.

További komoly nehézségnek látszik, hogy az átfedőleges konszenzus kimutatása mint megoldás függ attól: milyen széles ténylegesen a demokratikus politikai kultúra elfogadottsága. Rendkívül valószínűtlen, hogy az államnak és polgárainak viszonyával kapcsolatos konszenzus valaha is kiterjedjen minden egyazon időben létező privát ideológiára. De ha vannak ideológiák, melyek kívül esnek a konszenzuson, akkor külön indoklásra szorul, hogy ezek miért hagyhatók figyelmen kívül. S mihelyt ez a kérdés fölmerül, a közös politikai kultúrára való hivatkozás már nem lehet elegendő. Hisz ilyen körülmények között éppen az szorul megindoklásra, hogy miért lehet a többség (de nem mindenki) közös politikai kultúrája alapján mindenkire kötelező politikai elveket felállítani.

Rawls írásaiban azonban benne rejlik egy másik értelmezés lehetősége is. Ebben a felfogásban nem az átfedőleges konszenzus létrejöttének tényére kerül a hangsúly, hanem a demokrácia alapvető politikai intézményeire és társadalmi alapjaira. Tény, hogy a demokratikus intézmények és a nekik megfelelő társadalmi viszonyok nyomást gyakorolnak a kereteik között burjánzó ideológiákra és fokozatosan kiszűrik a velük durva konfliktusban lévő eszméket. Tény, hogy ennek következtében a demokrácia legjobb igazolása meglehetősen jól fedi a kialakuló közmegegyezést, és elfogadtatásának gyakorlati folyamatában építhet a közös politikai intuíciókra. De nem az tünteti ki vetélytársaival szemben, hogy összhangban van a közös vélekedésekkel, hanem az, hogy a demokrácia mibenlétének *igaz interpretációja*. Aki ezt az értelmezést elveti, annak nem elég arra rámutatnia, hogy a politikai konszenzust nem fedi. Azt kell bizonyítania, hogy a demokratikus intézmények és a demokratikus társadalom alapvető jellemzőiről nem ad számot. Egy ilyen teória akár összeütközés-

be is kerülhet a konszenzussal, s még mindig erős érvek szólnak amellett, hogy el kell fogadni.

Talán ebbe az irányba mutatnak Rawls olyan megállapításai, mint hogy az ő elmélete a demokratikus társadalom „alapstruktúrája számára” ad igazolást,³¹ vagy hogy az „alapvető intuitív eszmék”, melyekből kiindul, „az alkotmányos demokrácia politikai intézményeibe és ezek értelmezésének publikus hagyományába vannak ágyazódva”.³²

Mi ezt a második értelmezési lehetőséget követtük. Nem építettünk az átfedőleges konszenzus tényére. Átvettük Rawls-tól azt a gondolatot, hogy a demokratikus intézmények működése szelekciós nyomást gyakorol a privát ideológiákra. De érvelésünk nem az intézmények nyomása következtében létrejövő, közös politikai kultúra posztulálásán nyugodott. Nem úgy jutottunk el a semlegesség elvéhez, hogy rámutatással meghatároztuk mint a közös politikai kultúra részét vagy koherenciájának feltételét.

Abból indultunk ki, hogy a demokratikus intézményekbe és a nekik megfelelő társadalmi rendbe be van építve egy ellenállhatatlan erejű, egalitárius nyomás. Az alkotmányos demokrácia minden kielégítő igazolásának számot kell adnia a nyomás működéséről: magában kell foglalnia az egyenlő méltóság elvét vagy egy ezzel egyenértékű elvet, s ennek folytán a diszkrimináció tilalmát és az állam semlegességének normáját.

Azt állítottuk: aki a demokráciát elfogadja, annak — ha következetes önmagához — ezeket az elveket is el kell fogadnia. Nem okvetlenül szükséges, hogy privát ideológiája összhangban legyen velük. Szükséges viszont, hogy konfliktus esetén tudomásul vegye: az állam a demokratikus hatalomgyakorlás igazoló elveinek ad elsőbbséget bármely privát ideológiával szemben (a politika tartományában, természetesen).

Ez az értelmezés nem tartalmazza premisszái között az átfedőleges konszenzus hipotézisét. Számot ad arról, hogy az emberek privát ideológiái és a demokrácia publikus normái konfliktusba keveredhetnek egymással. Túlmegy a felszíni megalapozáson, az uralkodó politikai kultúra tényeinek pusztá számbavételén. A konszenzustól független, mélyebb megalapozást ad a demokratikus hatalomgyakorlás elveinek. De nem olyan megalapozást, amely bárminemű privát ideológiát feltételezne. Nem a jó élet valamilyen átfogó, etikai felfogását alkalmazza a politikára. Önmagában megálló politikai elmélet ez, mely az állam természetét, a demokrácia mibenlétét és az autoritás igazolásának szükségességét veszi alapul.

Az így kialakított elmélet két dolgot őriz meg Rawls-ból: a politikai morál autonómiájának (a magánetikától való függetlenségének) eszméjét, és azt a gondolatot, melyet Rawls, Kantot idézve, úgy fejez ki, hogy a

helyes elsőbbséget élvez a *jóval* szemben, azaz, a politikai igazságosság elvei konfliktus esetén maguk mögé utasítják a jó élet etikai felfogását.³³

Rawls egy másik kritikusa, Ronald Dworkin azt az alapeszmét támadja meg, mely ebben a második változatban is megmarad. *Diszkontinuitási stratégiának* nevezi a politikai morál autonóm megalapozására tett kísérletet.³⁴ Kimutatja, hogy az egyenlő méltóság és a semlegesség politikai elvei szoros összefüggésben vannak egy átfogóbb, etikai koncepcióval, melyben a jó élet ideálja magában foglalja az igazságosság feltételeinek teljesülését. A politikai elvek legjobb igazolása ezeket az összefüggéseket tárja fel. Ezt nevezi Dworkin *kontinuitási stratégiának*.³⁵

Nem vagyok biztos benne, hogy Dworkin distinkciója valóban ellenvetésnek tekintendő. A két megközelítés nem okvetlenül zárja ki egymást. Mindkettő jogosult lehet, más és más kérdések vonatkozásában. A kontinuitási stratégia azt vizsgálja, hogy mi az az átfogó etikai elmélet, mely a legjobban alkalmazható az alkotmányos demokráciára. Termékeny eljárás lehet azok egymás közötti vitáiban, akik ezt az etikát elfogadják. De nem alkalmas a demokrácia politikai elveinek megvédésére azokkal szemben, akik ezt az etikát elvetik. A velük folytatott vitákban a diszkontinuitási stratégiát célszerű előnyben részesíteni.

Az alkotmányos demokrácia politikai elvei különböző etikai felfogásokkal nem egyformán jól illeszkednek. Konfliktusban vannak az intoleráns, paternalista, tekintélyelvű etikai koncepciókkal, és jól harmonizálnak azokkal, melyek alapvető értéként kezelik a toleranciát és a személy autonómiáját.

Minél következetesebben törekszik valaki politikai és etikai nézeteinek összehangolására, annál inkább magáévá kell tennie a tolerancia és az autonómia értékein nyugvó liberális etikát — ha egyszer az egyenlő méltóság elvén nyugvó liberális politikai elméletet elfogadja. Ez közvetlen folyománya annak a tételnek, mely szerint a *helyes* elsőbbséget élvez a *jóval* szemben. Hisz a *helyes* elsőbbsége maga után vonja a következményt, mely szerint a *jó* mibenléte függ attól, milyen életmódok egyeztethetők össze az igazságosság politikai kívánalmaival. Ily módon a liberális politika feltételez egy liberális etikát, amellyel kölcsönösen vonzzák egymást. A liberális politika kiválasztja az etikai koncepciók sokaságából az autonómia tiszteletén és a tolerancián nyugvó liberális etikát. A liberális etika pedig szélesebb megalapozást nyújt a liberális politika számára. Ezeket az összefüggéseket hivatott feltárni a kontinuitási stratégia.

Ahhoz azonban, hogy a liberális politikai elveket — alkotmányos demokrácia alapelveit — megvédjük, nincs szükség ezekre az összefüggésekre. A politika elvei önállóan is igazolhatók nem valamilyen átfogóbb

etikai tan sajátos következményeiként, hanem csupa politikai körülményt alapul véve: az állam természetét, a demokrácia mibenlétét és az autoritás igazolási igényét. Ezt a semleges igazolást teszi lehetővé a diszkontinuitási stratégia.

Ebben a tekintetben a semlegesség elvének fenti értelmezése és igazolása Rawls nyomdokain halad. Az így meghatározott elv eleget tesz az igazolásbeli semlegesség követelményének: premisszái között semmiféle privát ideológia tételei nem szerepelnek. Ezt kellett kimutatnunk.

7. VANNAK-E NEM RADIKÁLIS NÉZETELTÉRÉSEK?

Az itt következő ellenvetés veleje az, hogy a privát ideológiákat gyakorlatilag lehetetlen kiküszöbölni a publikus vitákból. Hogy megszabaduljunk tőlük, ehhez nem elég elvetni minden olyan igazolást, mely explicit módon tartalmaz vagy logikailag feltételez privát kijelentéseket. Ennél jóval szigorúbb feltételnek kellene teljesülnie.

Csak olyan indoklás alapján volna szabad autoritatív döntéseket hozni, melyet ésszerűen érvelő ember nem vethet el.³⁶ Nemcsak a radikális nézeteltéréseket kellene zárójelbe tenni. Ki kellene zárni a tetszőleges nézeteltérés közepette hozott döntéseket, ha a rendelkezésre álló érvek nem teszik lehetővé a vita konkluzív lezárását. Ez viszont azt jelentené, hogy megbénul a döntéshozatal demokratikus rendje, hiszen a többségi döntések nagyobbrészt általános egyetértés híján születnek, és semmi alapunk feltételezni, hogy az egyetértés kizárólag valamelyik fél ésszerűtlen gondolkodása miatt hiányzik. A többségi elv éppen arra való, hogy nézetkülönbségek esetén ne az uralkodó, ne az arisztokrácia, ne a teokrácia, a bürokrácia vagy a plutokrácia akarata döntsön, hanem az összesség akaratát legjobban megközelítő akarat.

Igaz, a politikai viták résztvevői gyakran pengetnek érzelmi húrokat racionális érvek sorakoztatása helyett; szívesen beszélnek homályos metaforákban jól definiált fogalmak helyett; szeretnek példázatokkal dobálózni a probléma elemzése helyett. Ám ha mindenki maradéktalanul eleget tenne az ésszerű vita ideális szabályainak, az egyetértés akkor sem lenne eleve biztosítva.

Vegyünk szemügyre egyetlen, viszonylag könnyen átlátható esetet. Magyarországon 1989 és 1992 között szinte megszakítás nélkül folyt a vita arról, hogy kell-e Budapesten világiállítás. Az egyik legfőbb ellenérv így hangzott: a világiállítás több mint százmilliárd forint összegű beruházást kívánna. Hazai magánbefektetők ennek csak egy töredékét lennének képesek rendelkezésre bocsátani. A külföldi tőke nem mutat komoly

érdeklődést. Fennáll tehát a veszély, hogy csaknem a teljes ráfordítást a kormánynak kellene állnia. A költségvetési hiány azonban máris a túrési határon van. A világkiállítás tehát pénzügyi katasztrófával fenyeget; a törvényt a parlamentnek nem szabad megszavaznia.

Mivel sem a költségvetés súlyos állapotát, sem a hazai magántőke gyengeségét senki komolyan nem vitatta, ezért a külföldi érdeklődés vált a kritikus kérdéssé. Az expo hívei így válaszoltak ellenlábasaiknak: amíg a parlament nem szavazza meg a világkiállítási törvényt, a külföldi befektetők nem is mutathatnak komoly érdeklődést, hisz a halogatás azt bizonyítja, hogy a magyar állam szándéka nem komoly, s az üzlet rendkívül bizonytalan.

Persze, nyomós érvek hangzottak el ezzel a válasszal szemben, de nem olyan bizonyítékok, amelyek egyértelműen kizárták volna, hogy az expopárti argumentáció igaz lehet. Politikai döntéseket előkészítő vitákban ilyen, megdönthetetlen erejű érvek többnyire nem is adhatók elő. Hisz a vitatkozók nem olyan eseményekről tesznek jóslatot, melyek tőlük függetlenül fognak bekövetkezni. A vita maga is része az eseményláncnak, amely a tárgyát teszi. A döntés meghozatala előtt a várt eredmények még nem ismertek. A döntés és körülményei viszont hatással vannak a bekövetkezendő eredményekre. Hozzájárulnak a jóslat beteljesüléséhez, vagy eltértenek a megvalósulás pályájáról.

Tegyük fel, hogy a külföldi befektetők a világkiállítási törvény elfogadása után sem jelentkeznek kellő számban (úgy tűnik, ez a helyzet). Az expo ellenzői számára ez azt bizonyítja, hogy nekik volt igazuk. A tervezet híveit azonban a befektetési kedv változatlan gyengesége nem kényszeríti tévedésük belátására. Azt válaszolhatják bírálóiknak, hogy a nyilvános viták hevesége, a döntési folyamat túlságos elhúzódása apasztotta el a külföldi tőke érdeklődését. Nem az ötletben volt a hiba, hanem az ellentábor akadékoskodásában, mely a bizonytalanság leplébe burkolta az expo ügyét.

Így tehát a nézeteltérések állandó kísérőjelenségei a politikai döntéshozatalnak, és nem csupán azért, mert a felek makacsul figyelmen kívül hagyják az ésszerű vita ideális szabályait. Az autoritatív döntésekkel kapcsolatos nézeteltérések tipikus esetben olyan természetűek, hogy egyik félnek sem áll módjában kényszerítő erejű, konkluzív bizonyítékokat felsorakoztatni.

S itt érkezünk el az érvelés döntő pontjához. A konkluzív bizonyítékok hiánya azt jelenti, hogy a tétel és bizonyítékai között logikai hézag van, s ezt az űrt személyes mérlegelés töltheti be. Azaz, a felek szubjektív ítéletétől függ, hogy mennyire tartják meggyőzőnek a rendelkezésre álló

bizonyítékokat, mekkora súlyt tulajdonítanak nekik, és ennek megfelelően merre billentik el a mérleget.

A vita résztvevőit nemcsak helyzetük, pártállásuk, érdekeik, korábbi tapasztalataik befolyásolják a bizonyítékok súlyának mérlegelésében. Ítéletük függ erkölcsi felfogásuktól, meggyőződéseiktől, kulturális felkészültségüktől is. Egyszóval, a privát ideológiák azokban a nézeteltérésekben is benne vannak, amelyek látszólag a publikus térben osztják meg a közönséget.

Egy újabb példa meg fogja világítani, hogy mire gondolok. Az abortusz jogi szabályozásáról zajló vitában nagyon sokféle érv hangzik el. A tiltás hívei egyebek között arra is hivatkoznak, hogy a terhességmegszakítás nem kockázatmentes művelet; súlyos egészségkárosodással, sőt, akár a nő halálával is járhat. A tiltás ellenzői nem állítják, hogy ez az állítás hamis; azonban az érvet nem tartják eléggé nyomósnak. A művi abortusszal járó mortalitás nem magasabb, mint bármely műtét halandósági kockázata, és alacsonyabb, mint a szüléssel kapcsolatos halálozási arányszám, s ez a tény a megengedő szabályozás hívei számára elégséges ahhoz, hogy ne tulajdonítsanak jelentőséget az egészségügyi rizikó érvének.

Sőt, többet mondanak: felhívják a figyelmet arra, hogy a tiltás nem az összes abortuszok számát szokta csökkenteni, csupán a legális abortuszokét. Az illegális műtétekkel járó mortalitás pedig jóval magasabb, mint a legális műtéteké. Ezt az érvet viszont a tiltás hívei találják könnyűnek; legalábbis azok, akik azért vannak az abortusz ellen, mert a magzatot fogantatástól emberi személynek, a terhesség megszakítást pedig emberölésnek tartják. Az emberölés legalizálását semmi nem igazolhatja; az sem, ha a tiltásnak nincs mód érvényt szerezni.

Így hát, jóllehet a felsorakoztatott tények az adott esetben mindkét oldalon publikusak, jelentőségük mérlegelése nem publikus meggyőződésektől is függ.

Ezért a semlegességi feltétel nemcsak azokat a döntéseket zárna ki a megengedett autoritatív döntések köréből, melyek kiiktatását helyesnek tartanánk, hanem elviselhetetlenül sokat. Éppen eleget ahhoz, hogy a demokratikus döntéshozatal működésképtelenné váljék. Csak a legszélesebb egyetértés fennállása esetén lehetne határozni olyan ügyek egész soráról, melyeket demokráciákban a többségre bízunk: költségvetésről, adókról, honvédelemről, közoktatásról, egészségügyről, településfejlesztésről és így tovább.

Ha ez igaz, úgy a semlegesség normája nem csupán a politikai rendszer megbénításával fenyegetne, hanem a demokrácia egyik fontos normatív elvével kerülne összeütközésbe. Azzal az elvvel ugyanis, hogy a közös

ügyeket, az alkotmány korlátai között, a többség jogosult eldönteni. Maga a népképviselési elv válnék kétségessé.

Ezt a nehézséget kétféleképpen próbálhatjuk meg elhárítani. Az egyik lehetőség az volna, hogy elhatároljuk egymástól azt a tartományt, ahol a semlegességet illeti meg az elsőbbség, és azt, ahol a többségi szabályt. Például az egyik osztályba soroljuk az egyéni életvitel szabályozását, a másikba a kollektív erőforrások fölötti rendelkezést. Ha a magánélet terén nem lehetséges semleges autoritativ döntés, az államnak le kell mondania a beavatkozásról. Közügyek kapcsán azonban ezt egyszerűen nem teheti meg. Hiába alkotnak a polgárok kölcsönösen összeegyeztethetetlen erkölcsi ítéleteket például a nukleáris elrettentés stratégiájáról, az állam nem háríthatja el magától a döntés kötelezettségét.³⁷

Sajnos, ez az egyszerűnek tűnő megoldás távolról sem egyértelmű. Egyfelől, nem minden kezelhető magánügyként, ami az egyéni életvitel része. Gondoljunk bele, mi történnék, ha elfogadnánk, hogy az állam soha nem foglalhat állást az emberek személyes életfelfogását érintő kérdésekben. Akkor, példának okáért, az abortuszról való döntést, fogantatástól a magzat világra jöttéig, a nő lelkiismeretére kellene bízni. Akinek az erkölcsével összeegyeztethetetlen a terhesség megszakítása, az a legkorábbi időpontban is tartózkodni fog tőle. Akinek az erkölcsi felfogása azonban nem tiltja, az a terhesség utolsó napján is megöletheti a magzatát. Nincs komoly ember, aki ezt a szélsőségesen megengedő álláspontot elfogadná. Mégis, ez következne a javasolt elhatárolásból.

Másfelől az is súlyos következményekkel járna, ha a döntési kényszerre hivatkozva megengednék, hogy közügyekben a semlegesség feltételét sértő döntéseket hozzon a többség. Ez a megoldás nemcsak azt tenné lehetővé, hogy az államnak katonapolitikája vagy költségvetési politikája legyen. Megengedné például, hogy egyházi felügyelet alá helyezték az állami iskolákat; hogy egy bizonyos nemzeti kultúreszményt hivatalos rangra emeljenek; hogy a kormány hamisnak nyilvánítson különféle tanokat, és terjesztésüket tilalom alá vonja; és még sok minden más megengedne, ami azonnal eszünkbe jut, ha arról van szó, hogy minek a kizárására való az állam semlegességének elve.³⁸

Ez a kísérlet tehát nem éri el a célját; valami mással kell próbálkozni. A rendelkezésünkre álló másik eljárás abban áll, hogy közelebbről szemügyre vesszük az ellenvetést, s tisztázzuk, vajon a semlegesség feltételét sértő esetek univerzuma valóban olyan végzetesen táguló-e, mint ahogyan az érv sejteti.

A vizsgálatra szoruló állítás a következő: a politikai döntést kívánó nézeteltérések, még ha látszólag a publikus téren belül maradnak is, az esetek többségében nem függetlenek a privát ideológiák ellentéteitől.

A kérdés nyilvánvalóan az, mit fed a „nem függetlenek” kifejezés. Ugyanarról van-e szó, mint az igazolásbeli semlegesség esetében?

A semlegesség elve az olyan döntéseket zárja ki, melyeknek indoklása nem áll meg valamilyen nem publikus tétel nélkül: vagy explicit módon tartalmaz, vagy logikailag feltételez egy vagy több privát kijelentést. A függés tehát itt erős, *logikai* természetű.

Az ellenvetés ezzel szemben olyan döntéseket minősít nem semlegesnek, melyeknek indoklása nem teljesen konkluzív; melyek esetében tehát a bizonyítékok személyes mérlegelésétől is függ, hogy az indokokat igaznak fogadjuk-e el. Az argumentum szerint a mérlegelést, egyebek között, a becslést végző személy privát eszményei, hitei, meggyőződései is befolyásolják.

Ezt nincs okunk kétségbe vonni. Ám vegyük észre: a szóban forgó befolyás nem abban áll, hogy a mérlegelő személy felismeri a döntés igazolásának valamilyen szükségszerű feltételét, s belátja a feltétel és a döntés közötti kényszerítő erejét, logikai összefüggéseket. Az ítéletalkotását befolyásoló privát tételek nem szerepelnek explicit módon a döntés igazolásában, sőt, az nem is feltételezi őket. A függés itt gyenge, *pszichológiai* természetű.

Az egyik esetben a nem publikus tétel része az igazolásnak, akkor is, ha nincs kimondva. Aki a döntést helyesli, annak a szóban forgó tételt is helyeselnie kell. A másik esetben a nem publikus tétel nem része az igazolásnak. A döntés helyes volta nem feltételezi, hogy az adott privát tétel is helyes vagy igaz, akkor sem, ha a döntéshozó személy szerint azért helyesli a döntést, mert a kérdéses tétellel is egyetért.

Az egyik esetben a bizonyíték része a privát ideológiának, amelyből az igazolásban szereplő, nem publikus tétel is származik. A másik esetben a bizonyíték is és a bizonyított tétel is publikus, csupán arról van szó, hogy összefüggésük nem kényszerítő erejű, s ezért teret enged a szubjektív mérlegelésnek, melybe privát argumentumok is betüremkedhetnek.

Az előbbi esetben a bizonyítás nem mindenki számára hozzáférhető, nem mindenki vizsgálhatja előzetes konverzió nélkül, hogy a tétel igaz-e vagy hamis. Az utóbbi esetben a bizonyítás mindenki számára hozzáférhető, jóllehet a bizonyítékok nem annyira erősek, hogy racionálisan eljáró embereknek is ne hagynának teret a szubjektív mérlegelés számára.

Így tehát az ellenvetés legfontosabb része nem áll meg. Abból, hogy egy nézeteltérés nem zárható le konkluzív bizonyítékokkal, azaz a rendelkezésre álló bizonyítékok teret hagynak a szubjektív mérlegelés számára, nem következik, hogy ahol ilyen nézeteltérés van, ott valamennyi álláspont szükségképpen magában foglal privát tételeket.

De ha ezt az állítást lefejtjük az ellenvetésről, akkor a maradék nem lesz elegendő a semlegességi elv megingatásához. Az állam semlegessége nem feltételezi, hogy az autoritatív döntések teljes egyetértésben születnek. Megengedi a nézeteltérés közepette zajló döntéshozatalt, ha a határozat nem tartalmaz (kimondva vagy logikailag feltételezve) a közösség egy része számára hozzáférhetetlen kijelentéseket.

Ha ugyanis ilyeneket nem tartalmaz, akkor azt sem vonja maga után, hogy a többség privát ideológiája helyes, míg a kisebbségé helytelen. Nem kényszeríti arra a kisebbséget, hogy ha a rendelkezésnek aláveti magát, egyszersmind a saját eszményeinek, hitének, meggyőződéseinek alacsonyabbrendű voltát is elfogadja. Nem érinti a kisebbség erkölcsi státusát, a kisebbséget alkotó egyének személyi integritását, egyenlő méltóságukat. És a semlegesség elvének csak akkor kellene működésbe lépnie, ha ilyen következmények állnának elő.

Nincs tehát szükség kiegészítő megkülönböztetésekre, melyek korlátoznák a semlegességi elv hatályát, hogy magát az elvet kezelhetővé és a többségi szabállyal összeegyeztethetővé tegyék. Az elv pótlólagos megszorítások nélkül is kezelhető és kellő teret hagy a többségi döntések számára.

8. LÉTEZNEK-E PUBLIKUS ÉRVEK?

Ebben a szakaszban a következő ellenvetést szeretném megvizsgálni: a privát és a publikus argumentumok megkülönböztetése csak látszólagos. A valóságban nem létezik publikus argumentum. Minden argumentum csak egy bizonyos kultúra összefüggéseiben belül lehet érvényes vagy érvénytelen. Minden kultúra a saját, belső szabályai szerint határozza meg, hogy mi számít benne igazolt kijelentésnek, és mi számít releváns bizonyítéknak. Nem létezik külső, semleges álláspont e különböző szabályrendszerek független értékelésére.

A vallás világképe is egy sajátos világkép, meg a szekuláris filozófiáé is. A mítoszé is, meg a tudományé is. A jó élet etikájáé is meg a politikai elvéké is. Ha az autoritatív döntések igazolása során zárójelbe kell tenni a vallási, mitikus vagy etikai argumentumokat, de nem a filozófia, a tudomány vagy a politikai gondolkodás érveit, akkor az állam ugyanolyan elfogultan jár el, mint ha a fordítottja lenne előírva.

A semlegességi elve azon a feltételezésen nyugszik, hogy különbséget lehet tenni mindenki számára és nem mindenki számára hozzáférhető, az egyetemesen és a csak korlátozottan hozzáférhető kijelentések között.

Az ellenvetés ezt a megkülönböztetést vonja kétségbe. Nézzük meg közelebbről, hogyan.

A 4. szakaszban azt mondtuk: korlátozottan hozzáférhető egy kijelentés, ha a társadalomnak vannak ésszerűen gondolkodó tagjai, akik az igaz volta melletti érveket csak akkor tudják releváns érvekként megvizsgálni, ha már konverzió mentek keresztül. Amiből az következik, hogy az egyetemesen hozzáférhető kijelentésekről teljesülnie kell a következő két megállapítás valamelyikének: 1. a vizsgálatukhoz szükséges háttér-állításokat minden normális ember eleve elfogadja, vagy 2. a háttér-állítások maguk is vizsgálat tárgyává tehetők, azaz bárki konverzió nélkül eljuthat hozzájuk.

Az első feltételt a common sense elégíti ki. A common sense körébe tartoznak mindenekelőtt a köznapi észlelésre vonatkozó, megfigyelési kijelentések. Ezek igazság-feltételei mindenki számára ugyanazok, mivel minden normális ember, bármely rasszhoz tartozzék is, ugyanolyan percepció-s apparátussal rendelkezik; valamennyien ugyanúgy észleljük a világot. Ugyanazok az igazság-feltételei az észlelt jelenségek empirikus összefüggéseiről tett kijelentéseknek is, mivel ezeket azonos pszichofiziológiai mechanizmusok segítségével tanuljuk meg. Ugyanaz a köznyelvek fogalmi sémája, mely a tapasztalatot a gondolkodási műveletek számára rendezi. A nyelv szerkezetébe ugyanazok a logikai szabályok ágyazódnak be, melyek segítségével igaz kijelentéseket más igaz kijelentésekké alakítunk át.

Végezetül, minden kultúrában közös a common sense-re jellemző racionalitás. Bármilyen kultúra szervezze az emberi életet, két alapvető érdek mindenképpen működni fog: a kölcsönös megértés érdeke, valamint a környezet fölötti kontroll érdeke. Ez a két érdek határozza meg a racionalitás két invariáns normáját. Egyrészt a deduktív érvek és a tapasztalati bizonyítékok iránti fogékonyság követelményét. Másrészt a viselkedés célszerűségének követelményét; azt tehát, hogy különbséget kell tenni a célnak megfelelő és az alkalmatlan eszközök között, s hogy az egyaránt alkalmas eszközök közül a hatékonyabbat kell választani.

A második feltétel teljesülésének paradigmái az elméleti-kísérleti tudományok. A tudományok mind az észlelés, mind az észleletek fogalmi rendezésére saját apparátusokat hoznak létre: műszereket, mesterséges nyelveket. Ezek elfogadása egy sor elméleti hipotézisen nyugszik, melyek nem részei a minden ember számára megkerülhetetlen common sense-nek. Ezért a tudomány kijelentései az 1. feltételt nem elégítik ki. Eleget tesznek viszont a 2. feltételnek.

A tudomány nem ismer el olyan tételt, amely ne volna kritika tárgyává tehető. Minden kijelentést ellenőrzésre szoruló hipotézisnek tekint; soha

nem mondja, hogy egy hipotézis végérvényesen beigazolódott. Természetesen nem lehet mindent *egyszerre* megkérdőjelezni. De *mindent* meg lehet kérdőjelezni úgy, hogy más háttérkijelentéseket átmenetileg érintetlenül hagyunk.

A tudományos elméletek oly módon vannak megszerkesztve, hogy új és új következményeket lehessen levonni belőlük, melyek új és új cáfolási kísérletre adnak alkalmat. Ezeket a műveleteket bárki elvégezheti, aki a tudomány módszereit elsajátítja, s megtanulásuk a minden normális emberben benne lakozó értelemnél nem kíván többet.

Nos, az ellenvetés ezeket a leírásokat vonja kétségbe. Tagadja, hogy léteznék univerzális, minden normális ember számára egyaránt hozzáférhető common sense. Abból indul ki, hogy az emberi észlelés szerkezetét nem önmagukban a percepciók apparátus sajátosságai határozzák meg; az észleleteket a nyelv fogalmi sémája tagolja. A különböző nyelvek pedig nem ugyanazokat a klasszifikációs határokat jelölik ki; más és más színárnyalatokat rendelnek egyazon név alá, más és más módon csoportosítják az élő fajokat, az élő és élettelen létezőket, az állapotokat, eseményeket és cselekményeket.³⁹

Továbbá, a common sense nem válik el a mindennapi életet vezérlő egyéb kulturális képződményektől, a mítoszok, mágikus hiedelmek, vallások „teóriáitól”. Mindez együtt, egységes egészként alkotja az ember világképét. Attól függően, hogy milyen „teóriák” szövődnek belé, más és más lesz a common sense logikája, a racionalitás benne foglalt kánonja. Nem létezik egyetlen, univerzális common sense; annyi common sense van, ahány átfogó kultúra.⁴⁰

Másodszor, az ellenvetés tagadja, hogy a kritikai stratégia valóban elkülönítené a tudományt a korlátozottan hozzáférhető kulturális rendszerektől. Akárcsak a common sense megfigyelései, a tudományos megfigyelések is függenek az elmélet nyelvétől, logikájától és hipotéziseitől. Nem létezik az elméletek fogalmi sémája által még nem tagolt, invariáns tapasztalat, amely két tudományos teória között ugyanaz volna, s így lehetővé tenné az összehasonlításukat.⁴¹

A kritikai módszer, ezek szerint, addig lehet sikeres, ameddig egyazon elmélet keretén belül kell két versengő hipotézis között választani. Mihely két, radikálisan különböző elméleti paradigma verseng egymással, az összehasonlítás számára nincs közös mérce. Nem létezik olyan tapasztalat, amely független volna a rivális elméletek apparátusaitól, s amely semleges döntőbíró lehetne közöttük. Nem létezik az elméletektől független, invariáns logika és racionalitási kánon. Amikor az egyik elméleti paradigmáról a másikra átváltunk, akárha az egyik világból a másikba lépünk át.⁴²

Ha ezek a megállapítások helytállóak, akkor nemcsak két tudományos elmélet viszonyára lesznek igazak, hanem a tudomány és a mítosz, a tudomány és a vallás teóriáinak viszonyára is. A tudomány csupán az egyik volna a sok, egymás közt összemérhetetlen világkép között. Nem állnának rendelkezésre független kritériumok, melyek alapján kijelenthetnénk, hogy a populációs genetikával kombinált evolucionizmus igaz magyarázatot ad a fajok eredetére, míg a teremtés dogmájának magyarázata hamis. Két tudományos elmélet vagy egy tudományos elmélet és mondjuk egy mítosz kijelentései ugyanúgy nem lennének összemérhetőek, mint ahogy két nem tudományos világkép kijelentései sem.

Ezek szerint a common sense és a tudományos elméletek státusa nem különböznék a korlátozottan hozzáférhető világértelmezési sémáktól. Vegyük azonban észre: az ellenvetés sokkal radikálisabb értelemben nyilvánítja hozzáférhetetlennek a common sense-t és a tudomány elméleteit (és *a fortiori* minden világértelmezési sémát), mint ahogyan mi beszéltünk hozzáférhetetlen állításokról.

Mi azt mondtuk: valamely kijelentés hozzáférhetetlen egy ember számára, ha az csak abban az esetben tekintheti a mellette felhozható bizonyítékokat relevánsoknak, ha előbb konverzió útján magáévá tette a háttér-feltevéseiket. Ez nem zárja ki, hogy a kijelentés érthető, tartalma felfogható legyen a számára. Nem zárja ki továbbá, hogy racionális magyarázatot adjon arra, hogy miért fogadják el más emberek ezt a kijelentést igaznak.

Az ellenvetés viszont egyszerre zárja ki a kijelentés igaz vagy hamis voltának ellenőrzését és tartalmának megértését. Ha két világértelmezési séma között annyira radikális különbség van, ahogyan az argumentum feltételezi, akkor az egyikben szereplő kijelentések le sem fordíthatók a másik kijelentéseire. A privát/publikus megkülönböztetés eltörlése a lehető legradikálisabb ismeretelméleti relativizmus hipotézisének nyugszik.

Így tehát az ellenvetés sorsa a radikális relativizmus megítélésétől függ. A radikális relativizmussal szemben azonban nagyon súlyos ellenvetések hozhatók fel. A következő, sztenderd érveket tartom különösen fontosnak.

Először, a rendelkezésre álló tapasztalati adatok nem igazolják az állítást, mely szerint az észlelés szerkezete a nyelv fogalmi sémájának függvényében változik. A színek, geometriai alakzatok észlelését nem módosítják a nyelvi klasszifikáció változásai. Inkább megfordítva: az észlelés struktúrája jelöli ki a nyelvi tagolás lehetőségeit. Ugyanaz a helyzet az arcmimika, az értelem-kifejezés észlelésével. Így tehát a radikális relativizmus empirikusan nem plauzibilis tanítás.⁴³

Másodsor, a radikális relativizmus nemcsak empirikusan valószínűtlen; logikailag sem koherens. A radikális relativista tétel az önromboló hipotézisek közé tartozik. Ha nem tudhatjuk, hogy az egyik teóriában szereplő, igaz kijelentésnek mi felel meg a másik teóriában, akkor azt sem tudhatjuk, hogy maga a radikális relativista tétel igaz-e. Hiszen ahhoz, hogy a radikális relativizmus igaz voltáról meggyőződjhessünk, tudnunk kell, hogy a két teórián belül tett kijelentések igazságértéke hogyan viszonyul egymáshoz. Ám ezt csak akkor tudhatnánk, ha léteznék valamilyen invariáns alap, amely az összehasonlítást lehetővé teszi. És éppen ezt tagadja a radikális relativizmus.

Két eset van. Vagy úgy áll a dolog, hogy T_1 teória kijelentései lefordíthatók T_2 teória kijelentéseire, azaz p_1 kijelentés azonos p_2 kijelentéssel, q_1 q_2 -vel, r_1 r_2 -vel, és így tovább. De ebben az esetben, ha p_1 igaz, akkor p_2 is szükségképpen igaz lesz, és így tovább, mivel a kijelentések tartalmát igazság-feltételeik határozzák meg. Mi több, ebben az esetben a két teória formális logikája sem különbözhet egymástól. A logika törvényei úgy jellemezhetők, mint olyan szabályok, melyek igaz kijelentéseket más igaz kijelentésekké alakítanak át. Ha tehát amennyiben p_1 és q_1 igaz, akkor r_1 is igaz, úgy nem lehetséges, hogy p_2 és q_2 ne vonja maga után r_2 -t (feltéve, hogy p_2 q_2 , illetve r_2 valóban p_1 , q_1 , illetve r_1 fordítása). Azaz, ha bármely két teória lefordítható egymásba, akkor a radikális relativizmus hamis doktrína.⁴⁴

Vagy úgy áll a dolog, hogy T_1 kijelentései nem fordíthatók le T_2 kijelentéseire. Akkor azok, akik T_1 -et beszélnek, egyszerűen nem értik p_2 -t, q_2 -t, r_2 -t stb., tehát T_2 kijelentéseit. De nem tudják, és a lefordíthatatlanság következtében nem is tudhatják meg, hogy mi az érthetlenség magyarázata. Legyen p_2 a következő kijelentés: „A repülő ló hangtalanul beszél.” Nem tudhatjuk, hogy ez a mondat azért tűnik-e nekünk értelmetlennek, mert T_2 a mi nyelvünktől radikálisan eltérő módon használja a „repülő”, a „ló”, a „hangtalanul” és a „beszél” kifejezést, vagy azért, mert T_2 használója hamis vélekedéseket fejez ki (azt hiszi, hogy a lovak repülnek és beszélnek; azt hiszi, hogy lehet hangtalanul beszélni). Ha ez a helyzet, akkor nem tudhatjuk, hogy a radikális relativizmus igaz doktrína-e.⁴⁵

Harmadszor, ha a radikális relativizmus igaz volna, akkor több következnék belőle, mint az az állítás, mely szerint a semlegesség megvalósíthatatlan ideál. Nem azt a konklúziót vonná maga után, hogy két kultúra között minden nézeteltérés privát természetű, hanem azt, hogy lehetetlen értelmes módon akár nézeteltérésről, akár egyetértésről beszélni. Soha nem tudhatnánk, hogy ha az egyik kultúrában szerepel egy p_1 kijelentés, akkor a másik kultúrában szereplő p_2 kijelentés p_1 fordítása-e. Ezért nem

tudhatjuk, hogy ami az egyik kultúrában igaz, az a másikban igaz, hamis vagy értelmetlen. Nem tudhatjuk, hogy ha az egyik fél azt mondja, hogy *p*, míg a másik azt mondja, hogy *nem-p*, akkor ellentmondanak egymásnak, egyetértenek, vagy valami egészen más dologról beszélnek.

Egyszóval, a radikális ismeretelméleti relativizmus inkohereus hipotézis; de ha koherens és igaz volna, akkor nem az következne belőle, hogy radikális nézeteltérések közepette az állam nem tud semlegesen dönteni, hanem az, hogy nem lehetne tudni, vannak-e egyáltalán radikális nézeteltérések. Ha viszont a radikális relativizmus nem tartható, akkor mint alaptalant el kell vetni azt az állítást is, mely szerint a common sense és a tudomány sem egyéb privát ideológiánál.

A semlegesség elve valóban nem kezeli egyformán a mítoszt, a vallást, a jó életre vonatkozó etikai tanokat egyfelől, illetve a common sense és a tudomány világertelemezési sémáit másfelől. Az előbbieket kizárja az autoritatív döntések legitim indokai közül, az utóbbiakat elfogadja legitim indokként. Ám ez nem olyan elfogultság, amely sértené a semlegesség feltételét. Nem egy bizonyos, korlátozott embercsoport, nem egy bizonyos, korlátozott életeszmény, vallási vagy kulturális ideál melletti elköteleződést jelent. Amellett kötelezi el az államot, hogy mindenkire érvényes döntéseit mindenki számára hozzáférhető érvekre alapozza. Röviden: polgárainak egyenlőként való kezelése mellett.

9. KÖVETKEZMÉNYEK

Ideje összefoglalni e dolgozat eredményeit. Értelmezésünk szerint az állam semlegessége a polgárok egyenlőként való kezelésének egyik feltétele. Ahol az emberek egymást kölcsönösen kizáró privát ideológiák elkötelezettjei, ott csak akkor vehet részt mindenki egyenlő félként a publikus vitákban, ha az ő személyes világképe nem minősül eleve alacsonyabb rendűnek a többinél. Ebből következik, hogy autoritatív döntés nem alapulhat olyan állításokon, melyek szerint az egyik ideológia jobb, igazabb, helyesebb, mint a másik. Ami viszont magában foglalja, hogy a döntés indoklása nem tartalmazhat és nem feltételezhet korlátozottan hozzáférhető kijelentéseket. Ezek a tételek teszik a semlegesség elv tartalmát.

Az itt adott meghatározás az igazolás semlegességét várja el az autoritatív döntésektől; nem teszi szükségessé azt, amit a következmények semlegességének nevezhetnénk. Amikor az állam semlegességét mint a polgárok egyenlőként való kezelésének egyik feltételét igazoltuk, nem támaszkodtunk semmiféle sajátos, privát ideológiára. A demokrácia

politikai moráljának autonóm elveire építettünk, nem a jó élet valamilyen átfogó etikai koncepciójára.

Végezetül azt találtuk, hogy az állam semlegessége elfogult a common sense, a tudomány (és más szekuláris tanok, így a világi politika) érvei javára; ám ez nem a semlegességet sértő elfogultság. A semlegesség elve a demokratikus igazolási módokat tünteti ki, azokat tehát, melyek bárki számára hozzáférhetők.

Külön elemzést kívánna megmutatni, hogy milyen bánásmódokat rostál ki, és milyeneket enged át a szűrőn a semlegesség elve. Itt részletes érvelésre nem vállalkoznék, de azért futólag megemlítek néhány fontosabb példát.

A *szólásszabadság* törvényes kereteinek kijelölésére nyilvánvalóan alkalmazható a semlegesség elve. A szólás joga a vélemények, meggyőzések, hitvallások, értékítéletek szabad kifejezéséhez fűződik; ahhoz a vitához és versengéshez tehát, amelyben a semleges államnak nem szabad állást foglalnia. Ha az állam azon az alapon tilt valamely közlést, hogy az hamis, erkölcstelen vagy eretnek nézeteket hirdet, akkor összeütközésbe kerül a semlegesség elvével.

Ez a megállapítás minden további nélkül igaz a radikális nézeteltérések esetére. De mi a helyzet a nem radikális nézetkülönbségekkel? Mondhatjuk-e, hogy az állam eleget tesz a semlegesség követelményének, ha minden ésszerűen gondolkodó ember számára bizonyítható módon hamis vélemények terjesztését tiltja meg? Csak akkor mondhatnánk, ha szabad vita nélkül el lehetne dönteni, hogy valamely nézetkülönbség radikális-e vagy sem. Ám ez lehetetlen. Csak a vita szabadságának feltételei között derülhet ki, hogy egy nézeteltérés gyökerei mennyire mélyre nyúlnak. Az állam nemcsak a radikális nézeteltérések bírója nem lehet: nem lehet bíró abban a kérdésben sem, hogy mely véleménykülönbség radikális, és melyik nem az.

Ezért minden megszorítás nélkül leszögezhetjük: a közlés és kifejezés semmilyen korlátozása nem alapulhat a továbbított üzenet merőben tartalmi vizsgálatán. Elfogadható korlátozásnak a tartalom értékelésétől független indokra kell támaszkodnia. Ilyen indok, ha a közlés megtétele felidézi a személyi és vagyoni biztonságot fenyegető erőszak határozott és közvetlenül jelenlévő veszélyét. Nem ilyen indok, ha a veszély a megszólítottak nézeteinek és érzelmeinek közvetlen cselekvést nem indukáló befolyásolásában áll.⁴⁶

Az *abortusz* jogi szabályozása több rendben is érinti a semlegesség elvét. Olyan kérdésről van szó, melynek kapcsán erős világnézeti és erkölcsi meggyőzések csapnak össze. Hívőket és nem hívőket gyakran áthidalhatatlan nézetkülönbség választ el a magzat státusának megítélé-

sében; így például a katolikus egyház hivatalos álláspontja szerint a magzat fogantatástól teljes értékű emberi személy, míg számos laikus álláspont határozottan tagadja a magzat személy voltát.

Van egy másik vetülete is a radikális nézetkülönbségeknek. Valamennyien elfogadjuk, hogy az emberi élet önmagában és önmagáért tiszteletet érdemel (megkülönböztetve az élet objektív értékét az élő személyt megillető jogoktól). De nincs egyetértés abban, hogy mit kíván tőlünk ez a norma, s mi a viszony közte és más erkölcsi értékek között.

Nos, a semlegesség elve nem engedi meg, hogy az állam olyan érvek alapján döntsön a magzat erkölcsi és jogi státusáról, melyek valamilyen korlátozottan hozzáférhető világnézethez kötődnek. Így például kizárja a törvényhozás folyamatából azt az indokot, mely szerint Isten a fogantatás pillanatában ruházta föl a magzatot halhatatlan emberi lélekkel.

Ami pedig az élet mint objektív érték védelmét illeti: a semleges államnak tartózkodnia kell minden olyan eljárástól, mely hivatalos rangra emeli és rákényszeríti a terhes nőre az élet tiszteletének egy bizonyos — az övétől esetleg radikálisan különböző — felfogását. Csak olyan szabályozás lehet semleges, mely nem zárja ki, hogy a nő az élet végső kérdéseivel kapcsolatos, saját meggyőződése alapján döntsön. Ami magában foglalja, hogy — amennyiben a törvény a terhesség korai szakaszában nem terjeszti ki a magzatra a személyt megillető jogokat — a törvényhozó nem határozhat meg erkölcsi feltételeket, s nem kötheti ezek teljesüléséhez az abortusz engedélyezését. A feltételek rögzítésével ugyanis az állam megszabná az élet tiszteletének egyedül helyes koncepcióját, és életre szóló következményekkel büntetné azokat, akiknek magatartása kívülreked ezen a koncepción.

A *hitoktatás* ügyében a semlegesség elve minden olyan rendezést kizár, mely azon a meggyőződésen nyugszik, hogy erkölcsileg érett polgárokat csakis valamely — vagy éppen egy bizonyos — vallás szellemében lehet nevelni. Tiltja azokat a megoldásokat, amelyek a hitoktatást állami iskolában az órarend részévé teszik, és/vagy egyházaknak, vallási közösségeknek felügyeleti jogot ad a világi oktatás fölött.

Ugyanígy konfliktusban van a semlegesség elve azzal, hogy az iskola egy bizonyos, a társadalomban korlátozottan elfogadott családi erkölcsöt tanítson növendékeinek. Ellenben nincs összeütközés a semlegességi elv és az iskolai szexuális felvilágosítás között. A felvilágosítás biológiai és orvosi ismereteket kínál, és nem szólít fel semmilyen meghatározott életmódra. Igaz, kételyeket ébreszthet a nemi erkölcs olyan koncepciói iránt, melyek kifejezetten feltételezik az emberek tudatlanságát. Azonban kinek-kinek a lelkiismeretére bízva, hogyan oldja meg a feszültséget: kitarthat-e tradicionalista felfogása mellett, vagy más meggyőződést tesz

magáévá.⁴⁷ Semmilyen hit elkötelezettjei nem formálhatnak jogot arra, hogy a felfogásuk szerinti életvezetés esélyeit csökkentő, semleges és igaz ismeretek ne terjedjenek el.

De nemcsak az a kérdés, hogy egy-egy vitás ügyben milyen megoldásokat zár ki a semlegesség elve, hanem az is, hogy milyen *intézményes eljárások* segítségével lehet az elvnek érvényt szerezni. A semlegesség technikáiról itt ugyanúgy csak futó megjegyzéseket tehetünk, mint normatív tartalmáról. Azzal a meglehetősen elterjedt — bár inkább csak hallgatólagosan feltételezett, semmint tudatosan vizsgált — vélekedéssel szeretnék foglalkozni, mely szerint a semlegesség elvének intézményi megfelelője a publikus és a privát *szétválasztása*.

A legegyszerűbb megoldás kétségekívül az, ha a privát ideológiáknak megfelelő magatartásokat az állami beavatkozás köréből kivont magánszférába utalják. Ha az állam távol tartja magát ettől a tartománytól, akkor vélhetően nem sértheti meg a semlegesség követelményét sem. Így tehát önként kínálkozik az állítás, mely szerint a semleges államnak, Michael Walzer kifejezésével élve, „az elválasztás művészete” (the art of separation) szerint kell berendezkednie.⁴⁸ Amennyiben a szétválasztási eljárás következetesen végigvihető, úgy a semlegesség elve, mintegy mellékesen, határozott kritériumot ad a magánszféra és a nyilvános sféra jogi megkülönböztetése számára is.

Azonban, véleményem szerint, ez a megoldás nem vihető végig. Tudomásul kell venni, hogy a morális episztemológia privát/publikus megkülönböztetése nem vág egybe a jog privát/publikus megkülönböztetésével. A két fogalompár viszonya bonyolultabb, és így a semlegesség feltétele is bonyolultabb viszonyban van a magánszféra és a publikus sféra felosztásával, mint első megközelítésben gondolnánk.

Kézenfekvő, hogy az intézményes elválasztás legyen a megoldás a lelkiismereti kérdések, a személyes életstílusok és kulturális vonzalmak területén. Az elválasztás művészete azonban nem univerzális módszer az állam semlegességének biztosítására. Igaz, azok a helyzetek, melyekben kifogástalanul működik, rendkívül fontosak a modern, szekuláris és demokratikus politika kialakulása szempontjából. Az állam és az egyház elválasztása oly hangsúlyos szerepet játszott a demokratikus államok fejlődésében, hogy hajlamosak vagyunk azonosítani a semlegesség intézményi megvalósulásával. Vannak azonban helyzetek, melyekben az elválasztás technikája nem visz közelebb a semlegességi feltétel teljesüléséhez. Lássunk néhány jellegzetes példát.

Gyakori szokás, hogy a magánszférába utalt társulások mintegy másodlagosan közfunkciókat vállalnak magukra: egyházak vagy világi alapítványok iskolákat, kórházakat, szociális intézményeket működtetnek és így

tovább. Az elválasztási stratégia szigorú alkalmazása minden ilyen teherátvételt tiltana, ami ugyan járható, de nagyon célszerűtlen megoldás volna. A magániskolák tiltása szűkítené az oktatás pluralizmusát, a karitatív tevékenységek tiltása megfosztaná a szociális támasz esélyétől azokat, akiket az állam képtelen elérni, vallási vagy más közösségek azonban megtalálnak. Ha azonban az állam átenged közfunkciókat magánszervezeteknek, akkor indokolt lehet anyagi támogatásban is részesítenie őket. Ezért fölmerül a kérdés: mikor semleges a támogatás.

Nos, nyilvánvalóan akkor, ha ugyanolyan mennyiségű és minőségű szolgáltatásért ugyanakkora költségvetési juttatás jár, függetlenül a szolgáltató szervezet világnézeti jellegétől. Például az iskolák a falaik között tanuló diákok számának arányában, a szociális otthonok az ápoltak számának arányában kapnak támogatást, akár egyházi, akár világi jellegűek.

Felületes megközelítésben úgy tűnhet föl, mintha ezzel a megállapítással perspektívát váltottunk volna: mintha észrevétlenül áttérnénk az igazolás semlegességéről a következmények semlegességére. Azonban nem erről van szó. Nem azért kell az államnak bármilyen világnézeti magániskolát vagy szeretetszolgálatot egyformán támogatnia, mert így egyiket sem hozza a többihez képest kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb helyzetbe. Az indok az, hogy az állam nem nagyra értékelt privát szellemiségük alapján támogatja a magániskolákat és szociális létesítményeket, hanem azért, mert azok közfunkciókat vállalnak át (amennyivel több diák jár magániskolába, annnyival kevesebb gyerek taníttatásáról kell az államnak gondoskodnia). Ezért a tehermentesítésért fizet az állam. Ebből a szempontból azonban bármely két magánintézmény egyforma, ha ugyanannyi embernek ugyanazt a szolgáltatást nyújtja, mintegy az állam helyett — és az állam csakis erre lehet tekintettel. A fejkvóta-rendszer tehát azért semleges, mert az intézmények ideológiai értékelésétől független kritériumon nyugszik.

Ha nem az igazolás, hanem a következmények semlegességét volna hivatott biztosítani, akkor nem létezhetne olyan indok, melynek alapján az állam eltérhetne tőle. Ha azonban az itt ismertetett indok alapján alkalmazzák, akkor további megfontolások, speciális esetekben, elfogadhatóvá tehetik a normától való eltérést. Azaz, a fejkvóta-rendszer fent ismertetett igazolása összeegyeztethető az előnyös megkülönböztetés eljárásaival; feltéve, hogy azokat szintén semleges módon igazolják.

Semleges indok az előnyös megkülönböztetésre, ha egy magánszervezet valamely közfunkciót a többinél hatékonyabban teljesít, és tevékenységét állami szervezetek sem végeznék hasonló hatékonysággal. Semleges indok, ha egy magánszervezet a múltban diszkriminációs eredetű hátrányokat

szenvedett el, és a múltbeli diszkrimináció következtében még mindig az átlagosnál rosszabb helyzetben van. Semleges indok, ha a hátrány ugyan nem múltbeli jogsértés következménye, kiegyenlítését mégis elvont igazságossági szempontok vagy jelentős kollektív (nemcsak a kedvezményezett csoportnak jutó) előnyök motiválják. Kivált etnikai, kulturális, nemzeti, vallási vagy faji kisebbségek megkülönböztetett kezelését igazolhatják az igazságosság és/vagy a társadalmi előnyök szempontjai.

Végezetül, vannak állami intézmények, melyek rendeltetésüknél fogva nem vonulhatnak vissza a privát ideológiák sokféleségétől és vitáitól. Mindenekelőtt az oktatás és nevelés intézményei ilyenek. Nem kielégítő megoldás a semlegesség követelményére, ha az állami iskola hallgat az ország vallási és kulturális, erkölcsi és világnézeti hagyományairól. Az a közoktatás, amely e javakat nem tárja a diákok elé, legfőbb feladatát nem végzi el, nevezetesen azt, hogy kompetens polgárokat neveljen, akik otthonosan mozognak pluralisztikus politikai közösségükben. A megoldás ezen a téren csakis a sokféleség elfogulatlan bemutatása lehet.

Ez sok mindent kíván; így — párhuzamosan is használható — alternatív tankönyveket és szöveggyűjteményeket; a hagyomány rokon-szervező értelmezését, melynek nem az a célja, hogy a radikális világnézeti ellentétekben igazságot tegyen, hanem az, hogy átfogó képet adjon az egyetemes és a nemzeti kultúra történetéről. Ebben a keretben indokolt oktatni azokat a vallási ismereteket, melyeknek minden művelt állampolgár birtokában kell legyen, ha hívő, ha nem. A versengő irányzatok végső vitakérdéseiben a világnézeti semleges iskola nem kész válaszokat sulykol a növendékekbe, hanem arra tanítja meg őket, hogy miként közelíthetnek a radikális nézeteltérésekhez: mi számít a vitában érvnek, mi számít sikeres ellenérvnek, hogyan lehet a másik fél álláspontját tisztelve, kulturált vitában megvédeni a saját véleményünket, hogyan kell a pluralizmus tényéről gondolkodni, hogyan lehet a tőlünk idegen világszemléletbe belehelyezkedni. Egyszóval, az ideológiailag semleges oktatás két, egymást kiegészítő perspektívája a tradíció és a dialektika.

Ennyit a semlegesség intézményi technikáiról.

10. A SEMLEGES ÁLLAM ÉS AZ IDEÁLOK

E munka 5–8. szakaszában olyan ellenvetéseket vettünk szemügyre, melyek szerint a semlegesség teljesíthetetlen feltétel. Hátramaradt egy fontos argumentum, mely nem azon a címen veti el a semleges állam eszméjét, hogy az kivihetetlen, hanem arra hivatkozva, hogy erkölcsileg elvetendő. A semleges állam, úgymond, az erkölcsi kérdések iránt közönyös

állam: ő maga semmiféle ideál mellett nem köteleződik el, polgárait pedig morális és ismeretelméleti székszisre neveli. A modern társadalmak sokak által kárhoztatott hedonizmusa és etikai elbizonytalanodása a semleges állam műve volna.⁴⁹

E konzervatív érv alapos megvitatása messze túlvezet a jelen dolgozat kérdésfeltevésén. Vizsgálni kellene, először is, hogy jól írja-e le a konzervatív kritika a modern társadalmak erkölcsi állapotait; másodsor, hogy ha a leírást elfogadjuk, helytálló-e a magyarázat, megalapozottak-e az államnak tett szemrehányások; harmadsor, hogy ha az államnak része van a feltételezett erkölcsi válság előidézésében, összefügg-e ez a semlegességre való törekvéssel. És csak ezután, negyedszerre merülne föl a kérdés, hogy a semlegesség *helyes értelmezésének* megfelelően korlátozott államra — vagy más szóval, a semlegességi feltétel helyes értelmezésére — vonatkoztatható-e egyáltalán a konzervatív kritika. Mi most csak az utolsó kérdésre vethetünk egy futó pillantást; a többi e munka megközelítésében nem tárgyalható.

Mindenekelőtt vegyük észre: maga a semlegesség nem erkölcsileg közömbös célszerűségi szabály, hanem fontos morális elv. Igaz, nem az átfogó etikából levezetett, hanem az autonóm politikai morál területén megalkotott követelmény. Mindazonáltal egy morális elmélet konstitutív része, egy olyan elméleté, mely arról szól, hogyan kell és hogyan nem szabad bánnia az államnak az emberekkel mint egyenlő méltóságú polgáraival.

Másodsor, ez a politikai morál szoros megfelelésben van a személy autonómiájára és a toleranciára épülő liberális etikával. Bár attól függetlenül is igazolható, a kölcsönös vonzódás rendkívül erős; a semleges állam legjobb heteronóm (a politika körén kívül megalapozott) igazolását a liberális etika adja, és megfordítva, a semleges állam a magánéletben leginkább a toleráns és az egyén autonómiáját tiszteletben tartó magatartásoknak kedvez.

Harmadsor, a semlegesség elve nem azt követeli az államtól, hogy legyen szkeptikus a végső erkölcsi elvekkel, kulturális értékekkel, vallási hittételekkel vagy világnézeti meggyőződésekkel szemben. Nem feltételezi, hogy mivel ezek tekintetében a közösség megosztott, ezért nem tudható, hogy helyesek-e vagy helytelenek, érvényesek vagy érvénytelenek, igazak vagy hamisak; nem állítja, hogy ami privát perspektívából tudásnak tűnik, arról publikus perspektívából bebizonyosodik, hogy nem tudás. Ebben a kérdésben nem kell állást foglalni ahhoz, hogy az autoritatív döntések igazolása során megkövetelhezzük a privát kijelentések zárójelbe tevését. A semlegesség elve ugyanis nem ismeretelméleti, hanem politikai önkorlátozást ír elő. Azért rendeli el a zárójel alkalmazását, mert az állam

csak így kezelheti minden polgárát egyenlőként — tetszőleges politikai vita egyenrangú résztvevőiként, ha a privát érveknek nem tulajdonít jelentőséget, akár igazak ezek, akár nem.

Negyedszer, a semlegesség feltétele nem azt kívánja az államtól, hogy morális kérdésekben minden körülmények között legyen néma. Csupán azt írja elő, hogy radikális nézetkülönbségekben ne foglaljon állást. Ha tehát egy kérdésben morális egyetértés uralkodik, vagy ha a morális nézeteltérések nem radikálisak (a háttérben mindenki által osztott, közös alapelvek húzódnak meg), az állam megszólalhat. Ösztönözheti a polgár-erények gyakorlását: az együttérzést, a szolidaritást, a patriotizmust. Felléphet az emberi élet iránti tisztelet védelmében. Támogathatja a mássággal szembeni türelem terjedését. Célul tűzheti ki, hogy mérséklődjenek a kirívó társadalmi egyenlőtlenségek.

Mi több, így *kell* cselekednie, hogy megfelelhessen a tágabb politikai morálnak, melynek a semlegességi elv fontos alkotó eleme, s amely nélkül a modern demokrácia nem igazolható.

A semleges állam, ha méltó az elv lényegéhez, nem lehet közönyös állam.

JEGYZETEK

¹ Az oktatási törvény első koncepciói tartalmaztak egy mondatot az állami és önkormányzati iskolák világnézeti semlegességéről: „A központi állami, illetve önkormányzati nevelés, oktatási intézményekben a nevelés és oktatás a világnézeti semlegesség elvén működik.” (1. fejezet, [4] szakasz.) 1992. január 15-én a Művelődési és Oktatási Minisztérium új koncepciót hozott nyilvánosságra, melyből ez a mondat kimaradt. Helyébe a következő fordulat került: „A nevelési, nevelési-oktatási intézményekben a nevelés és oktatás a lelkiismereti szabadság és a különböző világnézetűek közötti megbékélés alapján szerveződik.” (6.)

² Az Alkotmánybíróság 30/1992. (V. 26.) AB sz. határozata, mely a szólás és kifejezés szabadságának törvényi korlátozásáról szól, megnevezi és érvelésében nagy súllyal használja fel az „ideológiai semlegesség” elvét mint olyan normát, melyet a véleménynyilvánítás szabadságának állami korlátozása során tiszteletben kell tartani. Bár az „ideológiai semlegesség” fordulatot a Magyar Köztársaság Alkotmánya nem tartalmazza, az Alkotmánybíróság mégis úgy foglал állást, hogy a fogalom benne van az alaptörvényben; a szöveg közvetve fejezi ki, azáltal, hogy minden ideológiai utalást töröltek belőle. „A szabad véleménynyilvánításhoz való jog a véleményt annak érték- és igazságtartalmára tekintet nélkül védi. Egyedül ez felel meg annak az ideológiai semlegességnek, amelyet az Alkotmánynak az 1990. évi XL. törvénnyel való módosítása azzal fejezett ki, hogy törölte az Alkotmány 2.-ából az 1989 októberében — éppen a pluralizmus példájaként — szerepeltetett fő eszmei irányzatokat is.”

³ A szexuális felvilágosítás kérdésében, mely az abortusz problémájával mind erkölcsileg, mind gyakorlatilag szorosan összefügg, a semlegesség szempontja máris hangot kapott. Büky Dorottya szabad demokrata képviselő interpellációjára válaszolva Andrásfalvy Bertalan művelődési és oktatási miniszter a parlament 1992. február 25-i ülésén kijelentette, hogy ha

a szexuális és családtervezési oktatási programot „elrendelném, kövelezővé tenném, az egyfajta — ugye — objektívnek és semlegesnek mondott, de tulajdonképpen keményen felvilágosult materialista felfogásnak az elrendelését és kötelező tanítását jelentené”. Ezzel összhangban mondja a miniszter, hogy „nem az iskola és a tanár magánügye a családi életre nevelés, hanem ebben a kérdésben a szülőé, a kiskorú gyermek gyámjáié a döntő szó. Ő a megrendelő az iskolában, és a felvetett kérdés igen szoros összefüggésben van világnézetű és erkölcsi kérdésekkel, amelyben (sic!) a döntés az egyén alapvető személyiségi jogainak körébe tartozik.” (Az Országgyűlés üléseinek jegyzőkönyve, 15431–15432.)

- ⁴ A közjogi méltóságok támadását büntetéssel fenyegető törvény tervezetéről lásd Babus Endre: Az elnöki faló = *Heti Világgazdaság*, 1991. március 16, 25. o. A nemzeti jelképek büntetőjogi védelmével kapcsolatos tervekről lásd Sereg András: Nemzeti jelképek — törv. védve. *Népszabadság*, 1992. február 5, 4. o. és Mr.Á.: A kormány törvényjavaslata a nemzeti jelképekről. *Magyar Hírlap*, 1992. március 21, 5.o. A javaslat szerint „aki a Magyar Köztársaság Himnuszát, zászlaját, címerét sértő vagy lealacsonyító kifejezést használ, vagy más ilyen cselekményt követ el, vétség miatt egy évig terjedő szabadságvesztéssel, közérdekű munkával vagy pénzbüntetéssel sújtható”.
- ⁵ A parlament február 25-i ülésén Sasvári Szilárd fideszes képviselő megkérdezte Andrásfalvy Bertalan minisztert: „Mi indította Önt arra, hogy a legújabb törvénykonceptióból elhagyja az állami és önkormányzati iskolák világnézetű semlegességét szavatoló pontot, és egy semmire sem kötelező mondatra cserélje föl?” Andrásfalvy válasza: „Világnézetű semlegesség nem létezik.” (Az Országgyűlés üléseinek jegyzőkönyve, 15422–15423.) Néhány hónap múlva, egy sajtóinterjúban a miniszter mást mond: „Az oktatás világnézetű semlegességét senki nem akarja megszüntetni.” (*Népszabadság*, 1992. június 20.) Vö. Tömörly Ákos: Hites könyvszakértők (Világnézet az iskolában). *Heti Világgazdaság*, 1992. augusztus 8., 66–68.o.
- ⁶ J. Waldron: Legislation and Moral Neutrality. In: R.E.Goodin és A.Reeve (szerk.): *Liberal Neutrality*. London—New York 1989, 63.o. „A semlegesség fogalmának tartományá” Waldron szerint e két határ — a beavatkozó és a beavatkozni nem képes harmadik fél esete — között terül el.
- ⁷ J.Raz: *The Morality of Freedom*. Oxford 1986, 120 kk o.
- ⁸ Ugyanott.
- ⁹ Hasonló érveléssel próbálkoztam az egyenlőség fogalmával kapcsolatban *Vannak-e emberi jogaink?* c. könyvemben. 2. kiad., Párizs 1987, 3. fej.
- ¹⁰ Az erős megfogalmazás következik az állam utilitarista elméletéből, mely definíció által azonosítja a jót és a rosszat az egyének kellemes, illetve kellemetlen pszichikai állapotával. Ugyancsak az erős megfogalmazás következik azokból a deontológiai elméletekből, melyekben az egyén morális jogai teszik a legalapvetőbb normákat.
- ¹¹ A gyenge megfogalmazás összeegyeztethető az állam komunitárius elméleteivel.
- ¹² Az utilitarizmussal szembeni egyik legfőbb ellenérv, hogy vagy kifejezetten paternalista szellemű doktrína, vagy legalábbis nem állít korlátot a paternalista törekvések elé. Lásd B. Williams: *Ethics and the Limits of Philosophy*. Cambridge, Mass, 1985, 108. kk old.
- ¹³ Vö. J.Rawls: Kantian Constructivism in Moral Theory. *The Journal of Philosophy*, 76. évf. (1980), 524 kk o.
- ¹⁴ Részletesebben írtam erről *Vannak-e emberi jogaink?* c. könyvemben, 82–87.o.
- ¹⁵ Az egyenlő figyelem és tisztelet (equal concern and respect) elvéről lásd R. Dworkin: *Taking Rights Seriously*. London 1977, 180 kk és 272 kk o.
- ¹⁶ J. Raz: Facing Diversity: The Case of Epistemic Abstinence. *Philosophy and Public Affairs*, 19. évf. (1990), 40.o.

- ¹⁷ Ez az érv egybevág azzal, amit Hume ír a csodák bizonyítékairól: „... tegyük fel, hogy minden író, aki csak Anglia történetével foglalkozott, egyetért abban, hogy 1600. január 1-jén Erzsébet királynő meghalt, hogy halála előtt és után látták őt az orvosok és az egész udvar, ahogy ez ilyen nagy méltóságú személyekkel rendszeren történik, hogy örökösét elismerte és uralkodóvá nyilvánította a parlament, és hogy, miután Erzsébet egy hónapon át a sírjában feküdt, újból megjelent, újból trónra lépett, és három évig kormányozta Angliát. Be kell vallanom: csodálkozással töltene el a különös körülmények ilyen mennyiségű összeműködése, de a legcsekélyebb hajlandóságot sem érezném arra, hogy higgyek egy ilyen csodás jelenségben. Nem kételkednék a királynő színlelt halálában és az azt kísérő, nyilvános eseményekben, csupán annyit állítanék, hogy e halál látszólagos, hogy nem volt és nem is lehetett valóságos. Hiába szállnának vitába velem, rámutatva, hogy milyen nehéz, sőt lehetetlen egy ennyire fontos ügyben becsapni az egész világot, hiába emlékeztetnének e híres királynő bölcsességére és józanságára, arra, hogy milyen jelentéktelenek sőt semmiek e szájalmas ötlettel remélhető előnyök; meghökennék mindezekben, de mégis azt válaszolnám, hogy az emberi aljasság és ostobaság túlságosan megszokott jelenségek, és inkább hiszek abban, hogy ezek összeműködése a legrendkívülibb tényeket idézte elő, mint hogy megengedjem a természet törvényeinek ily nyilvánvaló megsértését.” D.Hume: *An Enquiry Concerning Human Understanding*, X/2.
- ¹⁸ R. Dworkin: *Liberalism*. In: S.Hampshire (szerk.): *Public and Private Morality*, Cambridge 1978.
- ¹⁹ R. Dworkin: *What Liberalism is not?* In: *New York Review of Books* 1983. január 20, 47–50.o.
- ²⁰ A következmények semlegességének koncepcióját talán Alan Montefiore fogalmazta meg a leghatározottabban. Vö. Montefiore (szerk.): *Neutrality and Impartiality*, Cambridge 1975, 3–30, és 199–245.o.
- ²¹ A következmények semlegességének kivihetlenségéről lásd P. Neal: *Liberalism and Neutrality*. *Polity* 17. évf. (1985), 664–684 (Neal úgy véli, hogy a semlegesség általános kivihetlenségét mutatta ki); valamint P. Jones: *The Ideal of the Neutral State*. In: Goodin és Reeve (szerk.): *Liberal Neutrality*, 25–27.o.
- ²² A következmények és az igazolás semlegessége közötti különbségről és az utóbbi választásának indokairól ld. J. Waldron: *Legislation and Moral Neutrality*, 66 sk o. (Waldron a „szándékok semlegessége”-ről beszél, ami nem pontos megfelelője az igazolás semlegességének: a törvényhozói szándék lehet semleges, miközben a törvény egyedül tartható igazolása nem az, és megfordítva).
- ²³ Pl. B. Ackerman: *Social Justice in a Liberal State*, New Haven–London 1980, 11 sk és 355 kk o., valamint Ch. Larmore: *Patterns of Moral Complexity*, Cambridge–New York–London 1987, 52 kk o.
- ²⁴ John Rawls írja *Justice as Fairness: Political not Metaphysical* c. cikkében (*Philosophy and Public Affairs*, 14. évf. (1985), 245 k): „Mint átfogó erkölcsi ideálok, az autonómia és az egyéniség alkalmatlanok az igazságosság politikai koncepciója számára. Bármilyen fontosak a liberális gondolkodás számára ezek az átfogó ideálok, ahogyan Kantnál és John Stuart Millnél találkozunk velük, ha az alkotmányos rendszer egyedül megfelelő alapjaként mutatják be őket, túlságosan messzire terjeszkednek. Ebben az értelmezésben a liberalizmus nem lesz más, mint egy újabb szektárius tan (another sectarian doctrine).”
- ²⁵ Lásd R. Hare: *Freedom and Reason*. Oxford 1963, 157–185.o.
- ²⁶ Lásd R. Lindlay: *Autonomy*. Atlantic Highlands, N.J. 1986, 82–90.o.
- ²⁷ Rawls e tárgyba vágó, legfontosabb cikkei a már idézett *Justice as Fairness*, valamint a *The Idea of an Overlapping Consensus*. *Oxford Journal of Legal Studies*, 7. évf. (1987), 1–25.o.

- ²⁸ Raz: *Facing Diversity*.
- ²⁹ Rawls: *Justice as Fairness*, 229.o.
- ³⁰ Raz: *Facing Diversity*, 8.o.
- ³¹ Rawls: *Justice as Fairness*, 238.o.
- ³² Rawls: ugyanott, 225.o.
- ³³ J. Rawls: *The Priority of Right and Ideas of the Good*. 1987. Előadás, kézirat.
- ³⁴ R. Dworkin: *Foundations of Liberal Equality*. Tanner Lectures on Human Values XI. köt., Salt Lake City 1990, 16–22.o.
- ³⁵ Ugyanott.
- ³⁶ Lásd T. M. Scanlon: *Contractualism and Utilitarianism*. In: A. Sen és B. Williams (szerk.): *Utilitarianism and Beyond*. Cambridge-London-New York 1982, 111.o.
- ³⁷ T. Nagel: *Moral Conflict and Political Legitimacy*. *Philosophy and Public Affairs*, 16. évf. (1987), 233 sk o.
- ³⁸ Hasonlóképpen érvel S. Casey: *Thomas Nagel's Defence of Liberal Neutrality*. *Analysis*, 52. évf. (1992), 41–45.o. A kritika érzésem szerint nem végzetes Nagel koncepciójára, mivel az megvédhető az itt ismertetett és bírált stratégia elvetése esetén is.
- ³⁹ Lásd B. L. Whorf: *Language, Thought, and Reality*. Boston–New York 1954, 213.o.
- ⁴⁰ P. Winch: *The Idea of a Social Science and its Relation to Philosophy*. London 1958, 87 kk, 100 kk o.
- ⁴¹ R. Rorty: *Philosophy and the Mirror of Nature*, Princeton, N.J. 1979, 322–333.o.
- ⁴² T. S. Kuhn: *The Structure of Scientific Revolutions*. 2. kiad. Chicago 1970, 120.o.
- ⁴³ Lásd B. Berlin és P. Kay: *Basic Color Terms*. Berkeley, Cal. valamint M. H. Bernstein: *The Influence of Visual Perception on Culture*. *American Anthropologist*, 77. évf. (1975), 774–798.o. Az érzelemkifejezések észleléséről lásd M. Clynes: *Sentics, The Touch of Emotions*. New York-London 1977. Idézi S. Lukes: *Relationality and Relativism*. Cambridge, Mass. 1982, 261–305.o.
- ⁴⁴ W. Newton-Smith: *Relativism and the Possibility of Interpretation*. Hollis-Lukes: *Rationality*, 106–122.o.
- ⁴⁵ K. Walton: *Linguistic Relativity*. In: G. Pearce és P. Maynard (eds.): *Conceptual Change*. Dobrecht 1973, 4.o.
- ⁴⁶ Ez az érvelés természetesen John Stuart Millt követi. Lásd. Mill: *On Liberty*, 1–2.fej. Ide vezethető vissza az Oliver Wendell Holmes bíró által megalkotott „clear and present danger test” a szólásszabadság büntetőjogi korlátozásáról. Vö. T. M. Scanlon: *A Theory of the Freedom of Expression*. In: R. Dworkin: (szerk.): *The Philosophy of Law*. Oxford 1977, 153–171.
- ⁴⁷ Ugyanígy nyilatkozott a Strasbourg-i Emberi Jogi Bíróság a Kjeldsen, Busk és Madsen ügyben. Lásd Bán Tamás: *A diszkrimináció tilalma az Európai Emberi Jogi Egyezményben*. *Acta Humana*, 5–6.sz. (1991), 43.kk old.
- ⁴⁸ M. Walzer: *Liberalism and the Art of Separation*. *Political Theory* 12. évf. (1984), 315–330.o.
- ⁴⁹ Lásd például A. Bloom filozófiai bestsellerjét: *The Closing of the American Mind*. New York 1987.

ARATÓ ANDRÁS

Civil társadalom Lengyelországban és Magyarországon

Lengyelországban, ahol először indult meg a küzdelem a szovjet típusú rendszer lebontásáért, átfogó stratégiát dolgoztak ki a civil társadalom újjáépítésére. A stratégia sikereiből és kudarcaiból ma már megtudhatjuk, milyen hatalmas lehetőségek rejlenek a civil társadalmat létrehozó politikai átalakulásban, s egyben megismerhetjük ennek az átalakulásnak a belső problémáit is. Minthogy a civil társadalom újjáépítésének modelljét számos más kelet- és közép-európai országban is átvették (importálták vagy újra felfedezték), felmerül az a fontos kérdés, hogy mennyire kötődik e program alkalmazhatósága egyetlen ország nagyon sajátos történelmi hagyományaihoz és tapasztalataihoz, valamint az adott történelmi korhoz, melyben a szovjet birodalom életképességét még senki nem vonta kétségbe. A magyarországi események vizsgálatából kitűnik, hogy a program, új változatban, egy merőben más történelmi időszakban és egy egészen más országban is kulcsszerepet játszhat, mint ahogy meg is történt az 1989-es rendszerváltások, illetve „forradalmak” idején. Magyarország példájából azt is megtudhatjuk, hogy az átmenet során, majd azt követően — mint arra lengyel elemzők már rámutattak — az előzőleg megszerveződött civil társadalom demobilizálódik, és ha nem is végleges, viszonylagos passzivitásba süllyed. A kormányváltás utáni magyarországi fejlemények nemcsak a hanyatlás okait mutatják, hanem az újjáéledés lehetséges útját is. Annyi bizonyos, hogy ez utóbbit jelenleg csak az ideológiai konfliktusának szintjén elemezhetjük.

Minden fogalomnak megvan a maga története. A civil társadalom kategóriája, mely meghatározta a „kommunizmus bukásának” drámájában

részt vevő szerepből önértelmezését, az 1989-es események után egyszereiben kérdéssé vált. Noha a fogalmat egyre többen ismerik és alkalmazzák, jelentőségét mégis mind gyakrabban kétségbe vonják; némelyek szerint mára már elvesztette tudományos relevanciáját. Úgy tűnik, ez a bírálat és radikális ellenzékiesség szelleméből született kategória a társadalomépítés és a napi politika megértésére és orientálására már nem használható. Sőt, normatív és empirikus vonatkozásainak összeolvadása akadályozhatja az elemzéshez szükséges megfelelő fogalmi keret kidolgozását, ami pedig elengedhetetlen ahhoz, hogy a politika küzdőterére lépő erők megbirkózhassanak az eléjük kerülő, mind összetettebb problémákkal.

Két ok azonban mégis amellett szól, hogy a kommunizmus utáni időszakot a demokratikus civil társadalom szempontjából vizsgáljuk. *Először* is, nyilvánvalóvá vált, hogy a kommunista uralom felszámolása nem vezet el automatikusan a demokratikus, liberális és hatékony társadalmi-politikai berendezkedés kialakításához. Az átmenet kritikai elmélete így annál szükségesebbé válik, s egy ilyen kritika normatív megalapozást igényel. A civil társadalom fogalmának demokratikus és liberális változata pedig továbbra is fölöttébb vonzó lesz azok számára, akik — akárcsak e sorok írója — kételkednek abban, hogy a normatív alapok lerakása megtörténhet a máshol létrejött intézményrendszerek egyszerű utánzásával, vagy a megszakadt hagyományok pusztta felélesztésével.¹ A fogalom jelenlegi használata a demokratikus *megújulás* lehetőségére, a demokratikus forradalom hosszú távú beteljesítésére utal, és ezt az elképzelést a kialakulóban lévő demokráciák — kivált az intézményépítés szakaszában — eredeti és egyedülálló módon gazdagíthatják. A demokratikus megújulásban persze igen fontos szerepet játszhat az átvétel és a hagyományok felelevenítése. A nyugati országokban létrejött civil társadalom az intézmények bő választékát kínálja, melyből a kritikus szem kikeresheti, beillesztheti a neki megfelelőt. Sőt, a megújulás voltaképpen akkor lesz zökkenőmentes, ha a rajta munkálkodóknak nem kell a kezelhetetlen mennyiségű problémák mindegyikére teljesen eredeti megoldást találniuk. A demokratikus civil társadalom kiépítésének terve ugyanakkor Kelet-Európa egyik legrokonszenvesebb hagyományát viszi tovább, hiszen az e cél érdekében folytatott küzdelmek már vagy tizenöt éve, a kommunista rendszerben elkezdődtek, megteremtve a maguk jellegzetes értékeit és szimbólumait, reprezentatív személyiségeit. Ez a hagyomány, más tradícióktól eltérően, a kritikus elemzés és felülvizsgálat után is folytatható.

Másodszor: bár gyakran elhangzik a vád, hogy a civil társadalom fogalma differenciálatlan, ez az állítás a kategóriának csak a polemikus, a társadalmat az állammal szembeállító változatára igaz. Tágabb értelmezése azonban egyrészt lehetővé teszi, hogy a fogalom gyakorlati, az ellenzéki mozgalmakban kialakult használatától — itt a polemikus dualizmusnak jutott fontos mozgósító szerep — megkülönböztessük az elmélet alkalmazását, amely a társadalom jóval összetettebb topográfiáját feltételezi;

másrészt kiindulópontot ad a kategória belső differenciálásához is. Hadd válaszoljam itt fel a civil társadalom fogalmáról alkotott saját *elméleti* értelmezésemet.

Véleményem szerint a civil társadalom a gazdaság és az állam közötti társadalmi interakció szférájaként értelmezendő; ez a szféra mindennekelőtt a nyilvánosságból és a különböző társulásokból tevődik össze. A modern civil társadalmat az állampolgári kezdeményezés és az önmozgósítás változatos formái hozzák létre és a társadalmi differenciálódást stabilizáló jogrendszer, mindennekelőtt az alanyi jogok intézményesítik. Mindazonáltal félrevezető lenne, ha a szűk értelemben vett állami közigazgatáson és a gazdasági folyamatokon kívül eső társadalmi élet egészével azonosítanánk. A civil társadalmat először is meg kell különböztetnünk a pártok, a politikai szervezetek, a politikai nyilvánosság s különösen a parlamentek politikai társadalmától. Kétségtelen, hogy a politikai társadalom általában a civil társadalomból nő ki, és szervezeti valamint kommunikációs formáik gyakran megegyeznek. Am a politikai társadalomnak az államhatalom ellenőrzésére és részben megszerzésére törekvő, az államhatalommal szorosan összefonódó struktúrái nem engedhetik meg maguknak, hogy a stratégiai kritériumokat a normatív integráció és a nyitott kommunikáció elvei alapján szerveződő civil társadalom játékszabályainak rendeljék alá. A kommunikáció a politikai társadalomnak még a parlamentekben gyökerező nyilvános szférájában is jelentős formái, bár olykor csak időleges korlátozásoknak van alávetve. A civil társadalom politikai szerepe ezzel szemben nem kapcsolódik össze közvetlenül a hatalom ellenőrzésével, illetve megragadásával, hanem sokkal inkább abban áll, hogy a demokratikus társulások és a kulturális nyilvánosság szférájában zajló szabad viták közvetítésével gyakoroljon befolyást a hatalomra. Ez a politikai szerep semmiképp sem koncentrált és nem is hatékony. Éppen ezért feltétlenül szükség van a politikai társadalom közvetítésére a civil társadalom és az állam között, mint ahogy arra is, hogy a politikai társadalom ne szakadjon el a civil társadalomtól.

Emellett a civil társadalom megkülönböztetése egyrészt a gazdaságtól, másrészt a politikától és az államtól mintha azt sugálná, hogy a kategória valamiképpen a szűk értelemben vett államon, gazdaságon és politikai társadalmon kívül eső összes társadalmi jelenséget magában foglalja. A jelenségekör azonban, amelyet leír, csupán a társulások és az önszerveződések viszonylataira, valamint a szervezett kommunikációra korlátozódik. A civil társadalom fogalma valójában normák, szerepek, szokások, szakismeretek és függőségi formák világának csak egyik dimenzióját jelöli, illetve sajátos kiindulópontot ad ahhoz, hogy ezt a világot a tudatos társulások létrehozása és működése felől szemléljük (Arato 1991).²

A közelmúlt tapasztalataira tekintettel definícióm különbséget tesz a *mozgalomként*, illetve intézményként értelmezett civil társadalom között, amit többnyire elmulasztanak megtenni azok, akik a fogalmat az egyik vagy a másik értelemben alkalmazzák. Számos mai kelet-európai szerzővel

együtt döntő jelentőséget tulajdonítok a mozgalmi formának a civil társadalom intézményesítésében, és igen fontosnak tartom a civil társadalom jellegét meghatározó szervezkedéseket. Azonkívül, az új társadalmi mozgalmak nyugat-európai elemzőivel egyetértve, úgy vélem, hogy a kevésbé átfogó vagy csak a lehetőség szintjén létező mozgalmak is kulcsszerepet játszanak a demokratikus és liberális intézmények szellemének ébren tartásában, sőt továbbfejlesztésében (lásd mindenekelőtt Touraine 1982). Emellett nemcsak civil társadalom, gazdaság és állam között teszek különbséget, mint Gramsci, hanem — csatlakozva néhány mai kutatóhoz — a politikai és a civil társadalom között is.³ Végül, a neohegeliánusok nyomán, úgy gondolom, hogy kivált az intézményesült civil társadalomnak a jogok és a törvények, a társulások és a kulturális nyilvánosság a legfőbb oszlopai. Az ortodox hegeliánusokkal ellentétben és összhangban a jogrend modern elveivel, a tulajdon intézményét a gazdaság szférájába tartozónak tekintem, mivel elsősorban pragmatikus politikai megfontolások védik, és az alapjogoknak csak egy igen szűk körében talál támasztékra. A civil társadalom differenciálódása fölött korunkban nem annyira az abszolút tulajdonjogok, mint inkább a személyiséghez (magánszféra) és kommunikációhoz (nyilvános szféra) fűződő jogok öröködnék. Véleményem szerint a másodlagos jogok által védett tulajdoni és szerződési intézmények a *gazdasági társadalom* sarkköveit jelentik, s ez a gazdasági társadalom úgy közvetíti a civil társadalom és a piactársadalom között, ahogy a politikai társadalom a civil társadalom és az állam között.

Definícióm, bár nem kizárólag a kelet-európai politika interpretálása alapján fogalmaztam meg, nagyjából összhangban van a civil társadalom rekonstrukciójának e térségben kirajzolódó irányával. Egyrészt értelmező jellegű — s mint ilyen tekintetbe veszi, hogy mit jelent a civil társadalom a fogalmat használó aktoroknak (az értelmiségieket is beleértve) —, másrészt analitikus és objektíváló, azaz a külső megfigyelő szemével vizsgálja az intézményeket és a mindennapi gyakorlatot. Ily módon a civil társadalom megteremtésében résztvevők nézeteinek pusztán reprodukálása helyett rávilágítok elképzeléseik belső ellentmondásaira és külső korlátaira. Az így kialakított szintetikus definíció alkalmazása azt jelenti, hogy minden lépésnél tanulmányoznunk és értelmeznünk kell az aktorok szándékait, kijelentéseit, érveit és mondandóját csakúgy, mint azokat a lehetőségeket és korlátokat, melyek szándékaik útját egyengethetik, akadályozhatják, járhatatlanná tehetik, vagy egészen más irányba terelhetik.

1. A LENGYEL FEJLŐDÉS

A kelet-európai civil társadalom rekonstrukciójának terve, jöllehet nem minden előzmény nélkül (Kolakowski 1978), az 1970-es évek derekán és

végén született meg Lengyelországban. Ez a stratégia Adam Michnik írásaiban (1979; 1988 [1976]) pozitív és negatív tapasztalatokon alapul, tanulási folyamatban formálódott. Michnik szerint az adott geopolitikai helyzetben, a Szovjetunió által uralt, kikezdehetetlen birodalmi rendszerben nem lehetséges teljes társadalmi átalakulás sem alulról jövő forradalom — az 1956-os magyar események —, sem felülről kezdeményezett reformok — az 1968-as csehszlovák kísérlet — mintájára. Nemcsak azért, mert a kelet-európai országok biztosan számíthatnak a szovjet katonai beavatkozásra, hanem azért sem, mert a térség uralkodó elitjei és pragmatikusabb gondolkodású vezetői megtanulták, hogy minden komolyabb, felülről indított reformtörekvés a monolitikus párton belüli szakadáshoz és a társadalom mobilizálásához vezet, s végül azt eredményezi, hogy az irányítás kicsúszik a reformerek kezéből. Mindazonáltal a lengyelországi tapasztalatokból, kivált az 1956-os, 1970-es és 1976-os munkástüntetésekéből kitévnik, hogy bár nem minden szovjet típusú országban, de jelentős változásokat lehet elérni, ha az aktorok megmaradnak bizonyos korlátok között.

Michnik szerint az ilyen változásban érdekelt ellenzéknek ki kell dolgoznia az *alulról kezdeményezett radikális reform* programját, amely a független „társadalomhoz”, a „közvéleményhez” szól. A hatalomra gyakorolt nyomással a társadalom, a közvélemény jelentős engedményeket csikarhat ki mindaddig, amíg ezek nem sértik a Szovjetunió geopolitikai érdekeit, és nem teszik kérdésessé az állami szférában kulcspozíciókat elfoglaló uralkodó párt hatalmát. Michnik arra hivatkozott, hogy ebben a küzdelemben a mérsékelt vagy pragmatista pártvezetők is vonakodó reformerekké, ad hoc partnerekké válhatnak, még ha valódi szövetségükre nem is lehet számítani. A reform valódi hajtóereje tehát csak alulról jöhet. De pontosan honnan?

Figyelemre méltó, hogy Michnik érvelése, láthatólag ellentmondásos módon, egyszerre hivatkozik a független társadalomra, és posztulálja ennek a független társadalomnak a létrehozását, mint a társadalmi szférát gyökeresen átalakító, a pártállamot pedig érintetlenül hagyó dualisztikus program célját. Az utóbbi kitétel egy másik potenciális ellentmondást fed fel, visszajára fordítva az elsőt. Michnik totalitarizmus-elméletében ugyanis a pártállam az *egész* társadalmat áthatja és ellenőrzi, és így a független társadalmi szféra kialakítása semmiképp sem hagyhatja érintetlenül a párt hatalmát az államon belül.

Michnik maga erre az ellentmondásra mindenekelőtt politikai-egzisztenciális választ adott, mint ahogyan az új szervezet, a KOR (Munkavédelmi Bizottság) is, amelynek alapításában részt vett. Úgy kell cselekednünk — szól a válasz —, mintha már rendelkezznénk az egyesülés, a gyülekezés és a kommunikáció jogával (a civil társadalom alapjogai!), és ha így cselekszünk, azzal éppen ezeknek a jogoknak az intézményesítését mozdítjuk majd elő. Ebből kiindulva a KOR nemcsak önmagát szervezte meg, hanem egyes munkáskerületek önszerveződéséhez is jogi, újságírói,

gazdasági és szervezeti támogatást nyújtott. A civil társadalom kialakulásának és védelmének ez a programja öltött testet a mozgalomban, illetve kezdeti formájában, bár a KOR a mozgalomnak csak az egyik fontos szerve volt, drámai szerepet vállalt az 1980 nyarán indult sztrájkorozatban, mely augusztus 31-én és a rákövetkező napokban elérte a civil társadalom néhány alapjogának, mindenekelőtt a szabad szakszervezetek alakításához való jognak az intézményesítését.

Az új stratégia első sikerei persze nem pusztán a politikai-egzisztenciális szempontokkal kiegészített szellemi tevékenység eredményei. A civil társadalom, mint mozgalom nem *ex nihilo* termett elő. Michnik maga is hangsúlyozta, hogy a lengyel munkásság egy sor olyan történelmi tapasztalatot szerzett, melyekből levonva a kellő tanulságokat tudatára ébredhet mind saját erejének, mind korlátainak. Emellett, mint egyik híres könyvében írja, a lengyel egyház története azt bizonyítja, hogy egy független intézmény is jelentős jogokat szerezhethet és őrizhet meg mindaddig, amíg egyértelműek maradnak szervezetének határai (Michnik 1979). Az az előbbi példák, figyelembe véve a mezőgazdasági magántermelés továbbélését is, arra látszottak utalni, hogy a totalitarizmus elmélete, meglehetősen hasznos fegyvere a vitában, mégsem illik igazán a lengyel társadalomra. Mint Kolakowski már 1971-ben kifejtette: igaz ugyan, hogy a szovjet típusú társadalmak uralmi szerkezetében totalitárius elvek érvényesülnek, ezek az elvek mégsem kerekedhetnek teljesen felül a társadalom jórészt öntudatlan és szervezetlen, spontán ellenállása következtében (Kolakowski 1978). A spontán társadalmi ellenállás fogalmát, mely Leszek Kolakowskinál korábban csak amolyan maradékkategória volt, az 1970-es évek lengyel szociológusai részletesen kidolgozták, és rámutattak arra, hogy a társadalmi kapcsolatok bizonyos független körei és hálózatai (barátok, kollégák, informális munkakollektívák, informális támogatási és segítségnyújtási rendszerek, kölcsönösségen alapuló gazdasági kapcsolatok) megmaradtak, sőt továbbfejlődtek, kivált azok után, hogy az 1956-os megrázkódtatásokat követően lényegesen enyhült a rendszernek a magánszférára nehezedő nyomása (Wojcicki 1981).

A lengyel társadalom tehát önszerveződése során támaszkodhatott saját mikrostruktúráira és történelmi tapasztalataira, valamint intézményi modellekre is. A körülmények e sajátos együttese Lengyelországot a szovjet birodalom összes többi államától megkülönböztette. Jóllehet a civil társadalom megszilárdult intézményeiről jobbik esetben is csak a katolikus egyház összefüggésében beszélhetünk, különböző szintű, független vagy inkább viszonylag független társadalmi élet mindenhol létezett, s e független társadalmi élet egyes körei (kivált a munkásoké és az értelmiségieké) már ki is állták a próbát a politikai és társadalmi konfliktusokban. Az az elképzelés, hogy e civil társadalmat majd egy olyan mozgalom fogja megteremteni, mely saját intézményesítését is célul tűzi, előfeltételezte a társadalom különböző szintjein élő független séjteket, s nem a totalitárius elmélet atomizált, az államnak teljesen kiszolgáltatott

individuumaira támaszkodott, hanem társuló és kommunikáló egyénekre. Habár a kommunista rendszer tényleg megpróbálta végletesen alárendelni az államnak az egyént, kísérlete hosszú távon sikertelennek bizonyult.

Így tehát a KOR stratégiája kezdetben „csak” arra irányult, hogy a társadalmi függetlenség már *ténylegesen* létező köreit egy reformmozgalom formájában (Kuron 1987) jogilag intézményesített struktúrákká alakítsa. Legalább tisztán elméletileg feltételezhető volt, önellentmondás nélkül, hogy egy ilyen átalakulás nem szűkítené a pártállam hatalmát, hanem csak az ellenőrzése alól kicsúszott társadalmi szféra státuszán változtatna. Azt azonban akkor még nem ismerték föl (vagy ha fölismerték, taktikusan hallgattak róla), hogy ez nem lehetséges megváltozása a pártállami szféra státuszának változása nélkül (lásd *Társadalmi szerződés* 1987; továbbá Kis János korábbi cikkei). A civil társadalom egyes alapjogainak formális megadása jogilag jelentéktelen maradt (jóllehet nem politikailag, míg elég erős volt a mozgalom), ameddig az állami struktúra az uralkodó párt korlátlan hatalmán alapult, és nem hozta létre az alkotmányosságot, ha másként nem is, legalább egy tekintélyelvű *Rechtsstaat* formájában (Arato 1982).

A civil társadalom újraépítésének programja szigorú értelemben nem volt forradalminak nevezhető, még akkor sem, ha az olyan jelszavak, mint „új evolucionizmus” vagy „radikális reformizmus” csak nagyon tökéletlenül fejezik ki stratégiai tartalmát. A program radikális volt abból a szempontból, hogy „alulról induló” kezdeményezésekre számított, és a létező szovjet típusú társadalom strukturális átalakítására törekedett. Mindamellett, az összes reformhoz hasonlóan, „önkorlátozással” élt, amennyiben nem kívánt változtatni bizonyos intézményi adottságokon (az egypártrendszeren) és a fennálló geopolitikai viszonyokon (Lengyelország helyzetén a szovjet tömbön belül). A programban azonban mégis volt valami forradalmi, mivel a sérthetetlennek tartott intézményi kereteket is úgymond át akarta rendezni, hogy az állam és a társadalom viszonyát kizárólag a politikai kiváltságok alapján szabályozó monolitikus rendszerből dualisztikus társadalmat hozzon létre, ahol ezeket a viszonyokat az egyezkedés és a kompromisszum jogi garanciáinak és intézményeinek valamiféle (homályosan értelmezett) együttese hangolja össze. Véleményem szerint az „önkorlátozó forradalom” Kuron által bevezetett és Jadwiga Staniszkis által népszerűsített fogalma írja le a legtökéletesebben az új stratégia szerint kívánatos változást (Staniszkis 1984). Michnik és Kuron gyakran elismételte, hogy az áhított „forradalomnak” nemcsak a birodalom periferiáján élő országokra nehezedő geopolitikai kényszerek miatt kellene önkorlátozónak lennie, hanem azért is, mert a térség rossz emlékeket őriz a jakobinus-bolsevik típusú korlátlan társadalmi forradalmakról. Elkerülendő, hogy a szándékok ellenére újabb, a demokratikus civil társadalom kiépülésével megintcsak összeegyeztethetetlen autoritárius állam kerüljön hatalomra, következetesen le kell mondani a társadalmi forradalmak klasszikus eszközeiről: az elitizmusról, az erőszakról,

a demagógiáról, egyszóval mindarról, amihez a forradalmárok a múlttal való teljes szakítás képtelen vágánytól hajtva folyamodnak. A forradalmak történetéből levont tanulságok lényeges dimenzióját alkották a civil társadalom megteremtésére irányuló új törekvéseknek.

2. A SZOLIDARITÁS TANULSÁGAI

Kétségtelen, hogy míg az „új evolucionizmus” fogalma egy korábbi korszakot félmjelzett (1976–1979), azt, amikor a szűk körű demokratikus ellenzék még védekező állásba kényszerült Lengyelországban, addig az „önkorlátozó forradalom” gondolata már offenzív stratégiát sugallt, háta mögött egy gyorsan növekvő, figyelemreméltóan egységes társadalmi mozgalommal, a *Szolidaritással*. Ez a mozgalom persze nem egyszerűen az új stratégia vagy az értelmiségiek szervező tevékenysége nyomán lépett elő. Annak a hatalmas, kezdetben teljesen spontán ipari sztrájkmozgalomnak a kialakulását, amelynek résztvevői többségükben új szereplői voltak a politikának, megelőzték Lengyelország gazdasági helyzetének drámai megromlása az 1970-es évek végén, majd a kormány adminisztratív áremelő intézkedései 1980-ban. A politikai hálózatok és kommunikációs formák kifejlesztésében az új stratégia elveit követő és aktívan tevékenykedő értelmiségi és munkáscsoportok döntő szerepet játszottak a mozgalom megszervezésében, a központi követelések megfogalmazásában, a hatóságokkal folytatott tárgyalásokban, valamint a mozgalom vezető posztjain szakértői-tanácsadói testületeiben. Az ő befolyásuknak köszönhető, hogy a Szolidaritást, az egész szovjet impérium első szabad, autonóm szakszervezetét, egyre inkább úgy tartották számon — s a szervezet is eképpen tekintett magára —, mint a független civil társadalom első, de csak az első törvényes intézményét. A Szolidaritás sohasem volt forradalmi mozgalom, s nem is kizárólag munkástagságának érdekeit szolgáló szervezet, hanem mindenekelőtt a „társadalom felszabadítását” tűzte céljául (lásd Touraine et al. 1983). A valóságban ez azt jelentette, hogy a jelentősebb társadalmi rétegek önszerveződését kívánta támogatni, és nem e rétegek képviselőire törekedett valamiféle új avantgardként. E programját, mely a független szakszervezetet a KOR-hoz tette hasonlatossá, csak éppen jóval kiterjedtebb és erősebb változatban, a Szolidaritás sem a győzelmek, sem a vereségek idején nem adta fel, kitartott mellette 1981 elején, a Paraszt Szolidaritásért és a független diákszövetségért folytatott harcok során, kitartott ugyanaz év novemberében a tűzoltó tisztiiskolások szervezetének megalapításáért vívott küzdelmek megghiúsulásakor is.

A Szolidaritás mégsem tudott megmaradni az eredeti program — a civil társadalom újraépítése — keretei között. Először is, a mozgósított széles társadalmi rétegek szinte semmilyen tapasztalattal nem rendelke-

tek a tiltakozó akciók és az ellenzéki tevékenység terén. Kezdetben könnyű volt tartaniuk magukat az önkorlátozás stratégiájához, ám a későbbiekben, a forradalom utáni elvszerű, normatív tevékenység során ez alighanem egyre nehezebbé vált. A szervezet kiterjedésével és ezzel párhuzamosan a mélyülő és mind kilátástalanabbá váló gazdasági válsággal nagyon hamar megjelent a fundamentalizmus, és egyfajta szakadás következett be a pragmatista vezetés és a tagság számos csoportja között. Ez utóbbiak is megoszlottak: a Touraine-kör felmérései szerint a különböző munkáskerületek demokratikus, nemzeti vagy ouvrierista beállítottságúak voltak. A fundamentalizmus csíráját mindhárom irányzat magában hordozta, és ezzel veszélyt jelentett nemcsak a hatalomra, hanem magára a Szolidaritásra is. A meg hasonlottság eredménye az lett, hogy vagy azért bírálták a vezetőséget (véleményem szerint következtelenül), mert nem elég demokratikus, vagy azért, mert nem elég radikális. Emellett, mivel a szervezet minden társadalmi konfliktusban meghatározó szerephez jutott és egyre szélesebbé vált, újabb és újabb értelmiségi csoportok csatlakoztak hozzá, merőben más programokat hirdetve, mint a kezdeti időszak legjelentősebb szakértői és tanácsadói, akik a civil társadalom rekonstrukcióján munkálkodnak.⁴ Kivált a KPN-hez (Szövetség a Független Lengyelországért) hasonló nemzeti forradalmi beállítottságú csoportok törekvései találtak visszhangra a vezetéssel elégedetlen tagság körében. Bár a Szolidaritásnak sikerült valahogy a radikális ouvrierista követeléseket beépíteni az ipari öngazgatás programjába, az önkorlátozás elvét már semmiképp sem lehetett természetes módon összeegyeztetni a nacionalista fundamentalizmussal. A Szolidaritás decentralizált szervezetének köszönhetően a különböző irányzatok ellenére egységes mozgalom maradt, a hanyatlás idején is az erő látszatát kelteve. Ráadásul a fundamentalisták a hangadók szerepében hozzájárultak ahhoz, hogy olyan légkör alakult ki, melyben a hatóságokkal való végső összeütközés elkerülhetetlennek látszott. Ebbe persze a hatalom is jócskán besegített, mivel mindent elkövetett azért, hogy ne kelljen komoly tárgyalásokba bonyolódnia.

Az az elképzelés, hogy a civil társadalom majd egyetlen kiterjedt mozgalom közvetítésével fog újjászerveződni, méghozzá a dualisztikus önkorlátozás szűk keretei között, igencsak életképtelennek bizonyult. *Először* is, nyilvánvaló volt, hogy a pluralista civil társadalom megteremtésének célja nem egyeztethető össze az egyetlen, egységes mozgalom gondolatával. Bár folyamatosan szaporodtak a függetlenség új kis szigetei, szembe találva magukat a hatalom monolitikus tömbjével, ezek mindig beleolvadtak politikailag a munkásmozgalomba, amely az érdekek és identitások sajátos együttesét képviselte. A Szolidaritás nem volt politikai párt, ugyanúgy érdekkifejezésre és identitásteremtésre törekedett, mint a többi kifejtetlen mozgalom, szövetség vagy szervezkedés, de persze az óriásmozgalommal nem vehették fel ezen a téren a versenyt az aprócska szervezetek és szövetségesek. Ilyen körülmények között bármilyen szociális javaslat, bármilyen gazdasági kezdeményezés született, csak akkor vált

komollyá, ha először a Szolidaritás tette magáévá. Véleményem szerint ez a pozíció, és nem a Szolidaritás vezetőségének állítólagos tekintélyelvűsége volt az, ami az értelmiség egy részét, kivált az 1981. évi december 13-i vereség után arra készítette, hogy a mozgalmat monolitikusnak, autoriternek, sőt neobolseviknak és „totalitáriusnak” bélyegezze.

Másodszor: a társadalom dualisztikus rekonstrukciójára törekvő elképzelése, amely az állami szférát vonakodva bár, de meghagyja érintetlenül az uralkodó párt kezében, önmagában is megvalósíthatatlannak tűnt, a hatalmas és meglehetősen egységes társadalmi mozgalom terebélyesedésével és fokozatos átpolitizálódásával pedig egyre tarthatatlanabbá vált.⁵ Ebben a helyzetben a dualizmus szélsőséges polarizációhoz vezetett, s egy időre a politikában minden holtpontra jutott, ami a gazdasági válság miatt még inkább a katasztrófa szélére sodorta az országot. A széles körű, mégis korlátok közé szorított, alulról induló demokratikus mobilizáció sajátos szituációt teremtett: az egyik küzdőfél továbbra is kezében tartotta az adminisztratív hatalmat, ám elvesztette legitimitását, míg a másik küzdőfél jelentős demokratikus legitimitást szerzett, anélkül, hogy bármiféle adminisztratív hatalmat birtokolt volna. A politikai élet megbénult. A társadalom egyetlen eleme sem volt képes arra, hogy véghezvigye a gazdaság radikális reformját, vállalva a kikerülhetetlen takarékosági intézkedéseket is. A legitimitását veszített rendszer 1981-ben nem tudott többé áldozatokkal járó gazdasági változásokat kezdeményezni, olyanokat mint 1980-ban, amikor a sztrájkmozgalom először szállt szembe az áremelésekkel. Állami hatalom hiányában azonban a Szolidaritás sem tudott gazdasági reformokat bevezetni, s felelősséget sem vállalhatott olyan programokért, melyeket részvétele nélkül fogadtak el. És mégis, a két félnek, vagy legalábbis a rendszer reformereinek és a Szolidaritás szakértőinek nézetei valószínűleg nem sokban különböztek egymástól. A tárgyalásos kompromisszum mégis lehetetlen volt a Walesa és Kuron körül szerveződő Szolidaritás-vezetőség, valamint az egyházhoz kapcsolódó harmadik pártok kétségbeesett kísérletei ellenére. Ám minden olyan megoldás, mely a pártállam alárendelt partnereként juttatta volna szerephez a Szolidaritást, csak az új nehézségekért viselt felelősség terhét rakta volna a szervezet vállára, anélkül valódi hatalmat adott a kezébe, és lehetőséget arra, hogy tagságának engedményeket biztosítson.

A döntéshozatalban egyenlő részvételt biztosító bármilyen elrendezés viszont a rendszert azzal fenyegette volna, hogy feloldódik a felmérhetetlenül népszerűbb Szolidaritásban. A helyzet megoldhatatlannak bizonyult, s ez véleményem szerint kedvező feltételt teremtett az egyetlen geopolitikailag elképzelhető erőszakos megoldáshoz hallgatólagos támogatásához. Mert bár a szervezett társadalom megőrizte potenciális erejét, mind jobban megrettent saját hatalmától és következményeitől: a politikai bénultságtól és a megoldatlan gazdasági válságtól.⁶ Ez tehát szükségképpen csak negatív erő volt: lehetetlenné tette a megoldásokat, anélkül, hogy alternatívákat kínált volna. A Szolidaritás népszerű maradt, ám negatív

hatalmával a gazdasági összeomlásból nem tudott kiutat mutatni. Támogatás nélkül viszont hiába dolgozott volna ki bárki bármilyen valószínűnek tűnő tervet a megoldásra. Jaruzelski volt az egyetlen, aki rendelkezett egyáltalán ilyen tervvel, bármennyire visszatetszést keltett akkor és képtelennek látszik mai szemmel elgondolása. Amellett, hiába sürgették a fundamentalisták a forradalmi választ, az annál félelmetesebbnek tűnt, minél inkább afelé mutatott az események logikája. A legkülönbözőbb társadalmi csoportok, a Szolidaritás mérsékelt vezetőségétől a katolikus egyház püspöki karáig és a katonai vezetésig mind egyetértettek abban, hogy a forradalom egyenlő a lehető legrosszabbal, az egyébként is Damoklész kardjaként állandóan a fejük felett lebegő szovjet beavatkozással. Végül, a Szolidaritás terebélyesedésével, a rendszer előtt hovatovább nem is maradt más megoldás, csak a katonai erőszak, és a behívottak, valamint a fiatal tisztek elégedetlensége miatt még ez a lehetőség is elveszhetett, ha nem sietnek kihasználni.

A Szolidaritásnak veresége, amelyet az 1981. december 13-án kihirdetett szükségállapottal elszenvedett, azt bizonyítja, hogy a civil társadalom nem létezhet hosszú távon egyetlen erőteljesen mobilizált mozgalom formájában, megfelelő intézményesítettség nélkül. Azonkívül egyértelművé vált, hogy az egyetlen, elszigetelt jogszabályon, a szakszervezet törvényesítésén alapuló intézményesítettség semmiféle védelmet nem nyújt a kizárólagos hatalmú, rendítetlen pártállammal szemben, mely jogi garanciák nélkül bármit bármikor visszavonhat. Alkotmányosság nélkül egy alkotmány önmagában nem biztosíthatja a civil társadalom sarkalatos jogait: az egyesülés és a gyülekezés szabadságát. És egy társadalmi mozgalom — legyen mégoly erős is — csak életének felfelé ívelő szakaszában működhet az alkotmányosság funkcionális megfelelőjeként. Ennek ellenére az 1980-as és 1981-es évek civil társadalomra orientált programja nem könyvelhető el a forradalom (1956) és a felülről indított reform (1968) mellett egy újabb tisztán negatív tanulási tapasztalatként, ahogy azt Michnik tette egyik korai munkájában.⁷ A szükségállapot és az elnyomás nem normalizálta a lengyel társadalmat, a Szolidaritást nem lehetett meg nem történné tenni, a *korábbi status quo* helyreállítása teljességgel elképzelhetetlen volt. A civil társadalom rekonstrukciójára irányuló stratégiát ráadásul sikerrel alkalmazták az 1980-as években néhány más államban is: Magyarországon, Jugoszlávia egyes részein és magában a Szovjetunióban.

A mozgalom veresége ellenére a lengyel társadalom megszervezése a Szolidaritás első korszakában egyáltalán nem volt hiábavaló. A statáriális rendszer képviselői, sőt még szovjet támogatóik sem érezhették magukat soha elég erősnek ahhoz, hogy a társadalmat alávetettségbe kényszerítsék. A mozgalom decentralizált szervezete, és az eddig példátlan mértékű társadalmi részvétel méginkább megnehezítette a rendteremtésre vállalkozó erők dolgát. A második nyilvánosság megszervezésének programját az 1980-as években sem adták fel, sőt nagy mértékben kiterjesztették

(lásd Ost 1990). Az évek során fokozatosan új csoportok, szervezetek, fórumok jelentek meg a legkülönbözőbb ügyek — környezetvédelem, béke, katonai szolgálat megtagadása, fogyasztói érdekvédelem, gazdasági és oktatási programok, s mindenekelőtt a szabad és független kiadói tevékenység — szolgálatában.⁸ A Szolidaritás mint szervezet is megmaradt; kezdetben, mint erősen decentralizált földalatti szervezet élt tovább néhány jelentősebb országos vezető irányításával. Később, az 1986-os amnesztia után, bebörtönzött képviselőinek kiszabadulásával, a félig titkos, félig nyílt szervezet működése csaknem teljesen nyílttá vált, jóllehet akkor még nem törvényesen. A kormánynak azok a kísérletei, hogy külön egyezsége jusson a püspöki karral, az episzkopátus egy részének kezdeti hajlandósága ellenére sorra kudarcot vallottak, és az egyház hamarosan módot talált arra, hogy helyi szinten továbbra is együttműködjön a független társadalmi és kulturális kezdeményezésekkel, országos szinten pedig közvetítő szerepet vállaljon.

Az 1980-as években formálódó civil társadalom egyrészt sokkal kiterjedtebb volt, mint az 1970-es években, másrészt nem egyetlen szervezeti központra épült, mint 1980-ban és 1981-ben. Ebben az időszakban számos szervezet, de még több ideológiai irányzat jelent meg a színen: a legkülönbözőbb változatokban fogalmaztak meg liberális, nacionalista, szociáldemokrata nézeteket és sokszor nyíltan bírálták a korábbi Szolidaritást.⁹ A kialakult helyzetben a Szolidaritás megmaradt képviselőinek, földalatti aktivistáinak — az értelmiségieknek éppúgy, mint a vitathatatlan tekintélyű Walesának — csak annyiban volt kiváltságos helyzete, hogy a rendszer igyekezett mereven elzárkózni tőlük (1987-ben mindvégig), míg más csoportok iránt több hajlandóságot mutatott a politikai tárgyalásokra.¹⁰ A visszaszerezni kívánt privilégium, a korábbi Szolidaritás emléke, valamint a páratlanul gazdag politikai tapasztalatok ezt a még mindig egységes csoportot olyan demokratikus ellen-elitté tették, mely egyedül volt alkalmas arra, hogy átfogó politikai cselekvésre vállalkozhasson a független társadalomban. Az 1980-as évek második felének önszerveződő civil társadalmá tehát nemcsak horizontális értelemben volt pluralizáltabb 1980–81-es elődjénél, ebben az időszakban már a vertikális differenciálódás is megindult a civil és a politikai társadalom között. Amikor 1988-ban Kiszczakkal és Jaruzelskivel az élükön a rendszer reformerei a munkásosztály újjáéledő elégedetlensége közepette rádöbbsentek, hogy nemcsak képtelenek kiutat találni a gazdasági és legitimitásválságból, de még a szovjetek támogatását is elveszthetik, éppen ennek, a civil társadalomból született politikai ellen-elitnek a köréből kerestek partnert radikális gazdasági reformjaik keresztülviteléhez.¹¹

A politikai formában új életre kelt Szolidaritás, bár társadalmilag jóval gyengébbnek mutatkozott, az egységes cselekvésre mégis sokkal alkalmasabbnak bizonyult, mint 1980-tól 1981-ig tevékenykedő nagy elődje. A hatóságok nem tartottak tőle annyira, viszont hatékonyabban tudott fellépni az egyezkedések és a tárgyalások során. S ami ennél is jelentő-

sebb, a független civil társadalomért folytatott, csaknem egy évtizedes közdelem után e Szolidaritás volt Lengyelországban az egyetlen olyan legitimitással rendelkező politikai szervezet, melyől a rendszer reformerei segísége számíthattak. A Szolidaritás legitimitása valódi volt ugyan, ám a pártnak a választásokon elszenvedett váratlan vereségével időszerrűtlenné váltak a párt reformereinek azok a tervei, hogy a domináns partner szerepében tárgyalásokat kezdhessenek. A Szolidaritás szintén tévedett mind saját identitását, mind lehetőségeinek határait illetően. Politikai szervezetként továbbra is a civil társadalom felépítésének programjához tartotta magát. Ennek megfelelően mindenekelőtt a szakszervezet újbóli legalizálását követelte, és kezdetben kényszerű engedménynek tekintette részvételét a politikai rendszerben. Csak amikor kiderült a tárgyalások során és az ezután következő választásokon, hogy a Szolidaritás erősebb a vártnál, akkor tette meg a döntő lépést s foglalta el helyét a politikai társadalom szférájában, immár Polgári Bizottság néven. Ám a civil társadalom felépítéséért küzdő nagy mozgalom dicső öröksége számos belső ellentmondással volt terhes, s ez a többpártrendszer megteremtésének nehézségeiben, majd később a parlament pártpolitikai fragmentálódásában is megmutatkozott.

3. A MAGYAR TRADÍCIÓK ÉS A RENDSZERVÁLTÁS

Az 1980-as években a civil társadalom újraszervezésének stratégiáját más kelet-európai államokban is átvették, illetve újból kidolgozták. Magyarországon az 1970-es évek végén és az 1980-as években megjelenő korai szamizdat kiadványok körül csoportosuló „posztmarxista” demokratikus ellenzéket illeti az érdem. A dualisztikus lengyel elképzelést először Kis János és Bence György tette magáévá, jóllehet tisztában voltak vele, hogy a modell nem ellentmondásmentes és magyarországi alkalmazása különleges problémákat vet fel. Ők már az 1980–1981-es lengyelországi események előtt megértették, hogy az autonóm, önszerveződő társadalom és a rendíetlen pártállam léte sem logikailag, sem politikailag nem egyeztethető össze egymással (lásd a Hegedűs Andrással folytatott vitát a *Magyar Füzetekben*). Ennél is lényegesebb volt azonban az a körülmény, hogy Magyarországon a demokratikus ellenzék nem számíthatott a munkásszállyra, sem másmilyen működő társadalmi mozgalomra, amelynek nevében és támogatásával léphetett volna fel.

Ma már fogalmazhatunk általánosabban is. Magyarországon a független civil társadalom előtt nem állt olyan példa, mint Lengyelországban az egyház, és a magyar társadalom nem szerzett olyan történelmi tapasztalatokat, mint a lengyelek 1956-ban, 1970-ben és 1976-ban, amelyekből megtanulhatta volna, hogy egy radikális mozgalom bizonyos korlátok között jelentős eredményeket érhet el. A magyarok számára valójában

1956 jelentette az egyik döntő élményt, amiből le is vonták a megfelelő tanulságot, azt, hogy a radikális, kollektív cselekvés katasztrófális következményekkel jár. A másik történelemformáló élményük, az 1968-as kádárista reform viszont arra intette őket, hogy csak az egyéni érdektörkévek járhatnak így vagy úgy sikerrel. A szűkkörű ellenzék a példa, a buzdítás és a programjavaslatok erejével éppen ezt a lakosságba sulykolt politikai közömbösséget kívánta kikezdeni.

Szerencsére az 1968-as gazdasági reform következtében a magyar társadalom részleges modernizáción ment keresztül, és lényegesen enyhült a magánszférára nehezedő nyomás. Ennek a folyamatnak az eredményeként, alkalmasint még a lengyeleken is túltéve, független csoportosulások, hálózatok, technikák és kommunikációs formák alakultak ki, amik körül immár megszerveződhetett az alternatív avagy második nyilvánosság.

A rezsim, mely egyre inkább a Nyugat jóindulatától függött, s éppen ezért óvakodott attól, hogy a független gazdasági tevékenységet veszélyeztető légkör alakuljon ki, nem szánta rá magát arra, hogy komolyabb erőt vessen be e támogatási rendszer teljes elnyomására. Bár bevezettek néhány adminisztratív szankciót a szervezők ellen, a „második nyilvánosságot” nem hallgattatták el, sőt még azt sem tudták megakadályozni, hogy képviselői kapcsolatba lépjenek a kommunikáció hivatalos szférájával, kivált a társadalom- és a humántudományok terén.¹²

A Szolidaritás veresége ellenére a korai szamizdat elképzelései és javaslatai — köztük Kis János vezércikkei a *Beszélőben* — az 1980-as évek elején tudatosan a dualisztikus lengyel modellel operáltak. Kis János már 1982-ben hangsúlyozta, hogy a lengyel demokratikus ellenzék kudarcra nem hasonlítható 1956-hoz és 1968-hoz, s rámutatott arra, hogy a Szovjetunió nem rendelkezik kellő gazdasági erővel Lengyelország talpra állításához (Kis 1982).

Mínthogy Magyarországon nem létezett társadalmi mozgalom, Kis kénytelen volt jelentősen átdolgozni a lengyel modellt. A lengyelnél számbelileg jóval kisebb magyar demokratikus ellenzék nem volt abban a helyzetben, hogy közvetlenül támogathasson a pártállammal szemben egy már mozgásban lévő társadalmat önszerveződésében, és ezért a független tevékenység apró szigeteinek (*szamizdat* kiadványok, „szabadegyetem” és a szegényeket segítő csoport, a SZETA) megteremtése mellett, az ellenzéknek a közte és a rendszer között elhelyezkedő — Kis szerint kvázi-autonóm — csoportosulásokhoz és hálózatokhoz kellett fordulnia. Kis mindenekelőtt társadalomtudományokkal foglalkozó értelmiségiekre gondolt, akiket a rendszer megtűrt, sőt független szakértőként igénybe vett, továbbá a hatalommal kutya-macska barátságban élő „népi” írókra és követőikre, akiknek ideológiáját és a hivatalos eszmerendszerbe nem illeszthető „nemzeti” törekvéseit a hatóságok elutasították. A maga módján e csoportok mindegyike bírálta a rendszert, de összességében még mindig elfogadta azt a kádárista tételt, hogy nincs helye nyílt politikai cselekvésnek és befolyásolásnak, s hogy az ilyen irányú kezdeményezések

csak rosszat eredményezhetnek. Szembeszállva félelmeikkel, Kis egy vitában rámutatott arra, hogy az alternatív nyilvánosság szféráját megteremtő *samizdat* léte önmagában már nem elég, s hogy az új helyzetben a változások magyar viszonyok között megvalósítható, ám mégis megfelelően mélyreható politikai programjára van szükség.

Ennek megfelelően az új programnak a *Beszélő*-ben megjelent első változatai tagadhatatlanul minimalisták voltak. Harcoljunk csak azért — írta Kis —, hogy már meglévő autonómiánk és kiváltságaink jogokká váljanak. Kis János megfogalmazása persze már magában rejtette azt a feltételezést, hogy a gazdasági nehézségek közepette a rendszer csak úgy őrizheti meg legitimitását, ha lépéseket tesz a törvényesség felé. Ez a gondolat később egy újfajta dualizmussá kristályosodott ki: a magyaroknak egyrészt új jogokat kell kivívniuk a magánjog területén — a lengyelországi civil társadalomnál némileg szűkebben érve ezt a területet —, másrészt a törvényesség megteremtésére kell törekedniük az állami szférában.¹³ 1985-ben a demokratikus ellenzéknek a társadalomtudósokkal és a népi írőkkel tartott monori találkozásán már egyértelműen kitűnt, hogy az új felfogás igyekszik túllépni a régebbi lengyel nézetek merev dualizmusán. Egyebek között számított arra, hogy az uralkodó párton belül is újjáéled a reformizmus. Végül, 1987-ben, a *Társadalmi Szerződés* című samizdat vitáirban Kis és a *Beszélő* szerkesztői átfogó javaslattal álltak elő, mely főbb vonásaiban három elemet tartalmazott: 1. a függetlenedő és önszerveződő társadalom széles körű alkotmányos szabályozását; 2. az állam felosztását a valódi parlamentarizmus szférájára és az uralkodó pártnak fenntartott (ügyszintén erősen szabályozott) szektorra; valamint 3. a magántulajdonra és az ipari demokráciára támaszkodó gazdaság megteremtését. Tény, hogy Kisék minden eddigi, lengyel mintára kigondolt elképzelésnél radikálisabb javaslata éppen jókor született: a magyar gazdasági mechanizmus láthatóan akadozott, gomba módra szaporodtak az új társadalmi kezdeményezések, azonkívül a párt egy részének felkérésére 1986-ban már a radikális közgazdászok is kidolgozták és a *Fordulat és reform* című kiadványban közreadták az átfogó gazdasági reformra vonatkozó saját tervezetüket. 1987-ben és 1988-ban a különböző reformjavaslatok körüli kiterjedt viták arról tanúskodtak, hogy kialakult az új, dinamikus nyilvánosság, az önmagát emancipáló civil társadalom legfőbb orgánuma.¹⁴

Az új civil társadalom, bár teret adott a demokratikus ellenzék és a kritikus társadalomtudósok vitáinak és javaslatainak, jórészt a spontán önszerveződések különböző formáiból nőtt ki. A független csoportosulások megszervezésében Magyarországon nem játszott kiemelkedő szerepet semmilyen, a KOR-hoz, a Charta 77-hez vagy a Szolidaritáshoz hasonló szervezet. Ennek ellenére, azoknak, akik tagadják, hogy létezne ma Magyarországon civil társadalom, javaslom, hogy vessenek még egy pillantást az 1988-as évre (lásd Kurtán – Sándor – Vass 1989). Az 1988-tól

felvirágzó egyesületi élet megnyilvánulásai s a változatos polgári kezdeményezések a legkülönbözőbb elvek szerint osztályozhatók.¹³

1. KLUBOK, KÖRÖK, „KOLLÉGIUMOK”

A „körök kora” az 1985-ös klubtalálkozótól az 1988-as nyári szárszói táborig tartott, s a résztvevők egyre inkább a civil társadalom alulról történő újraépítésének szellemében tevékenykedtek.

2. ÚJ TÁRSADALMI MOZGALMAK

A kádárista Magyarország viszonylagos modernsége és nyitottsága a Nyugat felé alkalmas terepet jelentett a legújserűbb társadalmi törekvések, elsősorban a környezetvédő és ifjúsági mozgalmak, de a pacifizmus kialakulása számára is. Eleinte e csoportok kerülni kívánták az általános politikai szándék látszatát, de 1988-ra a bős–nagymarosi vízlépcső megépítése ellen indított ökológiai mozgalom már átlépte a politizálás határát, s a független nyilvánosságért vívott harcában a civil társadalom önszerveződésének programját követve a rendszer megváltozásának katalizátorává vált.

3. ÉRDEKKÉPVISELETEK ÉS SZAKMAI EGYESÜLETEK

Magyarországon — Lengyelországtól eltérően — minden bizonnyal a második gazdaság individualizmust erősítő következményei miatt a független érdekképviseletek viszonylag későn jelentek meg. A legjelentősebbek: vállalkozói szervezetként a VOSZ, új szakszervezetként a TDDSZ, a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája, a Munkás Szolidaritás és a Munkástanácsok Szövetsége. A szakmai szervezetek közül kiemelem az 1988-ban alakult Nyilvánosság Klubot és a Független Jogász Fórumot.

4. ÁTFOGÓ POLITIKAI REFORMMOZGALMAK

Magyarországon nem született a lengyelországihoz hasonló átfogó reformmozgalom. Erre az 1985-ös monori találkozón történt az első — és utolsó — komolyabb erőfeszítés. A résztvevők később — amellet, hogy szükségét érezték a szerteágazó tevékenységek összehangolásának — azt is belátták, hogy mielőbb politikai szervezetté kell válniuk, ha a létező mozgalmakkal azonosulni nem tudó társadalomnak reális alternatívát akarnak kínálni, s nem ábrándokat kergetni egy kizárólag felülről véghezvitt reformról. Azok után, hogy a népi értelmiségiek az 1987-es lakiteleki találkozón elindították saját mozgalmukat, egyetlen, a teljes társadalmat átfogó politikai szervezetről már nem lehetett szó. Nem tölthette be ezt a funkciót a Szabad Kezdeményezések Hálózata, a FIDESZ, a Márciusi Front és az SZDSZ sem.

A nyilvánosságért folytatott hosszú küzdelem végső eredménye, az 1989-ben megszületett, egyesülési és gyülekezési jogot szabályozó törvény a civil társadalom győzelmét jelentette, s még a Szolidaritás 1980-as legalizálásánál is átfogóbb változásról tanúskodott (lásd Bruszt 1990; Halmi 1990: 97–107).

A civil társadalom újraépítésének stratégiája, ha korlátok között is, diadalmaskodott Magyarországon. Az új szervezetek és mozgalmak, egy sor reformjavaslat birtokában és különböző lakossági akcióktól támogatva, mindinkább eluralták a nyilvánosság szféráját, először a tudományos kiadványok terén, majd végül behatoltak a hetilapok és a napilapok világába is. Ilyen körülmények között a rendszer már nem szilárdíthatta meg legitimitását a jogszabályok szigorításával. A nyilvánosság szférájában elszenvedett veresége nemcsak megrendítette legitimitását, egyszerűen megmutatta, hogy a rendszer sebezhető. Az egyesülési jogról szóló törvénytervezet nyilvános vitája, amelyet alighanem az ellenőrzött vagy az áldemokrácia fórumának szántak, valódi demokratikus politikai vitává nőtte ki magát.¹⁶ Ennek ellenére, a nyilvános vita módszere önmagában, bármennyire sikeres volt is, hosszú távon nem lehetett elegendő, még a civil társadalom szervezetei számára sem.

Először is, túlságosan időigényes volt: egy egész alkotmányt nem lehetett létrehozni olyan módszerrel, amely két alapjog megalkotására (egyesülés és gyülekezés) hat vagy ennél is több hónapot igényelt. Másodsor: az uralkodó pártnak veresége után módjában állt — és élt is ezzel a lehetőséggel —, hogy manipulálja a „társadalmi vita” lefolyását. Harmadsor: a magyar társadalom és szervezetei már túl plurálisak voltak ahhoz, hogy egységesen szóljanak; közös hangot csupán annak a néhány alapjognak a kérdésében találtak, melyre az egész civil társadalomnak szüksége volt. Negyedsor: még a civil társadalom néhány emlékezetes győzelme után is kockázatos volt a kommunista ellenőrzés alatt álló régi parlament törvényhozása útján kialakítani az új politikai rendszer kereteit. Az 1988-ban javasolt — és a társadalom által heves ellenérzéssel fogadott (lásd Kukorelli 1991:138) — új választójogi törvény tervezetéből kiderült: kidolgozható olyan formális demokratikus eljárás és forgatókönyv, mely lehetővé teszi az uralkodó pártnak, hogy a régi rendszerben felépített monopolisztikus hatalmát átmentse. Ennek ellenére a rezsim saját, a törvényhozás és alkotmányozás terén tett formális javaslatai után gyenge lábakon állt ahhoz, hogy egyszerűen új rendelkezésekkel álljon elő; a nem demokratikus úton választott parlament rendkívül népszerűtlen volt a bős-nagymarosi vízierőmű ügyében vállalt, sokat és nyilvánosan bírált szerepe miatt, és persze elégséges legitimitása sem volt ahhoz, hogy önállóan cselekedjék. Magyarországon 1989-ben, ugyanúgy, mint valamivel korábban Lengyelországban, létre kellett hozni az egyezkedés és a kompromisszum új fórumát, mely félig-meddig törvényes keretűl szolgál a demokratikus rendszer kiépítésének és egyszerűen lehetővé teszi az elmozdulást a politikai holtpontról.

Paradox módon a magyar civil társadalomnak az egyesületi törvény terén kivívott jogi és alkotmányos győzelme zárta le voltaképpen a társadalmi önszerveződés legpezsgőbb időszakát. A civil társadalom intézményes fejlődésének útjából elhárultak az akadályok, mint azt a kisebb klubok, egyesületek és egyéb szervezetek számának további

gyarapodása is mutatta. Az egyesületi törvény kapcsán kiéleződő konfliktus legfőbb haszonélvezői között megjelentek a politikai pártok is.

1989, Kelet- és Közép-Európában a „forradalom” esztendeje, tárgyalásos átmenetet hozott Lengyelország és Magyarország számára. Ilyen jellegű változások nem mehetnek végbe a politikai társadalom szereplői nélkül, s valóban, a civil társadalom intézményesítéséhez szükséges jogi és alkotmányos keretek kidolgozása is a politikai aktorok jogi és stratégiai tudását, az alkudozásra való rátermettségét igényelte. Az új feladatokat Lengyelországban egy politikai ellen-elit tagjai, Magyarországon pedig a különböző politikai pártok vállalták. Fontos volt, hogy a rivális politikai aktorok feltétlenül biztosítékokat adjanak a korábban uralkodó pártnak, megkönnyítve ezzel a visszavonulását, hatalmának csaknem teljes feladását. Ilyen biztosítékokkal nem szolgálhatott volna tömegmozgalom, melyben mindig munkálkodnak fundamentalista elemek. Az is meggondolandó volt a reformkommunisták számára, hogy az új politikai pártok partnereikké váljanak egy esetleges új kormányban, s közösen viselik majd a súlyos gazdasági döntések felelősségét. A magyar pártok, amelyek viszonylag csekély legitimitással rendelkeztek, nem használhatták a Szolidaritás mintájára a régi „mi” és „ők” — értsd: legitim társadalom kontra immorális hatalom — szembeállítását. Sőt, minél kevésbé voltak legitimek a politikai élet új szereplői — ez történt Magyarországon, Lengyelországgal ellentétben —, annál nagyobb engedményeket kellett kapniuk a hatalomtól, hogy a demokratikus választások majd legitimálhassák a frissen létrejött politikai társadalmat, amelyben a kommunisták vezető szerepet szántak maguknak. Az egész folyamat sikeréhez életbevágó volt, hogy az uralkodó párt ne veszítse el ezt az illúzióját.¹⁷

A politikai társadalom megjelenése önmagában nem feltétlenül vezet a civil társadalom széteséséhez és a változásokban betöltött szerepének elvesztéséhez, még akkor sem, ha, mint Magyarországon, akár csak átmenetileg is, de óhatatlanul meggyengült. A civil társadalom visszahúzó-dása összhangban volt a társadalmi demobilizáció és a politikai-szervezeti kiépülést egyaránt lehetővé tévő intézményesülési formákkal. Vidéken például a pártok születésének időszakában is egyre-másra alakultak az új helyi szervezetek, s keltek életre például környezetvédelmi célokat szolgáló új, lokális kezdeményezések (lásd Bilecz 1989; Rechnitzer 1989). Az sem elhanyagolható, hogy 1989-ben továbbfejlődtek a független szakszervezetek, melyek a sztrájktervezet ekkor már szigorúbban ellenőrzött „társadalmi vitája” során erős befolyást gyakoroltak a kormányra, hozzájárulván egy újabb, nyugat-európai mértékkel mérve is modern törvény megalkotásához.

Amikor megalakult az Ellenzéki Kerekasztal (EKA), majd megindultak az uralkodó párttal és szövetségeseivel folytatott közös tárgyalások, a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája résztvevőként (mint az EKA tagja), megfigyelői státuszban kapcsolódott be az egyezkedési folyamatba, s ez a független szakszervezeti mozgalom politikai jelentősé-

gének hivatalos elismerését jelentette. Az új pártok némelyikét szoros kapcsolatok fűzik a civil társadalomhoz, ami kivált 1989 szeptember-novemberében tett szert jelentőségre, amikor aláírásgyűjtés kezdődött az elnökválasztásról dönteni hivatott népszavazás érdekében. Az aláírásgyűjtéssel egybekötött petíciós kampányt elsősorban a FIDESZ és az SZDSZ szervezte, és ennek során ugyanazokat a kommunikációs hálózatokat és módszereket használták, ugyanabban a stílusban léptek fel, mint a bős – nagymarosi vízierőmű elleni környezetvédő mozgalom (Babus 1989). A civil társadalom mozgósításával a FIDESZ és az SZDSZ nemcsak saját szervezetét frissítette fel, hanem ahhoz is hozzájárult, hogy legitimé tegyen egy olyan alkotmánytörvényt, melyet a Nemzeti Kerekasztal elitmegállapodása nyomán egy illegitim parlament fogadott el — néhány jelentős módosítással.¹⁸

Mindazonáltal a petíciós kampány és a népszavazásért indított mozgalom megmutatta, hogy a jelentős politikai személyiségek a pártok kötelékébe tartoznak. A környezetvédők legismertebb mérsékelt vezetői például egyre-másra csatlakoztak a civil társadalomból kinövő három legnagyobb párt valamelyikéhez, a FIDESZ-hez, az SZDSZ-hez vagy az MDF-hez és a pártok keretében létesült zöld csoportokban és bizottságokban folytatták tevékenységüket. Ez a változás kezdetben óhatatlanul gyengítette a szoros értelemben vett ökológiai szervezeteket. Ám véleményem szerint a személyi átrendeződés nyomán egy időre a politikai fundamentalizmus esélyei is csökkentek. A pártoknak azonban semmiképpen sem állt szándékában a környezetvédő mozgalom kiszorítása, ez egyszerűen így alakult a kommunista hatalom lebontásáért és az ezzel kapcsolatos kérdések megoldásáért vívott küzdelemben, melyben egy meggyőző zöld párt számára már nem akadt hely.

A kommunista rendszer bukása után az új kormányok hatalomra kerülésével a civil társadalom kiszorítására irányuló törekvések csak tovább erősödtek; újból előkerült az etatizmus, csak éppen más áruhát öltve. E változások indítékai eltérőek. A vezető magyar politikai személyiségek egy része nyíltan etatistának vallotta és vallja magát ma is, abban a meggyőződésben, hogy minden hatalmat azoknak a kezébe kell letenni, akik jogszerűen irányítják az államot. A Magyar Demokrata Fórum számos tagja nyíltan ilyen nézeteket hirdet, és némelyikük ráadásul kifejezetten rokonszenvez a konzervatív szellemben szerveződő, hierarchikus, tekintélyelvű állam eszméjével.¹⁹ Valamivel gyakorlatiasabban gondolkodnak azok, akik szerint az államszocialista gazdaságot csak egy erős állam és egy erős kormány képes átalakítani, mivel csak egy ilyen együttes tud kitartani a lakosság széles rétegeinek rövid távú gazdasági érdekeivel ellentétes irányvonallal.²⁰ Végül, a politikusok egy része tévesen úgy véli, hogy a civil társadalom a pártalakulás időszakában — azaz 1989-ben — nem egyszerűen visszaszorult, hanem még nincs is jelen, és alkalmasint úgy gondolják, hogy az alkotmányozásnak és törvényhozó tevékenységnek mindenekelőtt a civil társadalom üdvös, ám kétségtelenül elhúzódo

intézményesítését kell szolgálnia, amiért egyedül a parlament vállalhatja a felelősséget.

Tekintsük most át, milyen összefüggésben szorítják ma háttérbe Magyarországon a civil társadalmat, s milyen jelentősebb törekvések hatnak ez ellen a folyamat ellen.

1. Megszűnt a törvénytervezetek nyilvános *társadalmi vitája*. Az intézmény, bár eredetileg csupán a valódi demokratikus részvétel pótlására szolgált, az átalakulás időszakában jelentős szerephez jutott a rendszer demokratizálásában, főként abban az időszakban, amikor működését még nem korlátozták. A vezető kormánypart (MDF) és a legnagyobb ellenzéki part (SZDSZ) megállapodása után a társadalmi vitákat előíró rendeletet visszavonták, mondván, hogy a demokratikusan választott parlament mellett ez fölösleges látszatintézmény.²¹

2. A választások óta a kormány és a legfőbb kormánypart fáradhatatlanul támadja a *sajtót* és arra törekszik, hogy állami ellenőrzés alá vonja az elektronikus médiát. A magánkézben lévő lapok egy részének ellentámadásai, az újságírói kamarák s kivált a Nyilvánosság Klub fellépése patthelyzetet alakított ki ebben a kérdésben. A háború folytatódik, a kormány részéről egyre visszataszítóbban és fenyegetőbbben, ám a független sajtó ennek ellenére kitart (Farkas 1990). Az elektronikus média esetében két tényező hathat az etatista tendencia ellen: a magánállomások megjelenése (jelenleg „frekvencia-moratórium” van érvényben), habár a kormány megteheti, hogy maga szabja meg e téren, ki lehet vásárló, valamint a magyar polgárok az a jó szokása, hogy kételkedve fogadjanak mindent, ami a rádióban vagy a televízióban elhangzik.

3. *Helyi önkormányzatok*. A központi kormány kísérletet tett arra, hogy a háború előtti hierarchikus Magyarország bizonyos intézményeinek és jelképeinek felelevenítésével centralista, tekintélyelvű hatalmi struktúrát alakítson ki a helyi önkormányzatokban. Mivel azonban a helyhatósági törvény megalkotásához az alkotmány kétharmados többséget ír elő, az ellenzék nagy mértékben mérsékelte a javaslatot, s ha kiküszöbölni nem is tudta belőle a centralista elemeket, 1990 őszén, az önkormányzati választásokon a helyi Magyarország a kormányparti jelöltek megbuktatásával válaszolt, s velük szemben a nagyobb helységekből az SZDSZ- és a FIDESZ-jelölteket, a kisebb helységekből pedig a függetleneket részesítette előnyben. A kormány az új önkormányzatok költségvetésének szigorú megszorításával vágott vissza.

4. A kormány nem sok figyelmet szentel a *szakszervezeteknek*. A független szakszervezetek által emelt kifogások és az új szakszervezeti kerekasztal tiltakozása ellenére a Munkaügyi Minisztérium megtartatta a vállalati tanácsi választásokat, hogy a saját embereit juttathassa a legfontosabb vezető pozíciókba.²² A kormány hagyta, hogy soravadszán induljon az Érdekegyeztető Tanács, ahol a munkáltatóknak, a munkavállalóknak és a kormány képviselőinek kellene megvitatniuk a társadalmi és gazdasági kérdéseket, valamint az ezekkel kapcsolatos törvényeket. Ez az

intézmény egyedül 1990 októberében, a taxisblokádnak idején jutott nagyobb szerephez, amikor a válságot tulajdonképpen az Érdekegyeztető Tanács által folytatott és a televízió által is közvetített tárgyalásokon oldották meg. A szakszervezeti vágyon kérdésének elodázása arra vezetett, hogy a régi szakszervezet, a Magyar Szakszervezetek Országos Szövetsége — amely a demokratikus, horizontális szervezetek kiépítése helyett sokkal inkább a szociális demagógiában jeleskedik — megerősödött. Eközben az új szakszervezetek voltaképpen továbbfejlődtek, de ha a kormány nem ad nekik szervezeti biztosítékokat, akkor nem nagyon lesz mit szembeszegeznük az MSZOSZ bérdemagógiájával.

5. A kormány és a kereszténydemokrata környezetvédelmi miniszter, nem törődve azzal, hogy az MDF-nek mint mozgalmi pártnak az ökológiai aggályokat is szem előtt kellene tartania, a növekedés és az iparosítás hagyományos mintáinak elvetéséért igencsak keveset tett. Csekély figyelmet szentelnek annak a körülménynek, hogy a Magyarországon beruházó külföldi vállalatok egy része Nyugat-Európában már elavult és környezetvédelmi okok miatt betiltott technológiák alkalmazását tervezi. A régi és az új ökológiai csoportok tevékenysége nagyon lassan tér magához, és a környezet jelenlegi állapotát tekintve e téren újabb küzdelmek várhatók (Illés 1990).

4. POSZTKOMMUNIZMUS ÉS CIVIL TÁRSADALOM

A kommunizmus bukása után kialakult rendszerekben a civil társadalom nehéz helyzetéért nem csak a civil társadalom ellenségei a felelősek. Véleményem szerint legalább annyira hibásak korábbi „barátai” is. Lengyelországban a civil társadalom rekonstrukciójáért vívott küzdelem dualisztikus képzetében az egységes társadalom sorakozik fel ellenségével, a változatlan pártállammal szemben: a „mi” az „ők” ellen. Ebben a felállásban a különböző ideológiai irányzatoknak könnyű volt az egységes, önkorlátozó társadalmi mozgalomhoz csatlakozniuk, sőt nem is tehettek másként, ha egyáltalán részt kívántak venni a politikában. Nemesak az univerzalistáknak, a reformistáknak, a radikálisoknak és a szociáldemokratáknak, hanem a nacionalistáknak, a forradalmároknak és a liberális gazdaság híveinek sem volt más választásuk, mint felvenni a harcot a mozgalom oldalán. Ez volt a legjobb módja annak, hogy rövid vagy hosszú távon programjaik számára intézményes támpontokat teremtsenek, persze mindig a megszabott korlátok között, amelyek sohasem engedték, hogy maradéktalanul képviseljék saját ideológiai elképzeléseiket. Ennek ellenére a különböző irányzatok híveinek mindig voltak fenntartásaik, ám Lengyelországban ezek csak a Szolidaritás meggyengülése után, a szabad nyilvánosság légkörében kerültek felszínre. Ekkor derült ki, hogy a civil társadalom újraépítésére összpontosító program túl kollektivistá a liberá-

lisoknak, túl kozmopolita a nacionalistáknak, túl defenzív a forralmárok-nak, túl liberális az osztályérdekeket hirdető neomarxistáknak és túl populista a reálpolitikusoknak. Az ellenség távoztával a sokféle tábor egymás ellen fordult, támadták a civil társadalom szószólóit, sőt magát a demokratikus civil társadalom programját is, pedig többségük számára ez volt az egyetlen közös pont, melyből kiindulva megegyezésre juthattak volna egymással. A Mazowiecki-kormányral és Balcerowicz-reformmal szembeni népi megmozdulás, a Walesa- és a Tyminski-jelenség, valamint a lengyel parlament jelenlegi helyzete jelölik ki annak az összetett viszonyrendszernek a koordinátáit, melyben a pártok a konszenzus reménye nélkül osztják fel maguk között a politika szféráját, mindinkább szembekerülve a demokratikus önszerveződés útját járó társadalommal. Ez a társadalom pedig, a részvétel polgári módozatai híján populista nézetekkel itatódik át.

Magyarországon természetesen a civil társadalomra alapozó programot sohasem lehetett hozzárendelni valamely egységes mozgalomhoz. Az 1956 utáni magyar társadalom ehhez túlságosan apatikus és túlságosan individualista volt. Ennek ellenére 1988-ban számos független csoport jött létre, komplex, egymással összefonódó szövetségekbe rendeződve. Az új, autonóm csoportok mind a demokratikus civil társadalom Közép-Kelet-Európában magasra emelt zászlaja alatt sorakoztak fel a politika demokratizálását és a valódi modern piacgazdaság megteremtését hirdetve. Magyarországon sokan vannak, akik 1989-ben még a civil társadalom hívéül szegődtek, de 1990-ben már egészen más, a civil társadalom programjával összeegyeztethetetlen célokkal álltak elő. Meggyőződésem, hogy a civil társadalom fogalmának használatát ellenző értelmiségiek nemegyszer ezekre az újonnan kitűzött célokra reagálnak. A tisztogatni és büntetni vágyó forradalmárok az önkorlátozó forradalom eszméjét túlságosan szűkösnek, a civil társadalom újraépítésére irányuló törekvést pedig túlságosan törvénytisztelőnek és fokozatosnak találták. Az új professzionális politikusok demokrácia-felfogása pedig, amelyet inkább a nyugati hatalmi elit gyakorlatából, semmint a nyugati eszményekből merítettek, túlságosan szűkkeblűnek bizonyult ahhoz, hogy tudomásul vegyék: a kommunikációs csatornák a pártokon és a parlamenteken kívül álló csoportok számára is nyitottak. Némi cinizmussal azt mondhatjuk, hogy ők is veszélyben érezték új, képzelt hatalmi monopóliumukat. A burzsoá szerepében tetszelgő liberális közgazdászok, akik korábban nem győztek arról írni, hogy a piacgazdaság csak a civil társadalom talaján működhet, mostanra a szakszervezetek, környezetvédők, fogyasztói egyesületek s más autonóm csoportok társadalmát csak a fejlett piacgazdaságokban megengedhető luxusnak tartják. Véleményük szerint teljesen elegendő, ha a tulajdonvédelem körül szerveződik egy minimálisra szorított civil társadalom. A liberális közgazdászok ezért az elitdemokratákkal lépnek szövetségre, mert szeretnék a politikát elszigetelve tartani a társadalmi befolyásoktól. Láthatóan sem ők, sem az elitdemokraták

nincsenek tisztában azzal, hogy a demokratikus választásokon szerzett, de semmi mással alá nem támasztott, hajszálvékony legitimitásuk nem fogja kielégíteni a súlyos gazdasági gondokkal küzdő lakosságot. A másik oldalon állnak a nacionalisták, akik örökké a múltba tekintgetnek és a nagy, képzelt közösséggel vannak elfoglalva, ahelyett hogy a következő század próbatételei előtt álló valódi közösségekkel törődnének. A nacionalisták, az osztályérdekek hirdetőivel együtt, a társadalmi tiltakozást populista irányba igyekeznek terelni.

Újjáéledhet-e a demokratikus civil társadalom programja e sok ellenlábassá vált régi barát ellenében? Először is, a civil társadalom még nem halt meg, sőt az új rendszer ormótlan etatizmusa már kezdi magához téríteni. Nincs olyan nap, hogy a magyar sajtóban ne kelne valaki a fenyegetett önszerveződési formák és kommunikációs csatornák védelmére, méghozzá a civil társadalom álláspontjáról kimondatlanul is utalva a kettő közti belső összefüggésekre.²³ Am stratégianak, ahhoz hogy sikeres legyen, nem elég egyszerűen csak támadni a civil társadalom új hitelrontóit, meg is kell nyernie az ellene felsorakozott tabor tagjainak egy részét. A civil társadalom szószólóinak valami rendkívül konstruktívát kell tudniuk szembeszegezni a versengő ideológiai álláspontokkal, s miközben bírálják ellenfeleik nézeteit, meg is kell őrizniük a bennük rejlő értékeket.

1. A gyors rendszerváltozásra vágyó forradalmárokat újból meg kell győznünk arról, hogy a forradalmi demagógia, az ellenségkeresés, a politikai igazságszolgáltatás, a tisztogatás, az elitek haladéktalan lecserélése mindig az államot erősíti, és a többé-kevésbé érintetlenül maradt szovjet típusú társadalom viszonyai között ez csak konzerválja és megerősíti az államapparátusban gyökerező régi, központi intézményrendszert. Az igazi forradalom változatlanul önkorlátozó, és nem az egyéneket, hanem a struktúrákat támadja.

2. A politikai pártoknak saját, frissen szerzett tapasztalataikból tanulva be kell látniuk, hogy a civil társadalom gyengítése még a parlamentnek a jog- és hárszabályokon nyugvó törvényessége esetén is ingataggá teszi a társadalmi legitimitást. A civil társadalom gyengítésével nem nyernek a pártok, sem a parlament, mely szavazógépezetté, demokratikus komédiává süllyed; nem nyer a kormány, hiszen a hatékony cselekvéshez a kormányembereknek is szükségük van társadalmi legitimitásra; a civil társadalom gyengítésével csupán egyvalami válik mind erősebbé: az államszervezet.

3. Az új vállalkozóknak és értelmiségi támogatóiknak be kell bizonyítanunk, hogy a gazdaság liberalizálása a demokratizálódó viszonyok között a kormány demokratikus legitimitásának folyamatos megújulásától és a különböző társadalmi csoportok, elsősorban a munkások és az alkalmazottak türelmétől függ.²⁴ Am, ahogyan a taxisblokádnál is rávilágított, ezeket a feltételeket csak a szervezett tárgyalófelekkel folytatott szüntelen konzultációk biztosíthatják, valamint az, ha a gazdasági átalakulás anyagi terheit viselő lakosság jelentős rétegei intézményes és tulajdoni ellenszol-

gáltatást kapnak (részvétel a döntéshozatalban, munkásrészvények, állampolgári részvények).

4. Azokat, akik hisznek a nacionalisták ígéreteiben, meg kell győznünk arról, hogy egy látszatközösség üres jelképrendszerénél előbbrevalóak és tartalmasabbak a valódi közösségek: a szomszédokkal, munkatársakkal, barátokkal vállalt szolidaritás. Szavaink azonban csak akkor lesznek érvényesek, ha becsüljük és támogatjuk az alulról induló társadalmi önszerveződést, ahelyett, hogy visszarettenénk tőle, mint azok az elitpolitikuskok és liberálisok, akik alulmaradnak a demagógokkal szemben, ha nem tudnak látványos gazdasági eredményekkel előállni.

5. Az osztályokra alapozó politika hirdetőinek azt kell válaszolnunk, hogy az összes társadalmi csoport parlamentári képviselők, a „weimarizáció” és „kormányozhatatlanság” szinonímája. Hány osztálypártot engedhet meg magának egy elszegényedő társadalom? Helyesebb, ha a különböző osztályok és rétegek a civil társadalom szintjén szerveződnek, és az osztályhatárokat tekintet nélkül, a szervezeti és egyesületi autonómia nevében kötnek politikai szövetségeket egymással. A szakszervezeti mozgalom képviselői pedig könnyen megérthetik, hogy a gyámkodás lealacsonyító mindazok számára, akik nem szorulnak rá, s hogy a szervezeti előnyök megszerzésének majd később láthatják hasznát, amikor már lesz mit bevonnani az újraelosztásba. Ám elosztani azt, amit nem termeltek meg, nem szociáldemokrácia, hanem peronizmus, mely a jobboldali diktatúra csíráját hordja magában.

Ezeket az érveket kellene a civil társadalom szószólóinak felhasználniuk annak érdekében, hogy újratemthessenek valamit a régi, nagy szövetségből, mely hozzásegítette őket a tekintélyuralmi rendszer megrendítéséhez. Emellett a vázolt gondolatok hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a politikai élet résztvevői kialakítsák azt a modern demokrácia-modellt, amely eredeti módon ötvözi a szabadság, a szolidaritás és a képviselői eszméjét.

Fordította: Nádai Judit

JEGYZETEK

¹ A demokratikus civil társadalomról folytatott vita normatív megalapozásáról lásd Arato – Cohen 1992.

² A civil társadalom vázolt fogalmának teljesebb kifejtését lásd Arato – Cohen 1992. Hajlok a gondolatra, hogy szükség van a gazdasági társadalom fogalmára is, amely a politikai társadalomhoz hasonlóan közvetítő szerepet tölt be.

³ Lásd például Stepan 1988., továbbá Weintraub 1988. Mindemellett kételkedve fogadom a civil társadalom azonosítását a piactársadalom intézményrendszerével (ez utóbbi szféra számára én találóbbnak tartom a „gazdasági társadalom” különálló kategóriáját), miként Weintraub teszi, és ugyanilyen kételkedéssel szemlélem azt is, amikor a politikai társadalom,

valamint a nyilvános kommunikáció és vita republikánus színezetű fogalma közé tesznek egyenlőségjelet. Ez utóbbi felfogás figyelmen kívül hagyja a stratégiai helyzetben lévő aktorok Stepan által is hangsúlyozott pártpolitikai szféráját, amely véleményem szerint szintén a politikai társadalom körén belül értelmezhető a legjobban. Mi több, ahelyett, hogy Hannah Arendt nyomán a nyilvánosság szféráját teljes mértékben a politika részének tekintenénk, helyesebben tesszük, ha Habermas korai munkáinak szellemében a nyilvánosságot és ebből következően a kommunikációt és a vitát az intézmények világába utaljuk. Mindamelllett — Habermasszal ellentétben — megjegyzem, hogy a nyilvánosság struktúrája más a politikai és más a civil-kulturális szférában.

- ⁴ Az újonnan csatlakozó értelmiségiek a legkülönbözőbb szervezetekből jöttek: a KOR-ból, a demokratikus katolikus értelmiségiek (KIK) klubjaiból, a Tapasztalat és Jövő (DIP), valamint a Repülő Egyetem köréből.
- ⁵ Nem hiszem azonban, hogy meg lehetett volna állítani a mozgalom átpolitizálódását, és a Szolidaritást egyszerű szakmai vagy kulturális szervezetté redukálni. Az örökös fenyegetés, a korábbi egyezmények állandó megsértése és korlátozása a hatalom részéről egyre tovább hajtotta a Szolidaritást a politizálódás útján, hiszen addig elért eredményeit is csak harc árán tudta megőrizni.
- ⁶ A „társadalom önmagától való visszarettenésének” gondolatát J. Corradi és munkatársai dolgozták ki.
- ⁷ Ezt a gondolatmenetet lásd Arato és Cohen „Civil Society and Political Theory” c. munkájának első fejezetében (Arato–Cohen 1992).
- ⁸ E tevékenységekről hasznos összefoglalót olvashatunk a *Reinventing Civil society. Poland's Quiet Revolution 1981–1986* című kötetben. The U.S. Helsinki Watch Committee, New York 1986.
- ⁹ Két oldalról mutatja be a Szolidaritást ért bírálatokat kitűnő cikkeiben Smolar és Walicki (lásd Arato–Fehér 1991).
- ¹⁰ Beszélgetés J. Kuronnal Varsóban, 1987 februárjában.
- ¹¹ Lásd Ost remek elemzését a Szolidaritásról munkájának (1990) 7. és 8. fejezetében. Maradéktalanul egyetértek fejtegetéseivel, melyekből igen sokat tanultam. Egyedül azt a feltételezést vetem el, hogy a Szolidaritás vezetősége neokorporatista alkura törekedett volna, jöhetett később, 1989 elején megvalósult egy ilyen egyezség a kerekasztal tárgyalásain. A neokorporatista analógia kizárólag az 1981-es évben állja meg a helyét — ekkor is csak részben —, amikor a Szolidaritás elsősorban munkásszervezetként lépett föl. 1988-ban és 1989-ben, mint Ost maga is rámutat, a Szolidaritás mindenekelőtt politikai szervezet volt, és ezért a hatóságokkal kötött megállapodása gyökeresen különbözik mindenféle „társadalmi paktumtól” vagy „társadalmi szerződéstől”.
- ¹² Hankiss Elemér úttörő munkájában kitűnő elemzést készített a kései Kádár-korszak „második társadalmáról”. Az 1980-as évek közepén Hankiss Elemér számos írásában az első — hivatalos, állami irányítású — és második — félig legális, részben magán — gazdaság mintájára elkülöníti egymástól az első és „második” nyilvánosságot, kultúrát, törvényességet, társulási formákat, első és „második” társadalmi tudatot, azaz megkettőzi a társadalmi lét minden szféráját, kivéve a politikait (Hankiss 1986). Jöhet Hankiss nem dolgozza ki elméletét a „társadalmi paradigma megkettőződésének” eredetéről, a jelenség kialakulásában fontos szerepet tulajdonít az 1968-as gazdasági reform szándékoltalan következményeként kiépült második gazdaságnak. Kétségtelen, hogy a Hankiss által leírt állapot létrejöttében közrejátszott egyrészt a rendszernek az a törekvése, hogy biztosítsa a részlegesen megreformált kétszektörű gazdaság hazai és nemzetközi feltételeit, másrészt szerepe volt benne a rendszer legitimitás-igényének is, melyet a vezetés a társadalom demobilizálásával és a magánszféra *de facto* felszabadtásával kívánt kielégíteni. Hankiss elméletével kapcsolatban a legfőbb fenntartásom az, hogy a rendszertől

független, de nem tudatosan szerveződő, politikamentes, nem hivatalos mechanizmusokat, struktúrákat, folyamatokat — melyektől minden szovjet típusú társadalom reprodukciója függ — nem különbözteti meg kellőképpen a sokszor kifejezetten politikai, szervezett tevékenységektől (mint amilyen a *szamizdat* kiadványok második nyilvánossága).

- ¹³ A monori találkozózn elhangzott beszéd.
- ¹⁴ Az eszmények radikalizmusukkal hamarosan túlléptek minden programon. A demokratikus ellenzék és új szervezetei 1989-re már voltaképpen teljesen feladták a kompromisszum gondolatát, azaz hogy meghagyjanak bizonyos hatalmi pozíciókat (például a köztársasági elnöki tisztséget) az uralkodó párt kezében. A pártreformerek és a mérsékelt ellenzék egy része egészen 1989 szeptemberéig próbálkozott egy ilyen megoldás keresésvitelével, kifejezetten a lengyel tárgyalásokra utalva, melyek során egy, a magyarnál sokkal erősebb mozgalom volt kénytelen kiegyezni a hatalommal. A demokratikus ellenzék közreműködésével szervezett, 1989 novemberében tartott népszavazás aztán végérvényesen elvágta a kompromisszum lehetőségét. De vajon érvényüket veszítették-e ezzel a *Társadalmi szerződésben* megfogalmazott javaslatok? E kérdésre öt okból is nemet kell mondanunk: 1. A lengyel példát szem előtt tartó javaslatok előre jelezték a megegyezések lehetséges irányait, melyektől még maga Lengyelország sem tudott eltérni. 2. Ennél is fontosabb, hogy a *Társadalmi szerződés* határozott képet adott arról, hogy miként kell működnie a tárgyalásos megoldásnak az *első* olyan országban, ahol az uralkodó párt és a Szovjetunió vér és anarchikus következmények nélkül adja fel állásait. Miatán ez megtörtént, más országok előtt is megnyílt az út, hogy — miként először Magyarországon — kiterjesszék a lehetőségek határait, végső soron a stratégiai önkorlátozás elvét is feladva. 3. Magyarországon az önkorlátozás elemeit magukba építő különböző programok döntő fontosságúak voltak a reformtárgyalások elindításában, melyektől *kezdetben* mind a reformerek, mind a nyilvánosság visszariadt volna, ha nem reménykedhet valamiféle strukturális kompromisszumban. 1989 szeptemberében még nélkülözhetetlen volt, hogy a pártvezetés köreibe tartozó reformerek higgyenek a kiegyezés lehetőségében, s hogy e hitükben, még ha a maguk érdekében is, az ellenzékiek egy része is megerősítse őket. 4. A *Társadalmi szerződés* önkorlátozást hangsúlyozó érvei, bár stratégiaailag idejétmúltá váltak, nem veszítették el normatív értelmüket. Gondoljunk csak a különböző kelet-európai országokban újraéledő forradalmi demagógiára és törekvésekre, melyekben kivált a politikai jobboldal jár elől. 5. A három területre — az államra, a gazdaságra és a *civil társadalomra* — kiterjedő strukturális változások szorgalmazása nem veszítette el aktualitását (miként erre a jelen tanulmány is igyekezett rámutatni), még akkor sem, ha a főbb politikai pártok megfeledeztek a harmadik összetevőről. Szövetségeik, a radikális közgazdászok bírálataival ellentétben nekem az a véleményem, hogy a demokratikus ellenzék tagjai túl gyorsan mondtak le az aktív civil társadalom és az ipari demokrácia követeléséről.
- ¹⁵ Stumpf István ezeket két kitűnő cikkben (1988; 1990) tipologizálta. Tipológiáját kombinálom, csökkentem és kissé megváltoztatom.
- ¹⁶ A társadalmi vita problémájáról lásd Bruszt 1990:373–374.
- ¹⁷ A román és részben a bolgár példa azt bizonyítja, hogy nem volt teljesen képtelen ez az illúzió. Magyarországon az 1989 novemberében tartott népszavazáson mindössze 6000 szavazat akadályozta meg Pozsgay elnökségét. Amennyiben ő kerül az elnöki székbe, talán a parlamenti választások is más fordulatot vettek volna, s meglehet, hogy ma egy MDF–MSZP koalíció állna az ország élén.
- ¹⁸ Lásd Arató 1990: 1–2. Az utolsó kádárista parlament módosító javaslatairól lásd Interjú Tölgyessy Péterrel. *Ellenzéki kerekasztal*. 152. old.
- ¹⁹ A magyar kormánypolitika etatista fordulatát számos helyen dokumentálták már, elsősorban a mára legálissá vált *Beszélőben*, mely ismételtelen közölt cikkeket a témában. Kitűnő angol nyelvű tanulmányt írt az első időszakról Bihari Mihály (1990:33 skk.).

Jóllehet Ágh Attilának ugyanebben a kötetben megjelent elemzése alátámasztja Bihari érveit (Ágh 1990), én mégis úgy vélem, hogy a túlpártosodás vádjá kevésbé helytálló, mint a kormány túlságos megerősödéséről szóló kijelentések. E két gondolat összeegyeztetése alighanem arra a következtetésre vezet, hogy a civil társadalom visszaszorításával a pártok — sajátos módon — önmagukat gyengítették, s hogy a parlamenti többség hajszoalása közben csak a kormány erősödött, anélkül, hogy egyetlen párt — akár a koalíció vezető pártja is — bármit nyert volna.

²⁰ Alighanem ezt a nézetet vallja Jadwiga Staniszkis a kelet-európai politikai kapitalizmusról szóló tanulmányában (1990), valamint némileg csiszoltabb formában egy későbbi művében (Staniszkis 1991). Staniszkis, aki tévesen úgy véli, hogy a társadalom ereje és a kormány valóságos hatalma kiegyenlíti egymást, tanulmányában nem ad választ arra a kérdésre, hogy mi legyen az alapja a legitimitásnak a demokratizálódó, félig még autoritárius államban. Álláspontját azonban megismerhetjük abból a gyakorlati lépéséből, hogy támogatta Walesa törekvéseit.

²¹ Lásd az MDF—SZDSZ megállapodás szövegét, *Magyarország politikai évkönyve 1991*.

²² Az erről szóló dokumentumokat lásd *Magyarország politikai évkönyve 1991*.

²³ A civil társadalom védelmének jelszavait olyan, a múltban tevékeny, de mára marginalizálódott erők is használják (pl. a Pozsgay közreműködésével alapított csoportok és az ezekből létrejött párt), melyek kiindulópontot keresnek a mai pártok elleni fellépéshez. Rajtuk kívül a civil társadalom jelszavaihoz fordulnak a modernitást a korporációs, tekintélyelvű civil társadalom nevében támadó irányzatok is (pl. az egyházi törekvések némely védelmezője). A fenti körülmények azonban e tanulmány íróját nem nyugtalanítják. Mindamelllett hangsúlyoznunk kell — kivált az előbbiekkal szemben —, hogy a civil társadalom és a politikai társadalom kiegészíti egymást, s hogy a civil társadalom kategóriáját nem szabad felhasználni a kompetitív és stratégiai cselekvés, azaz a politikai pártok tevékenysége ellenében. Az utóbbi irányzatokkal szemben pedig rá kell mutatnunk a modern civil társadalom normatív prioritására, valamint arra, hogy a modern és a hagyományos szerveződések, ha a tradicionális, korporációs civil társadalomban nem is, a modern civil társadalomban jól megférnek egymással.

²⁴ E kérdésről lásd Arato 1992.

HIVATKOZÁSOK

- Ágh Attila 1990. The Year of Incomplete Changes. In: *Magyarország politikai évkönyve 1990*.
- Arato, A. 1982. *Critical Sociology and Authoritarian State Socialism*. In: Thomson, J. – D. Held (eds.) *Habermas. Critical Debates*. Cambridge: MIT Press
- 1990. Revolution, Civil Society and Democracy. *Praxis International*, (Vol. 10.) 1–2.
- 1991. Social Movements and Civil Society in the Soviet Union. In: Butterfield, J. – J. Sedaitis (eds.): *Perestroika from Below*. Boulder, CO: Westview Press
- 1992. Interpreting 1989. *BUKSZ*, nyár.
- Arato, A. – J. Cohen 1992. *Civil Society and Political Theory*. Cambridge Mass.: MIT Press
- Arato, A. – F. Fehér (eds.) 1991. *Crisis and Reform in Eastern Europe*. New Brunswick: Transaction Press
- Babus E. 1989. Népszavazás — 1989. In: *Magyarország politikai évkönyve 1989*.
- Bihari Mihály 1990. Change of Power and Regime in Hungary (1989–1990). In: *Magyarország politikai évkönyve 1990*.
- Bilecz E. 1989. Helybenjáró helyi társadalmak — 1989. In: *Magyarország politikai évkönyve 1989*.
- Bruszt, L. 1990. (1989) The Negotiated Revolution in Hungary. *Special Research* (Vol. 57.) 2.

- Farkas Zoltán 1990. Állóháború. In: *Magyarország politikai évkönyve 1990*.
- Halmi Gábor 1990. *Az egyesülés szabadsága*. Budapest: Atlantisz
- Hankiss Elemér 1986. *Diagnózisok 2*. Budapest: Magvető
- Illés Zoltán 1990. Piros jelzés a zöldeknek. In: *Magyarország politikai évkönyve 1990*.
- Kis János 1982. Gondolatok a közeljövőről. *Beszélő*, 3.
- Kolakowski, L. 1978. Thèses sur l'espoir et le désespoir (1971). In: Z. Erard – G. M. Zygiel: *La Pologne: une société en dissidence*. Paris: Maspero
- Kukorelli István 1991. The Birth, Testing and Results of the 1989. Hungarian Election Law. *Soviet Studies*, (Vol. 43.) 1.
- Kurtán S. – Sándor P. – Vass L. (szerk.) 1989. *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest: R-Forma Kiadó
- — — 1990. *Magyarország politikai évkönyve 1990*. Budapest: AULA – OMIKK
- Michnik, A. 1979. *L'Église et la gauche. Le dialogue polonais*. Paris: Seuil
- 1988. [1976]. The New Evolutionism. In: *Letters from Prison*. Berkeley: Univ. of Cal. Press
- Ost, D. 1990. *Solidarity and the Politics of Anti-politics*. Philadelphia: Temple University Press
- Staniszki, Jadwiga 1984. *Poland's Self-Limiting Revolution*. Princeton
- 1990. Dilemma der Demokratie in Osteuropa. In: F. Deppe – H. Dubiel et al. (eds.) *Demokratischer Umbruch in Osteuropa*. Frankfurt: Suhrkamp
- 1991. *The Dynamics of Breakthrough in Eastern Europe. The Polish Experience*. Berkeley: Univ. of Calif. Press
- Stepan, A. (ed.) 1988. *Rethinking Military Politics*. Princeton: Princeton University Press
- Stumpf István 1988. Rendszerkritika, alternatívitás generációs köntösben. In: *Magyarország politikai évkönyve 1988*.
- 1990. Pártosodás, '89. In: *Magyarország politikai évkönyve 1990*.
- Telkes A. – Rechnitzer J. 1989. Megmozdult a vidék. In: *Magyarország politikai évkönyve 1989*.
- Touraine, A. 1982. *The Voice and the Eye*. Cambridge: Cambridge University Press
- Touraine, A. et al 1983. *Solidarity. Poland 1980 – 1981*. Cambridge: Cambridge University Press
- Weintraub, J. 1988. Democracy and the Market: a Marriage of Inconvenience. In: Stepan 1988.
- Wojcicki, K. 1981. The Reconstruction of Society. *Telos*, (Vol. 47.) Spring, 98 – 104.

SCHÖPFLIN GYÖRGY

Hatalom, etnikum és kommunizmus Jugoszláviában

Jugoszlávia 1918 és 1991 között végbement felemelkedése és bukása egyértelműen bizonyítja, hogy az államoknak koherens eszmerendszert és egységes identitást kell kialakítaniuk önmaguk legitimálására. Európa legtöbb országában az állam egy etnikai közösség dominanciájára épül, és ez a domináns közösség dolgozza ki az intézmények működéséhez szükséges ideológiai keretet. Jugoszlávia azért példa értékű, mert egyetlen etnikai közösség sem volt olyan helyzetben, hogy az állam kizárólag rá támaszkodjék, s ennek következtében két felfogás versengett egymással, hogy végül mindkettő kudarcot valljon.

Az első felfogás a két világháború közötti Jugoszláviában két, egymást nem mindenben támogató elven nyugodott, a nyelven és a monarchián. Az említett elvek 19. századi előzményei a 20. századra nézve is jelentős következményekkel jártak. A 19. század első felében elfogadottá vált nacionalizmus következtében az államiság Közép- és Kelet-Európában kialakult eszméje a nyelv, a nemzet és az állam azonosságát hirdette. Ez az azonosság valójában program volt és nem vitathatatlan tény, ahogyan a nacionalisták előszeretettel hangoztatták. Mindhárom elemét programjelleggel hangsúlyozták, figyelmen kívül hagyva — ahogy ez gyakran megesik — a fennálló kulturális és politikai rendszer egyéb összetevőit.

Vessünk egy pillantást először a nyelv kérdésére: a térségben nem mindenki volt meggyőződve arról, hogy nyelven feltétlenül azt kell értenünk, amit a nyugati nyelvi nacionalizmus szószólói megfogalmaztak. Közép- és Kelet-Európában a lengyel kivételével egyetlen nyelvről sem lehetett állítani, hogy a magas szintű kulturális és politikai kommunikáció

közvetítő közegeként töretlen múltra tekinthet vissza. Bár udvari vagy irodalmi nyelvként sokuk már a középkorban, illetve a kora újkorban is létezett, később hanyatlásnak indult, s csak különböző nyelvjárások formájában élt tovább a parasztság körében.

A nyelvnek mint kulturális médiumnak a megteremtéséhez ezért tettekre volt szükség, s a politika porondjára újonnan belépő, magának komoly rangot és hatalmi befolyást szerző értelmiség vállalta is ezt a feladatot. Innen nézve ezeknek a régi-új nyelveknek — a csehnek, a magyarnak és a délszláv területeken a szerbnek, a horvátnak és a szlovénnek — a meghatározása tehát racionális cselekvés eredménye volt, és alkalmat adott a hatalmi igények rejtett megfogalmazására. A nacionalisták azt állították ugyan — nagyrészt Herder hatása alatt —, hogy ők nem tesznek mást, csak felélesztik ezeket a rég feledésbe merült nyelveket, ám a nyelvről tett kijelentéseikből a megteremtendő nemzet és állam méreteire, lakosságára is kétségtelen következtetések adódtak.

A délszláv területeken ez különösen összetett és égető problémát jelentett, mivel a beszélt nyelvet alapul véve, tisztán filológiai szempontok szerint az egész szláv ajkú Balkán nyelvi egységet alkotott. A dialektusok összemosódtak, és nyelvi kritériumokra hivatkozva nem lehetett lényeges különbséget tenni a később szlovénné, szerbbé, horváltá, macedónná és bolgárrá váló nyelvjárások között. Éppen ezért a 19. századi értelmiségiek tetteikkel a kultúra mellett a politikát is messzemenően befolyásolták (Banac 1984). A szlovének és bolgárok esetében e nemzetkezdemények képviselői úgy oldották meg a nehézségeket, hogy a szomszédokétól felismerhetően eltérő nyelvjárást választották. A macedón már más kérdés, mely csak a második világháború után jutott igazi jelentőséghez. Másrésztől a szerb és a horvát nyelv kapcsán felmerülő gondok gyakorlatilag már kezdettől fogva megrontották a két nép kapcsolatát. Viszonyuk szempontjából az bizonyult döntőnek, hogy a 19. században a horvát értelmiségiek egy csoportja a szerbhez legközelebb álló horvát dialektus (a stokav) mellett határozott, abban a meggyőződésben, hogy ezzel elősegíti a két nép egy nemzetté válását, majd végül a közös államiság megteremtését.

AZ ILLÍR ESZME

Az illírismus néven ismertté vált gondolat széles körű támogatásra lelt a horvátok körében, akik Béccsel és Budapesttel szemben természetesnek tartották a szerbekkel való együttműködést. A horvátok egy szűk kisebbsége azonban szemben állt az illírizmussal és azt hangoztatta, hogy a horvát a szerbtől különböző, önálló nemzet. E véleményeltérés tekintetében sohasem sikerült igazán megegyezésre jutni, ám az első világháború alatt és közvetlenül azt követően a horvát elit nagy része az illírismus és

Jugoszlávia mellett szavazott, jóllehet nem árt emlékeztetnünk arra, hogy Stjepan Radic, a Paraszt Párt majdani vezetője már a kezdetektől az illír gondolat ellen lépett föl (Dragnitch 1983). A horvátok által kialakított identitás túlhangsúlyozta a nyelvet és lebecsülte a történelem és a vallás (a római katolicizmus) jelentőségét.

A szerbek végül szintén elfogadták a jugoszláv gondolatot, ám történelmi hátterük és szándékaik egészen mások voltak. Állításunk bővebb kifejtésre szorul. Az ottomán uralom alatt egyedül a Pec-béli szerb partiarichátus maradt meg működő szerb intézményként. Ennek következményeképp a hódoltság századaiban a szerbek szinte teljesen azonosították magukat az ortodox kereszténységgel. Ami a nyelvet illeti, a szerbek voltaképpen mind ugyanazt a stokav dialektust beszélték, ám politikai szempontból két nagy csoportra, a Szerbiában és az Osztrák–Magyar Monarchiában élő szerbekre oszlottak.

A Szerb Királyságban lakó szerbek a 19. században sikeresen kivívták függetlenségüket a gyengélkedő ottomán birodalomtól, új területeket is szereztek, és ezeket javarészt keleti ortodox szlávok népesítették be, ami nem áll ellentétben a szerb nemzeti eszmével. A Szerbián kívül élő szerbek, a vajdasági, a boszniai és horvátországi precanok ugyanazt a nyelvet beszélték és ugyanazt a vallást gyakorolták, mint a szerbek, de politikai törekvéseiket más megfontolások vezérelték: kapcsolataik Béccsel, Budapesttel és, ahol ez szóba jöhetett, a horvátokkal.

Identitásukat szerbként határozták meg, erre indította őket nyelvük, vallásuk és történelmük — a középkori szerb államiség végét jelentő hősiesség koszovói csata emléke, és ebből a szempontból fölbecsülhetetlen szerepet játszott az emléket elevenen tartó, sokáig szájhagyomány útján terjedő nagy balladaciklus. A szerbek azonban vonakodtak megérteni, hogy a velük egy nyelvet beszélő többi délszlávok egészen más kultúrájuk is lehetnek. Hajlamosak voltak katolizált szerbeknek tekinteni a horvátokat, és meggyőződésük volt, hogy csak rá kellene döbbsenteni őket eltévelyedésükre, s menten vissztérnének a szerbség kebelébe. Emellett fenntartásokkal kezelték az illírizmust, melyről azt tartották, hogy horvát kísérlet a szerbek elnemzetietlenítésére.

A nagy kultúrreformer, Vuk Stefanovic Karadzic által képviselt legbefolyásosabb szerb irányzat azt hirdette, hogy minden stokav dialektust beszélő nép voltaképpen szerb. A délszláv nemzetről így két, gyökeresen ellentétes felfogás alakult ki — a horvát illírizmus, mely az összes délszláv egyesítésére törekedett, noha elismert bizonyos különbségeket közöttük, és a szerb illírizmus, amely tisztán nyelvi alapokon állt és nem vett tudomást a kulturális, vallási és történelmi tényezőkről. A 19. század derekán a Szerbiát érő hatások a szerb államot arra indították, hogy hatalmát minden stokav dialektust beszélő, szerbnek tartott népre kiterjessze. A szerbek egyesítése a szerb monarchia vezetésével valósulna meg, ugyanis egyedül ez a formáció képes ellensúlyozni Ausztria hatalmát.

A HORVÁTORSZÁGI SZERBEK SZEREPE

A horvátországi szerbek egyaránt alanyai és tárgyai voltak ezeknek a folyamatoknak. A közvetlenül Bécs fennhatósága alá rendelt Határőrvidék lakóiként már régtől bizonyos önállósággal és saját identitással rendelkeztek (Rothenburg 1966). Kellemetlenül érintette őket a horvát nacionalizmus feléledése, mellyel szemben Szerbia, Bécs és Budapest felé orientálódtak, elsősorban a 19. század utolsó éveiben, amikor a magyar kormány bennük keresett politikai szövetségést.

A fordulat századunk elején következett be; ekkor, a monarchián belüli feszültségek növekedésével összefüggésben megszületett a Budapest ellen irányuló horvát–szerb együttműködés terve. A folyamatot a délszláv állam alapjait lefektető és a háború alatt kiadott korfui deklaráció tetőzte be; a nyilatkozat a három főszereplő — a horvátok, a horvátországi szerbek és a szerbek — vezetőinek megállapodását foglalta magában.

1918. december 1-jén megalakult az új állam, melynek pillérei, mint főntebb vázoltuk, az egységes nemzetű tömörítő szerb nyelv és a minden délszlávok királyságává tett szerb monarchia voltak. Az új államot kezdetben Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak nevezték, és óhatatlanul súlyos, kölcsönös félreértésekre épült mind a szerbek, mind a horvátok részéről.

A nyelv és a monarchia eszméje egyaránt a félreértések kategóriájába tartozott, s a helyzetet csak súlyosbította, hogy a szerbek és a horvátok stílusa és törekvései a különböző történelmi tapasztalatok következtében gyökeresen eltértek egymástól. A szerbek ragaszkodtak hozzá, hogy Jugoszlávia egységes állam, és türelmetlenül reagáltak minden föderalista javaslatra. Felfogásukat a Vid-napi alkotmányban is rögzíteni tudták, nem utolsósorban azért, mert Radic az alkotmányozó nemzetgyűlés bojkottja mellett döntött. Június 28-án, azaz Szent Vitus napján vívták meg a koszovói ütközetet; az időpontnak óriási jelentősége volt a szerb nemzeti identitástudat szempontjából, ám beillesztése a jugoszláv állami jelképek közé rosszat sejtetett a szerb elitnek az új berendezkedéssel kapcsolatban kialakított szemléletéről. Az egységes állam hangsúlyozásán aligha lepődhetünk meg. Az egységre törekvés kulcsfontosságú hagyomány volt a szerbeknél. Ráadásul a horvátok éppen eltérő politikai tapasztalatokkal rendelkeztek, — állandó vitában álltak Béccsel és Budapesttel elismert politikai önállóságuk pozíciójából.

A nyelvi kérdésben a szerbek és a jugoszláv gondolattal egyetértő horvátok (és persze szlovének) álláspontja érvényesült, és már egészen korán kimondták, hogy a két nép valójában egy nemzet, mely az egységes szerbhovát nyelvet beszéli. Az 1921-es népszámlálás nem tett fel kérdéseket a nemzeti hovatartozásról, és a „szerbhovát ajkú”-t egységes fogalomként kezelte.

Az új állam, mint mondtuk, egy megnagyobbított szerb monarchia volt, és a király, Sándor, kevés jelét mutatta annak, hogy megértene: horvát

alattvalóinak más arcát kellene mutatnia. Egyetértett a szerb elittel abban, hogy a horvátok lényegében nem mások, mint szerbek, s ha furcsán, a szerbektől eltérően viselkednek, annak csak a rossz szándék vagy más álnokság, esetleg politikai engedetlenség lehet az oka. A szerbek hozzáállását még merevebbé tették történelmi hagyományaik és az a meggyőződésük, hogy az új államnak erősnek, egységesnek, Belgrád-központúnak kell lennie, és az élén nem állhatnak mások, csakis ők. Az arányosság elve fel sem merült, és szóba sem jöhetett, hogy az állami ideológiát a horvát igényeknek megfelelően módosítsák. Az igazság az, hogy ezt még a Jugoszlávia-párti horvátok is elfogadták, ha némi fenntartással is, nem utolsósorban azért, mert a Horvátország egyes területeire, nevezetesen a tengerparti övezetre szemet vető olaszok katonai fenyegetésével szemben a szerb kapcsolat hatékony védelmet nyújtott.

A HORVÁT POLITIKAI KULTÚRA

A horvátoknak is megvoltak a maguk történelmi hagyományai. Döntő élményük a Béccsel és Budapesttel folytatott küzdelem, mely jogi síkon zajlott és az érvek fegyverét használta. A horvátok petíciókhoz, kérelmekhez, ellenkérelmekhez s ehhez hasonlókhöz szoktak, zavarba ejtve a szerb politikai vezetőket, akik mindezt idegenkedve és türelmetlenül szemlélték. Ha a miniszterelnöknek, Nikola Pasicnak és a legnagyobb horvát párt, a Paraszt Párt vezetőjének, Stjepan Radicnak a kapcsolatát közelebről szemügyre vesszük, az a benyomásunk támad, mintha süketek párbeszéde folyna. A két politikus mintha teljesen különböző dolgokról beszélt volna; az egyezsége jutást nem segítette sem Pasic fantáziátlansága, sem Radic szeszélyes, kiszámíthatatlan magatartása.

A szerbek úgy látták, hogy javaslataik sohasem elégitik ki a horvátok igényeit, a horvátok pedig becsapva érezték magukat, mert az államiság nem az áhított szabadságot, hanem új, félgymarmati függést hozott számukra, amit csak súlyosbított az a körülmény, hogy a szerbek egészen más alapszabályokat követtek, mint amelyeket ők Budapesten tanultak. Nem segített az uralkodó magatartása sem; ő közvetlenül mindig beavatkozott a politikába, ha sértve érezte a maga vagy Szerbia érdekeit. Végül fokozatosan rájöttek, hogy nem kapták meg az új rendtől mindazt, amit vártak. A gondokat nem épp a legmegfelelőbbben oldották meg 1928-ban, amikor meggyilkolták Radicot, akit gyakorlatilag a jugoszláv parlament területén lőttek agyon (két hónappal később halt meg, Dragitch 1983) — merénylője, egy képviselő kijelentette, hogy nem tűrhette tovább Radictól a szerb nemzeti büszkeség megsértését. A horvátok szörnyű bosszút álltak. 1934-ben két horvát fegyveres meggyilkolta Sándor királyt Marseilles-ben, ahová éppen hivatalos látogatásra érkezett, és végzett a francia külügyminiszterrel is. Ezt megelőzően Sándor, Radic agyonlövését

ürügyül használva, felfüggesztette a parlament működését, és királyi diktatúrát vezetett be, amit viszont a horvátok politikai mozgásterük további korlátozásának tekintettek. A Sporazumként ismertté vált 1939-es megállapodás túl későn érkezett ahhoz, hogy megbékíthesse a szemben álló feleket, így aztán amikor 1941-ben Németország lerohanta Jugoszláviát, a szerbek és a horvátok meglehetősen eltérően reagáltak. Az előbbiek az ellenállást választották, az utóbbiak kihasználták az alkalmat, hogy létrehozzák saját államukat. Az esemény egyértelműen bizonyítja, hogy a jugoszláv állam nem tudhatta maga mögött a horvátok támogatását, elsősorban azért nem, mert a horvát népnek sem a nyelvi, sem a monarchikus legitimáció nem nyújtott eleget.

A PARTIZÁNOK ÉS A HÁBORÚ

Jugoszlávia összeomlását négy évig tartó háború követte. A háborús idők, amint azt várni is lehetett, különösen kegyetlenek voltak (Djilas 1977). A két világháború közötti korszakban felgyülemlett frusztrációk és elfojtott szenvedélyek — a horvátok megalázva, a szerbek elárulva érezték magukat — most egyszeriben utat törtek maguknak, és nem volt hatékony hatalmi szervezet, mely kordában tarthatta volna őket. Három fontosabb irányzat alakult ki. A horvát állam (a kezdetbőről ismert NDH — *Nezavisla Drzavna Hrvatska* — azaz Független Horvát Állam) vezetői az etnikailag tiszta Horvátország megteremtésére törekedtek, nem riadva vissza a népirtástól, szerbek ezreinek lemészárlásától sem. A szerbiai szerbek a csetnikek által képviselt monarchia mögött sorakoztak fel, a horvátországi szerbek pedig a kommunisták vezette partizánokhoz csatlakoztak. A háború előrehaladtával mindinkább a partizánok kínálták a legvilágosabb és legvonzóbb programot. Voltaképpen egy három forrásból táplálkozó legitimációs mítoszt szőttek maguk köré: úgy léptek föl, mint a külföldi megszállók ellen egyedül harcolni hivatott erő; mint a népek közötti béke és megegyezés valódi szószólói; és mint a két világháború közötti politikából javarészt kizárt radikális paraszttömegek vágyainak leghatékonyabb megvalósítói (Bicanic 1935). Ezzel a dinamizmussal és meggyőző erővel sem a horvát nacionalisták, sem a csetnikek nem kelhettek versenyre, és a második világháborúból a partizánok kétszeres győztesként kerültek ki. Kiűzték a külföldi megszálló erőket és polgárháborúban diadalmaskodtak ellenségeik fölött. 1945-ben határozottan ők voltak az urak.

A háború utáni berendezkedés tudatosan arra a meggyőződésre épült, hogy a háború előtti rendszer kudarcot vallott, hogy forradalom történt, és hogy a kommunizmus a jövő ideológiája. Az új hatalmasok önbizalma és energiája kétségtelenül a kommunista ideológiába és gyakorlatba vetett megingathatatlan hitből fakadt, abból a tudatból, hogy a társadalmi

osztály mindig is nagyobb jelentőséggel bírt, mint a nemzet, s hogy például egy szerb munkásnak értelemszerűen nem lehetnek egy horvát munkástól eltérő érdekei. Ahol különböző nemzeti igények jelentkeznek, ott ezek a hamistudat termékei, melyek agitációval és propagandával, a lakosság reszocializálásával és a reakciós elemeknek a társadalomból való eltávolításával kiküszöbölhetők. Ebben a hitrendszerben a nemzet mint eszme csupán a proletariátus megosztását szolgáló burzsoá turpisság, amely megakadályozza a munkásságot valódi érdekeinek (proletár internacionalizmus) felismerésében.

Hozzá tartozik még a képhez a kommunista vezető, Josip Broz Tito hatalmas tekintélye, aki vegyes, horvát–szlovén származású volt, de magát mindig jugoszlávnak tekintette. Tito személye mellett számításba jött még a kommunisták háborús győzelmének nimbusza, valamint a Szovjetunió presztízse a pánszlávizmussal mindig is rokonszenvező lakosság körében, amely hajlamos volt a Szovjetunióban az újjáéledő szláv hatalmat látni. Az ortodoxok körében ezt még tovább erősítette Oroszországnak mint a balkáni ortodox kereszténység hagyományos védelmezőjének szerepe. A kommunisták ezeket a tényezőket figyelembe véve tették meg gyakorlati lépéseiket, amikor létrehoztak egy névlegesen föderális rendszert a kommunista párt szigorú ellenőrzése alatt. Úgy képzelték, hogy a különböző nemzeteket a kommunista ideológia alapján, a leninista szervezet kötőanyagával tartják majd egybe. Az etnikai kérdést kulturális problémává leegyszerűsítve kívánták megtenni az első lépést egy olyan politikai rend felé, melyben az etnikai identitás végül teljesen eltűnik.

Ez a gondolkodásmód szülte az 1946-os alkotmányt, amely meglehetősen szűkmarkúan, megadott bizonyos jogokat, lefektette a szovjet mintára kialakítandó föderális berendezkedés alapjait, és az egységet a párt politikai monopóliumával kívánta biztosítani. A háború előtti állapotokhoz képest ez annyiban is változást jelentett, hogy új szövetségi köztársaságokat hozott létre, új határokkal. Szerbiát háromféle módon is megosztották. A tulajdonképpeni szerbia foglalta magába a legnagyobb területet, melyet túlnyomórészt szerbek laktak, Novi Pazar kivételével, ahol a szerbhorvátul beszélő muzulmán szandzsákok helyi többséget alkottak. Koszovóban számottevő albán népesség élt, 1944-es meghiúsított felkelésük után továbbra is nyugtalanítva a kommunista vezetést. A Vajdaság igen tarka képet mutatott: abszolút többségben voltak a szerbek, a szerbiai szerbekétől némileg eltérő hagyományaikkal, azonkívül éltek itt magyarok, horvátok, szlovákok, rutének és románok is. A németeket elűzték, helyükbe az elszegényedett déli területekről ide vándorolt szerbek és montenegróiak települtek. Ráadásul a Vajdasághoz csatolták a Szerémséget (Srijem), amely területre Horvátország is igényt tartott. A horvátoknak így csupán a Nyugat-Szerémség jutott, egyébként pedig nagyjából megmaradtak a régi, az Osztrák–Magyar Monarchia szabta határok között, kivált Bosznia–Hercegovina tekintetében, ahol nem tör-

tént semmiféle határváltozás. Le kellett mondaniuk a Kotori-öböl részben horvátok lakta partvidékéről is, mely Montenegróhoz került. Szlavónia német népességű területeire a hegyvidékről, többek közt Boszniából érkező szerbek települtek. A horvátok alighanem egyedül Istriával csináltak jó üzletet, ebből ugyanis megkaptak bizonyos részeket, melyekre a szlovének éppúgy igényt tarthattak volna. Úgy tűnt azonban, hogy egy szempontból a horvátok mégis jól jártak. Félretették a krajinai autonóm szerb térség kialakításának tervét, annak ellenére, hogy Koszovóban és a Vajdaságban a szerbek kénytelenek voltak megtenni ugyanezt az engedményt. Ám hosszú távon ez mégsem bizonyult túlzottan előnyösnek, mivel kiemelt szerephez juttatta az itt élő szerbeket magában Horvátországban, amit a horvátok igen sérelmesnek találtak.

1948-ban állta ki az új Jugoszlávia az első nagyobb próbát. Sztálin politikai támadást intézett a túlságosan is függetlennek talált jugoszláv kommunisták ellen, arra számítva, hogy majd nem bírják a rájuk nehezedő nyomást. Nem így történt, a jugoszláv vezetők az ország csaknem minden elemét fel tudták sorakoztatni maguk mögött, kimondatlanul is arra hivatkozva, hogy Jugoszlávia nem azért harcolt függetlenségéért, hogy aztán a Szovjetunió alárendelje legyen. Az érv hatásosnak bizonyult, csakhogy aláásta az internacionalizmust, amikor szembeállította a kommunista Jugoszláviát a proletár nemzetköziség védnökével, a Szovjetunióval. Ez a konfliktus ösztönözte először a jugoszlávokat egyfajta új nacionalizmusra tápot adván egy olyan ideológiának, mely szerint jobb, ha az ország magára marad, mintha beleolvadna valamiféle proletár szuperállamba.

Tito győztesen került ki az összeütközésből, ám embereivel együtt rá kellett jönnie arra, hogy szükség van a kommunisták legitimációs ideológiájának átfogalmazására; részben tudatosan, részben a jó szerencsétől vezérelve rátaláltak a Szovjetuniótól független kommunizmus gondolatára, mely újdonságával korszakos jelentőségű volt abban az időben. Az új eszme megerősítette legitimitásukat, amihez a belpolitikában az öngazgatás, a külpolitikában pedig az el nem kötelezettség is segítséget nyújtott. E törekvések a jugoszláv identitás kialakítására irányultak. A párt 1952-ben felvette a Jugoszláv Kommunisták Szövetsége nevet, ezzel is jelezvén, bár inkább csak szimbolikusan, eltávolodását a lenini demokratikus centralizmustól. Mindaddig azonban amíg a párt szoros ellenőrzése alatt tartotta az országot, nem nyílt lehetőség a népi-nemzeti identitások politikai megfogalmazására. Az igazság az, hogy közvetlenül a háborús vérengzések után a pártszigor, mely keményen lecsapott a kommunisták hatalmi monopóliumát fenyegető minden kezdeményezésre, a társadalom tagjai körében bizonyos egyetértésre talált, amint Jugoszlávia nemzeti létét érezték veszélyben. A lakosságtól nem volt idegen a gondolat, hogy a szerb, horvát, szlovén és egyéb etnikai identitásoknak el kell tűnniük, s legfeljebb, mint kulturális relikviák élhetnek tovább (Shoup 1968).

A párt egyik lépése azonban messzemenő hatásokkal járt s végül fatálisnak bizonyult, klasszikus módon szemléltetve a váratlan következmények tövénét. A föderális rendszer megteremtéséről van szó. Kezdetben az újonnan létrehozott köztársaságok csak a látszatot voltak hivatva szolgálni. Az igazi hatalmat közeli munkatársaival együtt Tito és a párt tartotta kézben. A köztársaságok azonban fokozatosan kialakították saját identitásukat, és egyre inkább úgy tekintették magukat, mint a hatalom valódi letéteményeseit. A kezdeti időkben mindennek nem volt nagy jelentősége. Nem merültek fel lényeges nézeteltérések például a szlovének és a szerbek között, s ha mégis, Tito mindent elsimított. Ám az 1960-as években e gépezet már nem működött olyan olajozottan, mint annak előtte. A korszak válsága abból fakadt, hogy mind a politikai, mind a gazdasági mechanizmus akadozni kezdett.

A jugoszláv kommunista vezetők bizonyos értelemben saját sikerük áldozataivá váltak. Stabilizálták az országot, kiépítettek egy rendszert, mely nem csekély legitimitásra és nemzetközi elismerésre támaszkodott, és jó úton voltak afelé, hogy iparosítsák Jugoszlávia egyes területeit, mindenekelőtt az északon fekvő Horvát és Szlovén Köztársaságot. A politikában, a gazdaságban és a társadalomban egyaránt határvonalhoz érkeztek; szükségessé vált a hatalom újrafelosztása, ám hogy miként, milyen kritériumok szerint és mennyire, az egyelőre vita tárgyát képezte. Ez a vita vezetett a háború utáni időszak első valóban komoly belpolitikai megrázkódtatásához, az 1971-es horvát válsághoz.

AZ 1960-AS ÉVEK REFORMJAI

Az 1960-as évek válsága, mely az 1971. évi eseményekben érte el tetőfokát, rendkívül összetett volt; szereplői síkra szálltak egyebek közt a demokratizálásért, a marxizmusért, a szocializmusért, a nemzetért, a hatékonyságért és a piacgazdaság kialakításáért. A legégetőbb kérdés úgy szólt, hogy milyen állam is legyen Jugoszlávia. Itt most nem teszünk kísérletet a problémakomplexum részletes elemzésére, sem a válság értékelésére, mindössze azt vizsgáljuk, miként befolyásolta ez az etnikai kérdést, s hogy milyen politikai lépéseket tettek e kérdés megoldására.

Erdemes újból átgondolnunk a szereplők kiindulási pontját. Bármit hangoztatott is a későbbi propaganda, a résztvevők ekkor még úgy vélték, hogy Jugoszláviának egységes államnak kell maradnia, továbbra is az öngazgatás elvét valló marxista ideológia irányításával. A nehézség abban áll, hogy e két gondolatot rendkívül sokféleképpen lehetett értelmezni. Az 1960-as évek elején a szlovének, sőt a szerb liberális értelmiségiek támogatását is élvező horvát kommunista vezetőség támadást indított a centralizációra törekvő, vaskalapos partizángeneráció ellen, mely valamiféle fenyegető dolognak tekintette a változást és minden reformjavaslat-

nak útját tudta állni az általa képviselt kommunizmusra hivatkozva. Valójában sokféle érdeket el lehet rejteni a kommunizmus álarca és a partizánharcokról szóló szép szavak mögé. Amellett azt is meg kell értenünk: a partizánokról aligha állítható, hogy érzékük lett volna a bonyolult politikai játszmákhoz. Ezek az emberek faluról érkeztek, azért hogy elsöpörjék a régi, korrupt, kizsákmányoló rendet, és a kommunizmusban látszólag tökéletes receptet találtak. Titóban pedig remekbeszabott vezetőre lettek céljaik megvalósításához; szemük előtt az ellenséggel vívott hősiesség küzdelem fekete–fehér messianisztikus világa lebegett. Teljesen alkalmatlanok voltak az egyre bonyolultabb társadalom irányítására, ám meg sem fordult a fejükben, hogy átadják a hatalmat azoknak, akik erre képesek lettek volna. Úgyhogy ha a párt „nacionalistának” bélyegezte az elégedetlenség valamely megnyilvánulását, ők ezt egyszerűen tudomásul vették, és a szokásos kemény eszközökkel léptek föl ellene.

Ennek az elitnek a kimagasló szerepét egy másik, a kommunista világban talán csak Jugoszláviára jellemző tényező is megerősítette. Az ancien régime ugyanis nemcsak erkölcsi hitelét veszítette el, hanem képviselői is csaknem kivétel nélkül felszívódtak. Vagy meghaltak a háborúban, vagy emigrációba vonultak, aminek az lett az eredménye, hogy az új vezetés meglehetősen szabad kezet kapott az elitmagatartás formáinak és szabályainak átalakításában. Ennek során többnyire radikális paraszti elképzeléseikre és kommunista eszméikre támaszkodtak, s ez a szellemi beállítottság nem erősítette bennük a hajlamot sem a türelemre, sem a kifinomult gondolkodásra, sem a kompromisszumokra. Bár szilárdan hitték, hogy egy új, nem nemzeti, kommunista identitást teremtenek, a valóság ennél sokkal bonyolultabb volt. Az emberek, bármik voltak is látszólagos indítékaik, nem feltétlenül adták fel etnikai identitásukat, amikor a kommunista politika hívéül szegődtek, és a szerb hivatalnokokat továbbra is szerbeknek tekintették, hiába mentegetőztek azok, hogy kommunista meggyőződésből cselekszenek.

Mind a szerbek, mind a horvátok megszenvedték a népiirtást, az előbbiek 1941-ben, az utóbbiak 1945-ben. Az élmény a múlthoz, és a jelenhez való viszonyukat egyaránt meghatározta: egyik sem volt hajlandó a kompromisszumra, attól félve, hogy ezzel a nemzet pusztulását okozza. Ebből következően még a legszelídebb követeléseik is jóval túlléptek azon, amit a másik fél elfogadhatónak talált volna, és ilyen légkörben — a bizalom teljes hiányában — semmiféle megegyezésnek nem lehetett helye. Kijelentéseimmel nem kívántam erkölcsileg egy nevezőre hozni a két mézszárlást, mindössze a felek teljes hajthatatlanságát szerettem volna érthetőbbé tenni. Az a körülmény, hogy 1941-et egy már rég legyőzött rendszer követte el, vagy az, hogy az 1945-ös öldöklés a partizánok műve volt, ebből a szempontból teljesen irreleváns. A horvátok mint az usztasa állam örökösei mind bemocskolódtak a szerbek szemében, akik viszont a titoizmus haszonélvezőiként minősültek bűnösnek. Ráadásul a horvátok úgy érezték, hogy feledésbe merül, hányan estek el közülük is a parti-

zánháborúban, miközben ők, amikor minden horvátországi szerbet som-
másan „kommunistának” ítélték, szintén nem vették figyelembe a valósá-
got, vagyis azt, hogy nem minden horvátországi szerb támogatta Titót, sőt
sokukat üldözték, akár mint a kommunizmus ellenségét, akár mint
szovjetbarát kominformistát. A népirtás vagy a kollektív pusztulás élmé-
nye gyógyíthatatlan sebeket ejt, és különlegesen érzékennyé teszi a
közösségeket mindenre, ami kollektív létüket valóságosan vagy szimboli-
kusan fenyegetni látszik. Ez magyarázza részben az izraeliek magatartását
is — ezért olyan hajthatatlanok, ezért utasítják el, hogy az arabokhoz
fűződő kapcsolataikat a bizalomra és a jóhiszeműségekre építsék. Hasonló
példát találunk az örmények és az azerbajdzsániak viszonyában is.

A helyzet különösen kiéleződött Horvátországban, ahol a kommuniz-
mus leple alatt egy sajátos tisztaságú etnikai képlet kristályosodott ki. Az
usztasa mérsárlások előtt a partizánok soraiban menedéket kereső szerbek
a háború után automatikusan győztesként jelentek meg, rendkívül befo-
lyásosak voltak a horvát pártban, és nemegyszer ők váltak az elnyomás
eszközévé. Az ő szemükben ezek az intézmények garantálták, hogy a
horvátországi szerbek soha többé nem lesznek kitéve a fasiszta népirtás
fenyegetésének, ezek az intézmények jelentették az etnikai diszkriminá-
ciónak véget vető kommunizmus győzelmét. Hozzá kell tennünk, hogy bár
nem minden horvátországi szerb számított az új rend hívének, a vezetők
igen elszánt kommunisták voltak, és rá tudták kényszeríteni akarataikat a
közösség többi részére.

A szerb kommunisták ezért egyszerűen nem vették tudomásul, hogy a
horvátok kimondatlanul is frusztrálva, megalázva és sértve érzik magukat
amiatt, hogy még a kommunizmus építését sem bízzák rájuk, és kénytele-
nek ezt szerb gyámkodás alatt csinálni. Az, hogy a horvátországi
kommunisták többsége horvát volt, a képen mit sem változtatott. Az sem
vált a horvát világszemlélet hasznára, hogy a propaganda mindenhol a
horvát nemzet „usztasa természetéről” harsogott. Így fosztották meg a
legitimitástól a legkülönbözőbb gyakorlati célok szolgálatában a horvát
identitás minden megnyilvánulását, tekintet nélkül a mögöttük rejlő
konkrét törekvésekre, és nem törődve azzal, hogy az ilyen megbélyegzé-
sekkel milyen érdekeket szolgálnak.

Miközben Horvátországban a szerb kisebbség gazdasági érdekei össze-
olvadtak a kommunista párt hatalmi struktúrájával, magában Jugoszlávi-
ában az 1960-as évekre két nagyobb érdekszövetség kristályosodott ki,
részben etnikai, részben pedig más tényezők alapján. Ebben az időben,
az extenzív erőforrások kimerülésével, a gazdasági növekedés kezdett
lelassulni, a politikai üzemek — azaz a politikai célokból támogatott
vállalatok főleg az elmaradott déli köztársaságokban — gazdaságtalannak
bizonyultak, a falusi népességfelesleg városokba terelése pedig munkanél-
küliséget vagy alulfoglalkoztatottságot teremtett. Nyilvánvaló volt, hogy
ezt a rendszert nem lehet tovább fenntartani súlyos következmények
nélkül, úgyhogy 1965-ben a reformereknek sikerült keresztülhajtaniuk egy

nagyarányú gazdasági reformot. Törekvéseik a konzervatívok ellenállásába ütköztek, akik felismerték, hogy a reform győzelmével mind gazdasági, mind hatalmi erőforrásaik és társadalmi bázisuk veszélybe kerül.

REFORM, KONZERVATIVIZMUS ÉS ETNIKAI KÉRDÉS

Különösen szembeszökő volt a reformerek és ellenlábasaik megosztása. Az előbbieket elsősorban Horvátországban és Szlovéniában koncentrálták, bár voltak támogatóik Szerbiában is, az utóbbiak, a konzervatívok viszont a kevésbé fejlett köztársaságokból kerültek ki. Ily módon a köztársasági intézmények, melyeket Tito és Kardelj, a jugoszláv párt tapasztalt ideológusai az adminisztratív szervek szerepére kívántak szorítani, valódi politikai tartalommal töltődtek fel, s mivel a köztársaságok végül is etnikai alapon álltak, a nemzeti kérdés napirendre kerülését nem lehetett sokáig késleltetni. Amikor a probléma végül is előkerült, bebizonyosodott, hogy a nemzeti lét etnikai tartalmának kilugozására és az átfogó jugoszláv identitás megteremtésére tett kísérletek mára kudarcot vallottak.

A jugoszlávizmus fogalmáról röviden szót kell ejteni ebben az összefüggésben. A fogalom Kardeljtől ered, aki hosszú pályafutása alatt mindvégig a jugoszláv párt főideológusa volt; ha a pártnak új ideológiára volt szüksége, ő szállította; ha át kellett szabni, azt is megtette. Az 1950-es években arra volt szükség, hogy igazolják a szövetségi struktúra elsőbbségét, és erre alkalmasnak bizonyult a jugoszlávizmus. Számos aspektusa volt — történelmi, nyelvi, osztálybeli, melyben a jugoszláv variánszt tették meg egyedül üdvözítőnek, erről állítva, hogy a társadalom is ezt fogadta el.

Bár azok a próbálkozások, melyek a történelem átírásával, a szerb és a horvát nyelv összeolvasztásával kívánták megteremtteni a jugoszláv identitást, tulajdonképpen nem vezettek sikerre, bizonyos szempontból mégis hasznosnak mutatkoztak: lehetővé tették a nemzeti azonosságukat feladni vágyó embereknek a gyökerek elszakítását. A jugoszláv identitás választása maradandóan értékes lehetőségnek bizonyult az ország statisztikailag jelentős számú polgára számára (lásd a mellékelt táblázatokat). Azok, akik vonakodtak magukat például szerbként vagy horvátként meghatározni, kiszabadulhattak a származás kényszereként értelmezett kötelékekből, és magukat „nemzeti meghatározottságtól mentes jugoszlávnak” nevezve kikerülhették az identifikáció buktatóit.

A vegyes házasságban élők és gyermekeik önként választották ezt a lehetőséget, ám a jugoszláv identitással kapcsolatban visszaélésekre is sor került. A besorozott újoncok vagy azok, akik kevert etnikumú területeken laktak, és esetleg féltek nyíltan beismerni a népszámláláskor hovatartozásukat — például a magyar nemzetiség jelentős része —, sokszor

kényszerhelyzetben voltak, míg a hivatásos katonatisztek, a magas rangú párt- és állami tisztségviselők alighanem meggyőződésből vallották magukat jugoszlávnak. Mindemellett kérdéses, hogy mennyire tekintették hitelesnek a kategóriát azok, akik az etnikai meghatározottságtól mentes nemzeti identitást választották. Annyi bizonyos, hogy amikor 1991-ben megkezdődött a polgárháború, a szerbek Tito horvát származására hivatkoztak, és nem voltak többé hajlandók komolyan venni, hogy a néhai kommunista vezető annak idején jugoszlávként határozta meg magát. Tito, aki mindig azt hangoztatta, hogy ő „jugoszláv”, pedagógiai megfontolásból elhallgatta, hogy hol született, és még azt is titkolta, hogy az első világháborúban, az osztrák – magyar hadsereg tagjaként részt vett a Szerbia elleni kampányban. Ennek ellenére a fogalom nem volt teljesen tartalmatlan. Az 1970-es években és az 1980-as évek elején Jugoszlávia városaiban élő fiatalok némi büszkeséggel emlegették nekem, hogy országuk olvasztótégellyé vált, és határozottan kialakulóban van egy új identitás.

Mégis, tizenöt évi szocializáció dacára, a jugoszláv azonosság megte-remtésére tett kísérlet kudarcot vallott, részben belső lehetetlensége, részben a két világháború közötti időszakból felidézett rossz emlékek, illetve a szolgálatába állított durva módszerek miatt. Hogy mi van a kosárban, az rögtön nyilvánvalóvá vált akkor, amikor az 1950-es években háttérbe szorított etnikai kérdés az 1960-as évek második felében napvilágra került.

A reformereknek rá kellett jönniük arra, hogy hathatós észérveik dacára nem tudják olyan könnyen legyőzni a konzervatívokat, és az az akció sem vált javukra, amellyel Alexander Rankovic, szövetségi belügy-miniszter akarta gyengíteni ellenfeleit. Az ugyanis, hogy lehallgatókészü- lékeket szereltetett fel Tito rezidenciájába, végül is a saját bukását, és ezzel a politikai szféra bizonyos fokú felszabadulását eredményezte. A konzervatívok a piaci versenytől tartó déli köztársaságokban, a köztár- saságok hatalmától féltő hadseregben, a JNA-ban (Gow 1991b), a kivált- ságaik elvesztésétől tartó veteránszervezetekben és a közvetlen politikai ellenőrzés alól kibújni igyekvő erőszakszervezetekben rendelkeztek etni- kai és politikai bázissal. Patthelyzet alakult ki, egyik fél sem volt elég erős ahhoz, hogy felülkerekedjék. 1969-ben a horvát vezetés a népi erőkre támaszkodva kívánt túljutni a holtpontra, ami törvénytörően az etnikai követelések megfogalmazását jelentette. Először a helyi, jórészt szerb etnikumú konzervatívokat vették célba (Zanko ügy); a horvátországi szerbek ezt a lépést automatikusan ellenük irányuló támadásként értel- mezték. Ez igaz is volt, bár megint csak részben, mert a horvátok támadása nemcsak a szerbeket, hanem a kommunisták győzelme nyomán fölébük telepedő hatalmat is ki akarta kezdeni. A gondot az jelentette, hogy a vitának a titoizmuson belül kellett maradnia, a titoizmusban pedig nem volt helye az etnikai kérdésnek.

A reformerek és konzervatívok konfliktusában az 1960-as években végül is az hozott változást, hogy Tito egyelőre semleges maradt (Pavlowitch 1988). Semlegessége súlyos béklyóitól szabadította meg a horvát vezetést, amely az 1970-es években, a hatalom megszerzésére törekedve már nyíltan buzdította a lakosságot. A régóta elfojtott, s mind a szimbolikus, mind a valóságos megaláztatás terhével küszködő horvát közvélemény csakhamar nemzeti létének helyreállítását kezdte követelni — elsősorban a jelképek világában —, a szerb kisebbség nagy ijedelmére. Ezt a körülményt a konzervatívok arra használták föl, hogy a kommunizmus fogalmi arzenáljával próbálták lejáratni a horvát törekvéseket. A valóságban itt két jelrendszer ütközött össze, aminek során a hatalmat, így a jugoszláv közélet nyelvét is ellenőrző csoportok folyamatosan illegitimnek nyilvánították a népi-nemzeti vitát. Bizonyos szempontból ez érthető is volt. Mivel a végső érvként a kultúrára hivatkozó nacionalizmus és a társadalmi osztályokból kiinduló kommunizmus (Gellner 1990; Szporluk 1990) elméletileg kizárja egymást, a nacionalista hangvétel szabadon engedésével a kommunista vezetők saját hitelüket ásták volna alá.

A horvát nacionalisták a legkülönbözőbb okokból támadták a pártvezetést. Ami leginkább az ország felbomlasztásával fenyegetett, vagy legalábbis fenyegetni látszott, az a nyelv kérdése volt. Mint a korábbiakban említettem, a szerb és a horvát között filológiai szempontból nem tehető különbség, és a két nyelv hasonítása programjellegű is öltött, amikor szerb és horvát értelmiségiek 1954-ben, a jugoszlávizmus elfogadására indult kampány tetőpontján aláírták a Novi Sad-i (újvidéki) Egyezményt. Az egyezmény kimondta, hogy egy szerbhorvát nyelv létezik, mely két, teljes érvényű változatban él. Ám amikor a horvát értelmiségiek tanulmányozni kezdték a Belgrádban kiadott értelmező szótárt, s úgy találták, hogy a szavak horvát variánsát gyakorta mint „nyelvjárást” határozták meg, egy részük szembefordult a megállapodással, és neki látott a teljes értékű horvát irodalmi nyelv kidolgozásának. A horvát helyesírási szótár megjelenését később megakadályozták, mondván, ne okozzon konfliktust a szerbek és a horvátok között. A horvát identitás nyelvi úton történő megkülönböztetésére tett próbálkozások egyértelműen mutatják, hogy a nyelv mint az identitás kifejezője újból óriási jelentőséghez jutott Közép- és Kelet-Európában, bármennyire is mesterségesek voltak kezdetben az ilyen önmeghatározási kísérletek. A horvát nyelv esetében az újjáélesztett médium hamar gyökeret eresztett (Franlic 1984).

A horvát törekvések kibontakozásával azonban a zágrábi pártvezetők kellemetlen helyzetben találták magukat. Egyfelől védekező állásba kényszerültek a konzervatívokkal szemben, hiszen aligha hozhattak fel mentéget maguk mellett egy olyan rendszerben, mely a nacionalizmust — márcsak hivatalból is — a legsúlyosabb elhajlásnak ítélte. Másfelől, rá kellett döbenniük arra, hogy bármilyen messze merészkedjenek is a

hazafias-nemzeti mozgalom élén, mindig csak eszköznek fogják tekinteni őket valamely cél érdekében, de a nemzet valódi képviselőinek soha. Bármikor tullicitálhatták őket az igazi nacionalisták, és valóban ez is történt. A zágrábi vezetéstől eltérően, a nacionalistáknak nem kellett olyan akadályokat kerülgetniük és olyan akrobata mutatványokat végezniük, mint azoknak, akik kénytelenek voltak nacionalista törekvéseiket álmarxista nyelvezetbe csomagolni — ők közvetlenül építhettek a nemzeti érzésekre. A folyamat eredményeképp csakhamar napirendre került a kulcskérdés: a kommunizmus jövője, s ezzel veszélybe sodródott a párt hatalmi monopóliuma és vezető szerepe. Ez a fejlemény aztán Titót is meggyőzte arról, hogy vesse latba tekintélyét a konzervatívok mellett, és katonai beavatkozással fenyegetve megtisztítsa 1971 végére a horvát vezetést. Miközben megpróbált visszakanyarodni az autentikus marxizmushoz, a többi köztársaság vezetőségét is igyekezett rábírní a „liberális fertő” felszámolására. Így indult útjára az újabb marxista kísérlet a népi-nemzeti kérdés megoldására (Burg 1983).

A KÖZTÁRSASÁGI SZERVEZET KIALAKULÁSA ÉS AZ 1974-ES ALKOTMÁNY

Eddig az elemzés a szerbhorvát konfliktusra, a jugoszláv nemzeti kérdés gócpontjára koncentrált, ám most már ideje kitágítani vizsgálódásunk horizontját, és egy pillantást vetni a többi nemzetiségi csoporttal kapcsolatban felmerült problémákra is. Jugoszlávia egyéb nemzetiségei az 1970-es években mind fontosabb szerephez jutottak, részint az 1974. évi alkotmánynak (Kardelj újabb szellemi bűvészmutatványának) köszönhetően. Az új kísérlet a központi pártot akarta megint a politika legfőbb tényezőjévé tenni, miközben elismerte, hogy kárpótlást kell adni az 1960-as években háttérbe szorított erőknél. Ezeket az erőket a köztársasági keretek közé kívánták szorítani, a köztársaságokon belül pedig az öngazgatás szerepének növelésével nagyobb hatalmat akartak adni a közösségeknek (*opština*) és a vállalatoknak. Az alkotmányozókat az a remény vezette, hogy a nemzetiségi kérdés majd túlhaladottá válik, ha a közösségek és gazdasági egységek a hatalom, a lojalitás és az identitás valódi fókuszaiá válnak.

A rendszer külső határait a hadsereg volt hivatva biztosítani, melyet most már hivatalosan is a *bratstvo i jedinstvo* (testvériség és egység) őrbástyájának nyilvánították. A testvériség és az egység voltak a jelszavak, ezek nevében lépett föl az állam a nacionalizmus ellen saját integritása védelmében. Az új politikai rendet még számos kellékkel egészítették ki: újjáélesztették a titkosrendőrséget, visszaállították a foglalkoztatás politikai kritériumait (ezzel bizonyos beosztásokba megint csak az „erkölcsileg és politikailag rátermettek” kerülhettek), az oktatásban újól megjelentek

az ideologikus elemek, azonkívül különböző szimbolikus aktusokkal próbálták helyreállítani az egységet. Az 1970-es években például számtalan, a partizánok győzelmét dicsőítő filmet forgattak, hogy ezzel is a kommunista, azaz antinacionalista vezetés alatt álló hadsereg töretlenségét hirdessék. A nacionalizmussal vádolt emberek ellen lefolytatott eljárások Horvátországban különösen kíméletlenek voltak, négy évnél rövidebb börtönbüntetést nem is volt szokás kiszabni. Ekkor töltötte le első szabadságvesztés büntetését Franco Tudjman, a másodikat valamivel később, 1982 és 1984 között.

Az 1974-es alkotmány legfontosabb váratlan következménye a köztársasági szevezet kialakulása volt; a folyamat során a köztársaságok a központ rovására a hatalom valódi centrumaivá váltak, jórészt az újonnan kapott és szövetségi ügyekben gyakorolt vétőjoguk segítségével. Az 1980-as években Jugoszlávia nyolc különálló közigazgatási egységből állt (hat köztársaságból és két tartományból). A köztársasági pártok sohasem vesztették el az ellenőrzést saját *nómenklatúrájuk* fölött, ám most már a központi kezdeményezések egy részére is befolyást gyakorolhattak; legitimitásuk mindinkább az öngazgatás ideológiájára és a köztársasági érdekek kifejezésére támaszkodott. Ezek az érdekek a regionális és etnikai törekvések sajátos keverékéhez kötődtek, ami törvényszerűen alakult így, tekintettel a köztársaságok eredeti etno-kulturális hátterére. Az etnikai kérdés tehát, melyet az 1971-es beavatkozás látszólag feledésre ítélt, visszatért a hátsó ajtón.

Az új köztársasági konstrukció azonban már nem hasonlított a régre. A titoizmus nagy találmányaként kreált új nemzetek eredetileg arra lettek volna hivatottak, hogy az egyes területek lakosságának nemzetéltömörítésével eltávolítsák a politika porondjáról az etnikai rivalizálások tárgyát, s így oldják fel Jugoszlávia népei között az ellentéteket. Ám az új nemzetek az 1970-es évekre egyre inkább realitássá váltak, s számíthattak tagjaik valódi támogatására.

A helyzet nem változott meg rögtön Tito 1980-ban bekövetkezett halálát követően. A hatalomra került vezetés egy ideig megpróbálta úgy irányítani az országot, mintha Tito még élne. Igyekeztek különböző szimbolikus cselekményekkel elevenen tartani a néhai elnök személyes tekintélyét, őt bírálni pedig egyáltalán nem volt szabad. A döntéseket kollektíven, megegyezés útján hozták — a köztársaságok hatalma a vétőjogban merült ki. Nyilvánvaló volt azonban, hogy Tito tekintélye nélkül ez a rendszer nem képes működni; a köztársaságok mind nagyobb igényekkel álltak elő, és nem mutatkozott hatékony erő, mely befolyásukat ellensúlyozta volna. Nehéz volt nem észrevenni, hogy a Tito által örökölt hagyott intézményi szervezet tökéletlen, és nemcsak azért, mert működése az egykori elnök uralkodói alakja nélkül lehetetlenné vált, hanem azért is, mert az összjugoszláv identitás és az összjugoszláv érdek hiánya megoldhatatlan problémává tette a létrehozandó új politikai keret kialakítását. Jugoszlávia gazdasági helyzete fokozatosan romlott, az extenzív

erőforrások fokozatosan kimerültek, a rendszer pedig nem volt képes újakat teremteni; külföldi kölcsönökkel még sikerült a gazdaságot úgyahogy életben tartani, ám ennek áraként az ország súlyosan eladósodott. A párt legitimációs mítosza lassan szertefoszlott. Míg az 1960-as években az öngazgatás erősítésével és az el nem kötelezett külpolitika sikereivel Tito jelentős támogatásra tett szert, az 1980-as években már egyre kevésbé meríthetett a rendszer ezekből a forrásokból. A partizánháború mítosza is hasonló sorsra jutott; az 1945 után született generáció számára a háború alatt történtek nem sok jelentőséggel bírtak. A köztársasági szervezet megszilárdulása pedig azt is kétségessé tette, hogy a kommunisták tudják a leghatékonyabban megoldani a nemzetiségi kérdést (Ramet 1984).

A titoista megoldások egy része azonban továbbra is gyümölcsözőnek bizonyult. Jó példa erre Macedónia. A háború előtt a Varder völgy szláv ajkú lakói dél-szerbeknek minősültek, és a belgrádi hatóságok *de facto* koloniális igazgatást vezettek be a térségben. A nyelvhasználat tekintetében az itteniek szabadon választhattak, hogy a szerb, a bolgár vagy a macedón nyelvet kívánják-e beszélni, a vallás, az ortodox kereszténység pedig nem jelentett akadályt. A háború alatt a bolgárok annektálták Macedóniát, mire a partizánok, a macedónok támogatásának megnyerése végett megígérték, hogy elismerik őket teljes jogú, független nemzetnek. Ezzel a macedónok érdekeltté váltak Jugoszlávia, sőt a Tito-féle kommunista Jugoszlávia létében. Az új hatalom ezért aztán kesztyűs kézzel bánt a macedón nacionalizmussal. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy támogatta a macedón ortodox püspökség autokefállá nyilvánítását (az ortodox világban az autokefália a független nemzeti lét általánosan elfogadott jelképe). S macedón értelmiségiek buzgón szorgoskodtak egy mind a szerbtől, mind a bolgártól különböző új nyelv kialakításán, és nekiláttak saját történelmük és irodalmuk megteremtésének is. Törekvéseik sikerrel jártak, olyannyira, hogy a kommunizmus hanyatlásának időszakában Macedónia már stabil tényezője volt a jugoszláv egyensúlynak, hiszen a jugoszláv állami keretben talált védelemre az önálló létét még csak el sem ismerő Bulgáriával szemben.

A muzulmán nemzet létrehozása a fentiekkel igen sok párhuzamot mutat, és ugyancsak ellentmondásos lépés volt a kommunisták részéről. A szerbhorvát anyanyelvű, azaz a stokav dialektust beszélő, Bosznia-Hercegovinában élő mohamedánok nemzeti tudata a háború előtt nem volt túl erős, s többnyire mindig ahhoz húztak, aki éppen hatalmon volt (1918-at megelőzően ők voltak a Bécs iránti hűség bástyái). A titoizmus első éveiben a kommunisták nem nagyon tudták, mit kezdjenek velük; az 1953-as népszavazás során a „jugoszláv” kategóriát húzták rájuk, ám az 1960-as években bevezették a „muzulmán” fogalmát, és ezzel sokan, akik azelőtt szerbként, most mohamedánként határozták meg magukat. Az eredmény az lett, hogy az 1961-ben tartott népszavazáson a muzulmánok

a köztársaság legnagyobb etnikai közösségeként jelentek meg, háttérbe szorítva a szerbeket, akik ezt a változást meglehetősen zokon vették.

Másfelől a muzulmán nemzet fogalmának bevezetése tartós haszonnal is járt. Az önálló mohamedán identitás életrehívása megoldotta e közösség nemzeti hovatarozásának problémáját, véget vetett egy már régóta tartó rivalizálásnak. A szerbek és a horvátok ugyanis már hosszú évtizedek óta azon mesterkedtek, hogy maguk mellé állítsák a muzulmánokat, hiszen, ha ez sikerül — amiben biztosak voltak —, akkor a győztes fél egész Bosznia-Hercegovinát magának igényelhetne volna etnikai alapon. Így történhetett, hogy a háború alatt a Boszniát is magában foglaló horvát állam a muzulmánokat „iszlám hitű horvátként” határozta meg. A mohamedán nemzeti identitás megteremtésével azonban mind a horvátok, mind a szerbek reményei meghiúsultak.

Ezzel együtt meghökkentően ellentmondásos volt a gondolat, hogy a vallásos hit szerint hozzanak létre egy nemzetet, kivált hogy ezt a tervet épp a kommunisták kívánták megvalósítani. Az ötlet megbontotta a titoizmus látszólagos koherenciáját és meggyengítette ideológiájának legitimáló erejét, miközben az etnikai kérdés újból a figyelem középpontjába került. Ilyen ellentmondásosság jellemezte a politikai vezetésnek a macedón nacionalizmushoz való viszonyát is. Bizonyára akadtak a szerbek, a szlovének vagy a horvátok között legalább néhányan, akik megkérdézték maguktól: miért szabad a muzulmánoknak és a macedónoknak kiállniuk népi-nemzeti identitásuk mellett, ha ugyan ez az ő esetükben főbenjáró bűnnek minősül.

Valami hasonló áll Koszovóra is, bár jelentős eltérésekkel. Az 1980-as évekre a tartományban élő albánok nagyjából azonos rangot vívtak ki az ország többi nemzetével. Ez a politikai változás törvényszerűen napfényre hozott néhány fontos kérdést, például kétségbevonta az állam délszláv jellegéről alkotott kimondatlan alapelvet. A szó: „jugoszláv” a „délszlávok földjét” jelenti, s jöllehet a titoizmus alatt az állami legitimáció sohasem hivatkozott nyíltan a szláv identításra, a gondolat kétségtelenül hatékonyan munkált a háttérben. Amellett az albánok öntudatos fellépése súlyosan megrendítette a szerb világképet, melyben a tartomány, mint a szerb civilizáció bölcsője már régóta óriási érzelmi jelentőséggel bírt. A helyzetet csak elmérgesítette Rankovic félgyarmati rendszere, valamint a titkosrendőrség 1944 és 1966 között itt kifejtett tevékenysége, mely nehezen gyógyuló sebeket ejtett az albánokon.

Az albánok aránytalanul magas születésszáma — az 1970-es és 1980-as években a legmagasabb Európában — demográfiai kisebbségbe szorította a koszovói szerbeket, olyannyira, hogy sokan kilátástalannak látták jövőjüket a tartományban, és elvándoroltak. Az 1966 utáni időszak reformjai, mint például a pristíni albán nyelvű egyetem megalapítása, aktivitásra ösztönözte az albán értelmiségieket, akik megpróbálták beleoltani népükbe a jugoszláv-albán nemzeti öntudatot. Egy titoista vagy szláv rendszerben azonban egy ilyen identitásnak nem sokáig lehetett helye.

A SZERB VÁLASZ

A fentiekben vázolt folyamatok igen súlyos és nem várt következménnyel jártak — a szerb szeparatizmus megjelenésével. A szerbek addig Jugoszlávia legszilárdabb tartóoszlopának tekintették magukat, ám az 1970-es évekre a szerb értelmiségiek egy csoportja kezdte kétségbe vonni e státusz értékét. Azt állították, hogy bár mindig ők hozták a legnagyobb áldozatokat Jugoszláviáért, ebből kevés hasznuk volt, és mint nemzet egyre-másra vereséget szenvedtek (Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában és Koszovóban). Emlegetni kezdték, hogy talán felül kellene vizsgálniuk a Jugoszláviának nyújtott támogatásukat, legalábbis az akkori formáját illetően. Ez az irányvonal Dobrica Kosić író nevéhez kapcsolódott, és a Szerb Tudományos Akadémia 1985-ben kiadott memorandumában öltött testet (Cviic 1991). Később az az általános vélemény alakult ki, hogy az akadémia memoranduma készítette elő a talajt Milosević 1980-as években folytatott politikája számára. A szerb szeparatizmusnak nem volt nagy befolyása mindaddig, míg 1987-ben, egy belső hatalomátvétel során Milosević nem került a párt élére. 1987-ig a szerb szeparatizmusnak útját állták a titoizmus utóvédharcosai, akik a szövetségi kormányban (alighanem ennek köszönhetően rendíthetelen hatalmukat) és a hadseregben lelték támogatókra. A szeparatizmus ellen hatott továbbá a viszonylag erős liberál-reformista irányzat, melynek 1972-es kudarcai (Nikezić eltávolítása) ellenére jelentős tábora volt a szerb értelmiség körében.

Az 1987-es év egyike a háború uráni Jugoszlávia sorsfordító dátumainak. A köztársaságok 1974-ben elindult önállósodási folyamata ebben az esztendőben fejlődött odáig, hogy végleg lehetetlenné tette a jugoszláv politika polgári elemeinek jövőbeni kilátásait (szemben az etnikaiakkal), ami egyben azt is jelentette, hogy az állam politikai egységének megőrzése mind nehezebbé válik. Mint kifejtettem, a köztársaságok megerősödésének kezdetben útját állta a szövetségi párt, a hadsereg s bizonyos mértékig a szövetségi kormány; míg Tito élt, rendkívüli személyisége a pusztá beavatkozással minden konfliktust megoldott. Akarata mindenben érvényesült. Sajnos azonban senki sem léphetett nyomába; noha a szövetségi honvédelmi miniszter, Nikola Ljubić és a pártfőtitkár, Stane Dolanc tett néhány erőtlén kísérletet arra, hogy magára öltse Tito palástját.

A központ és a köztársaságok között voltaképpen patthelyzet alakult ki. Az előbbi nem tudta többé megőrizni fennhatóságát az utóbbiak fölött, ami megintcsak azzal a következménnyel járt, hogy az összeütközések során a köztársasági vezetők mind nyomatékosabban hivatkoztak, kimondatlanul is, hatalmuk etnikai forrására. Mindemelllett 1987-ig a rendszer az egész országban nagyjából egységes képet mutatott: a köztársasági pártok (a Kommunisták Szövetségei) játszották a vezető szerepet, elhárítva a monopóliumuk ellen irányuló támadásokat. E folyamatok eredményeképp sokszor meglehetősen ellentmondásos helyzet alakult ki. A köztársaságok nemegyszer figyelmen kívül hagyták a központi törvénye-

ket, még akkor is, ha azok eredetileg az ő hozzájárulásukkal születtek (ez történt az 1983-as stabilizációs tervvel), s ahogy az 1980-as évtized a végéhez közeledett, a köztársasági pártok egyre inkább eltérően értelmezték vezető szerepüket. Némelyikük (mint a bosznia-hercegovinai párt) neosztálinista irányvonalat követett, míg mások (például a szlovén) kifejezetten mérsékelt politikát folytattak. Végül aztán a szlovén párt bontotta meg először a sort, amikor fokozatosan megnyitotta az utat az egypárti pluralizmus kialakulása előtt.

SZLOVÉNIA ÚTJA A DEMOKRÁCIA FELÉ

Annak ellenére, hogy a szlovéniai változások mellett Ljubljanában nem etnikai jellegű fogalmakkal érveltek, abból indultak ki, hogy Szlovénia képes dönteni saját sorsa felől, s döntését a többi jugoszlávok érdekeire és véleményére tekintet nélkül fogja meghozni. Ez szinte a levegőben lógott, s magam is egyértelműen érzékeltem 1987-ben, Ljubljanában tett látogatásom során. Nem volt világos azonban, hogy az érintettek teljesen tisztában vannak-e azzal: lépéseikkel népi-nemzeti alapokra helyezik az új szlovén rendet. Mint kiderült, az egypárti pluralizmus csak eszköz volt a tulajdonképpeni pluralizmus megteremtésére; a szlovének rövid időn belül széles körű autonómiát követeltek maguknak, s követeléseik mind kifejezetten etnikai tartalommal telítődtek. Mindamellett politikai programjuk nem pusztán etnikai jellegű volt — hivatkozott arra is, hogy Szlovénia elkötelezte magát a demokratikus rend mellett, s hogy ennek kiépítését immár nem tudja elképzelni a jugoszláv keretekben.

Ez utóbbi álláspontjukat sohasem fogalmazták meg nyíltan, mégis egyértelműen kivehető volt hozzáállásukból, abból hogy igen gyorsan feladták az egész Jugoszlávia megváltoztatására irányuló elképzeléseiket. Ez persze amúgy is erejüket jóval meghaladó feladat lett volna. A szlovén demokratizációs program rejtett mondanivalója tehát úgy szólt, hogy a köztársaság nem hajlandó többé elfogadni Jugoszlávia kommunista legitimitációját, és egyedüli alternatívának az önálló államiságban is kifejeződő nemzeti függetlenséget tekinti. A szlovének természetesen nem egyik napról a másikra döntöttek így; kezdetben még kísérletezgettek a jugoszláv állam egybentartásával, bár egyre kedvetlenebbül, látván, hogy Belgrád, akár nacionalista, akár neotitoista alapon, de gorombán visszatartja minden kezdeményezésüket. Az 1990 októberében benyújtott konföderációs terv volt a jugoszlávizmus utolsó próbálkozása.

A szerbek szemszögéből a helyzet egészen másnak tűnt. Bár nem voltak meggyőződve róla, hogy a titoizmus csődöt mondott, a szlovénekhez hasonlóan úgy látták, hogy kezdi elveszíteni meggyőző erejét, és már nem tarthat számot olyan fokú lojalitásra és támogatásra, mint azelőtt. A közvélemény megváltozásának azonban Szerbiában egészen más okai

voltak. A katalizátor szerepét Koszovo töltötte be, ahonnan az 1981-es albán tüntetések hatására a szerbek kezdtek tömegével elvándorolni. Ez a fejlemény sokkhatást váltott ki Szerbiában, és ezt csak fokozta az 1981-ben tartott népszámlálás, mely 90 százalékos albán többséget mutatott ki Koszovóban.

A szerbek felháborodtak és nem nyugodtak bele abba, hogy etnikai szempontból elvesztették a játszmát, legszentebb földjük kikerült a szerb kultúra hatóköréből. Ösztönös, rasszista, albán-ellenes reakciójuknak — melyet a vallási szakadék is erősített, lévén a koszovói albánok nagy része mohamedán — egyrészt történelmi gyökerei voltak, minthogy a mitológikus elemekkel átítatott szerb tudat a török muzulmánokat az albán muzulmánokkal helyettesítette be; másrészt e reakció kialakításában és népszerűsítésében a szerb tömegkommunikáció is fontos szerepet játszott: a koszovói kérdést a politikai ellenőrzés lazításának követelésére használta fel.

A nemzeti sérelmek és a kommunista hatalom veszélybe kerülésének együttes hatását tovább fokozta a mélyülő gazdasági válság. A szerb vezetésnek nem volt elképzelése a kilábalásra és visszautasított minden javaslatot, amely a demokratizálás irányába mutatott. Különösen félt a hatalom újrafelosztásától és a piaci viszonyok bevezetésétől, mert ez megrendítette volna pozícióját és kiváltságait, sőt a vállalatok egy részének összeomlásával fenyegetett. Végül aztán Milosevic ragadta magához a szerb párt vezetését, és helyzetét megszilárdítva nyomban hozzákezdett a szerb nacionalizmus és a szerb nemzeti sérelmek felszításához. Győzelmet aratott liberális ellenfelei fölött, és a titoisták elérkezettnek látták az időt, hogy hatalmuk megmentése érdekében csatlakozzanak hozzá. Új politikai képlet volt kialakulóban, mely a neotitoizmust a szerb nacionalizmussal kívánta ötvözni.

Milosevic ambíciói egész Jugoszláviára kiterjedtek. Elutasította a szlovének demokratizációs programját és kitarzott amellett, hogy a gazdasági válság csak az újbóli centralizáció révén enyhíthető. Ezt viszont egyetlen köztársaság sem kívánta elfogadni; a recentralizációs tervben, jöllehet az egyszerre jelent meg a titoista és a pánszerb fogalmak köntösében, egyre inkább a nagyszerb elképzelések újjáéledését látták. Félelmüket csak megerősítette az a mód, ahogy Milosevic Koszovóval és a Vajdasággal elbánt. Technikai szempontból mindkettő Szerbián belüli tartománynak számított, ám *de facto* köztársasági jogokat élveztek. 1988 és 1989 között Milosevic véget vetett ennek a helyzetnek. A vajdasági vezetést — a vaskezűeknek és a neotitoistáknak az autoritárius rendszer megőrzésére alakított Novi Sad-i (újvidéki) szövetségét — Milosevic hívei kisöpörték a „joghurt forradalomban”, mely onnan kapta nevét, hogy a feldühödött tömeg joghurtos dobozokkal hajigálta meg a vajdasági apparatcsikokat, akik kénytelenek voltak elmenekülni. Hasonló események történtek Montenegróban is; Montenegro nem Szerbia tartománya, hanem teljes jogú köztársaság volt, és lakói mindig szerbeknek tekintették magukat, annak

ellenére, hogy egy szűk kisebbségük megpróbálkozott az önálló montenegrói identitástudat kialakításával. A montenegrói vezetés eltávolítása nagyjából a vajdasági akcióval egyidőben kezdődött és nem sokkal előzte meg a koszovói tisztogatást; a folyamat 1989 tavaszára zárult le. Eredményeképp Milosevic hatékony ellenőrzés alá vonta Szerbiát és Montenegrót egyaránt, ami elég erős pozícióba juttatta őt ahhoz, hogy a szövetségi államra és a pártszervezetekre is kiterjessze uralmát.

MILOSEVIC ÉS A TÖBBI KÖZTÁRSASÁG VISZONYA

Milosevic támadása a titói örökség ellen megdöbbenetette a többi köztársaságot, de nem volt erejük ahhoz, hogy útjába álljanak. Milosevic ügyesen kihasználta a bizonytalan helyzetet, mind a pártot, mind az államszervezetet felhasználva a szerb nacionalizmus támogatására. Ezzel pedig nem lehetett semmit szembeszegezni; a titoizmus legitimáló ereje csaknem teljesen kimerült, és a köztársasági vezetők előtt kizárólag a nemzeti önállóság és a demokrácia alternatívája — a szlovén út — maradt nyitva. A kommunista politikusoknak azonban képtelenek voltak arra, és a hitelük sem volt meg hozzá, hogy a szlovén modellt válasszák. 1989 és 1990 között már egyetlen gyakorlati érv sem szólt a jugoszláv állam egybentartása mellett. Ám ha Jugoszláviának mint kommunista államnak nincs jövője, akkor van-e más lehetőség? Nyilvánvaló volt, hogy Milosevic nagyszerb terve az ország többi része számára elfogadhatatlan, s hogy a köztársaságok kommunista vezetőinek menniük kell, még mielőtt a választ megtalálhatnák.

A választ 1990-ben született meg. A közép- és kelet-európai kommunista rendszerek összeomlásával párhuzamosan, s részben annak hatására a jugoszláv kommunisták egymás után távozásra kényszerültek a köztársaságok éléről, amint megtartották a szabad választásokat. A demokrácia megkongatta a lélekharangot Jugoszlávia fölött, hiszen a demokrácia kompromisszumot jelent, és úgy tűnt, hogy a szerbeket semmiképp sem lehetett rábírní a kompromisszumra. 1990 tavaszán választásokat tartottak Szlovéniában és Horvátországban, ősszel pedig Bosznia-Hercegovinában és Macedóniában; a kommunisták mindenhol veszítettek, és különböző, demokratikus színekben fellépő nacionalisták vették át a hatalmat. Szerbiában viszont Milosevic szilárdan maga őrizte pozícióját, és 1990 decemberében az egész választási folyamatot képes volt kézben tartani.

Megjegyzendő, hogy a választási rendszer mind Horvátországban, mind Szerbiában befolyásolta az új törvényhozás etnikai összetételét. A szavazás módja lehetővé tette, hogy a nagy pártok a lehető legtöbb voksot nyerjék, s így például Horvátországban a Tudjman vezette Horvát Demokratikus Szövetség (HDZ) a 356 parlamenti mandátumból 205-öt (57%) meg tudott szerezni az összes szavazat mindössze 41 százalékával.

Nem segített az sem, hogy a szerb kisebbség megosztotta szavazatait a reformkommunisták és a nyíltan nacionalista szerb pártok között. A szerb választásokon Milosevic reformkommunistái két forduló után a szavazatok 48 százalékával végeztek, ám ez elégnak bizonyult ahhoz, hogy 250 képviselőből 194-et (77,6%) ők delegáljanak. A választásokat különböző szabálytalanságok zavarták meg, az albánok pedig az egészet bojkottálták, egyértelműen Milosevic javára billentve ezzel a mérleget.

A már említett konföderációs tervet a szlovén és a horvát vezetőség együttesen terjesztette elő 1990 októberében. Ez volt az egyetlen kísérlet az ország demokratikus átalakítására. A tervezet azt javasolta, hogy a hat köztársaság független államként alkosson szövetséget, élén néhány közös intézménnyel, melyben minden döntést egyhangúlag hoznak meg. Milosevic nem vette túl komolyan a tervezetet, amit feltehetően kidolgozói is sejtettek, úgyhogy azt maguk is inkább csak alibiből adták elő, s nem valamiféle más megfontolásból. Ettől az időtől kezdve Jugoszlávia széthullásához nem férhetett kétség, a kérdés csak az volt, hogy mikor kerül rá sor.

Visszatekintve a történetekre, szembeszökő, hogy a széteséshez vezető decentralizációs törekvésekben nem a horvátok, hanem a szlovének játszották a főszerepet. 1988-ban és 1989-ben végig éles vita folyt Belgrád és Ljubljana között, ami megerősítette a szlovéneket abban a meggyőződésükben, hogy a Jugoszláviához való hűségből nem sok előnyük származhat. Látták, hogy a szerbek, s köztük is elsősorban Milosevic képtelen a kompromisszumra, s fokról fokra általánossá vált az a nézet, hogy jobb lesz Szlovéniának Jugoszlávián kívül. E meggyőződés erősödése némi arányosságot mutatott a demokrácia kiteljesedésével, főként azért, mert a régi és az új vezetők sokkal inkább kedvükre valónak találták, hogy konszenzus révén, a kommunistáktól eltérően bizonyos népszerűségtől övezve kormányozzanak. Ez pedig szükségképpen arra indította őket, hogy a népi-nemzeti gyökerekre hivatkozzanak. Ahogy a szlovén nemzeti önállóság kérdése egyre inkább a politikai élet középpontjába került, maguk a szlovének is mindinkább elfogadhatatlannak érezték a kiegyezést, vagy legalábbis mind kevésbé értették, hogy miért kellene engedményeket tenniük. Dolgukat megkönnyítette, hogy Milosevicet egyetlen vitás pontban sem lehetett rávenni az alkura. A helyzet iróniája, hogy a hangulat felforrósításával a szlovének egyre nehezebb helyzetbe hozták a horvátokat. A viszonylagos prosperitással büszkélkedő és a Nyugattal jó kapcsolatokat ápoló, sőt a kisebbségi kérdéstől is mentes Szlovéniának mindig megvolt a lehetősége arra, hogy különösebb nehézségek nélkül leváljon Jugoszláviáról, ám Horvátországban a függetlenedés már jóval komolyabb gondokat vetett fel...

HORVÁTORSZÁG ÉS A HADSEREG

Két kérdést kell még megvizsgálnunk: hogy miként alakult Horvátország sorsa, s hogy milyen szerepet játszott az utolsó titoista intézmény, a hadsereg. Miközben a szerbek és a szlovének között a végsőkig éleződtek a viták, és tetőfokára hágott a feszültség, Horvátországban nyugalom honolt, mintha a köztársaság a Jugoszlávia iránti hűség bástyája lenne. A horvát párt csak 1989 végén jutott arra a következtetésre, hogy a többpárti szabad választások nem halogathatók tovább. A vezetés óvatosságát több ok is magyarázza. A horvátok sokkal nehezebben tudták elképzelni a teljes függetlenséget, mint a szlovének, ugyanis mind Bosznia-Hercegovinában, mind a Vajdaságban horvát kisebbségek éltek; azonkívül a horvát vezetőség aggodalommal szemlélt minden, a demokrácia irányába mutató lépést, hiszen a demokrácia, az 1971-es válság kellemetlen emlékeit idézve, a nemzetiségi kérdés újjáéledését jelentette; végül pedig a horvát kommunistáknak rá kellett jönniük arra, hogy a függetlenség tényleges napirendre kerülésével a horvátországi szerbek ügye minden eddiginél égetőbb problémaként vetődne fel.

A kommunisták utódai azonban már nem törődtek ezzel a nehézséggel. 1990 áprilisában és májusában, első győzelmi mámorukban teljesen tapintatlanul és végtelen hozzá nem értéssel viselkedtek a szerb lakossággal. Politikájukkal mintha szándékosan ki akarták volna hívni maguk ellen a szerbek haragját. Elővették az usztasa állam szimbólumait, mondván, hogy azok ősi horvát jelképek, semmibe véve a szerbek érzékenységét. Alighanem ennél is jobban elmérgesítette a helyzetet, hogy amikor a *nómenklatúra* megtisztításába fogtak, a szerbek távoztak először, míg néhány esetben a *nómenklatúra* horvát tagjai tisztségükben maradhattak. Általában véve is igen keveset tettek azért, hogy a szerbek elhibessék, Horvátország demokratikus állam lesz, melyben a szerb kisebbségnek is elég hely marad ahhoz, hogy a maga módján, saját népi-nemzeti programja szerint élhessen, megőrizve az olyan nemzeti jelképeit, mint például a cirill ábécé.

A horvátok legnagyobb hibája alkalmasint az volt, hogy Tudjman meg sem kísérelte, hogy olyan mérsékelt szerb vezetést alakítson ki, mellyel kiegyezhetett volna. Ellenkezőleg, mintha minden erejével azon lett volna, hogy kiélezze a helyzetet. A szerbek követeléseit elutasította, és tudomásukra hozta, hogy csak kulturális jogokat igényelhetnek, a területi autonómia kérdése szóba sem jöhet. A félreértések elkerülése végett pedig horvát rendőröket küldtek az olyan, szerbektől sűrűn lakott területekre, mint Krajina. A mérsékelt szerb politikusok rövid időn belül háttérbe szorultak, s a vezetést a vidéki körzetekből érkező szélsőségesek vették át. Ők aztán nem finomkodtak, és elvetettek minden kompromisszumra irányuló javaslatot. Voltaképpen igazolva látták a szerbek legrosszabb félelmeit — az új renddel 1941 tért vissza, s a szerb közvélemény csakhamar a „fasiszta horvátok elleni harcról” harsogott.

Innen már csak egy lépés volt a hadsereggel kötött alkalmi szövetség, amely az 1991 nyarán kirobbant harcokat is elindította.

Maga a hadsereg rémülten szemlélte az ország széthullását. Világosan látta, hogy Jugoszlávia nélkül nincs rá szükség, és valódi hatalom és kiváltságok helyett legfeljebb az üres parádézás maradna neki. A katonaság már egészen korán, 1990 elején beavatkozott Horvátországban részben névleg, részben csakugyan a szerb kisebbség védelmében — szemléletes példáját adva annak, mivel jár, ha egy politikai tényező mindenáron szerepet keres, tekintet nélkül a következményekre.

A hadsereg fellépésére a katonai professzionalizmus és a titoizmus egyaránt rányomta bélyegét. A katonák szerbbarát érzelmeit az magyarázta, hogy a tisztek mintegy kétharmada a szerbek, köztük is jórészt a Szerbián kívül élő szerb kisebbségek és a montenegróiak közül került ki. A fegyveres erők éppen ezért az 1991 júniusában kihirdetett szlovén és horvát függetlenségi nyilatkozatot az árulás bizonyítékaként fogták fel, és úgy határoztak, hogy az áldatlan helyzetnek közvetlen beavatkozással vetnek véget. Más szóval ragaszkodtak a *bratstvo i jedinstvo* védelmezőjének szerepéhez, amit Tito osztott rájuk sok évvel ezelőtt, mit sem törődve az azóta jócskán megváltozott körülményekkel.

Ez magyarázza a hadsereg szlovéniai fellépését, amely a rossz irányítás miatt teljes kudarccal végződött, és a horvátországi beavatkozást is, amely immár határozottabb célokat tűzött maga elé. Tervei közt három cél szerepelt: a titoista mintára szerveződő Jugoszlávia visszaállítása, a szerb kisebbség védelme, valamint Milosevic nagyszerb terveinek támogatása, melyek szerint Horvátország és Bosznia-Hercegovina szerbek lakta területeiből, továbbá Montenegróból, a Vajdaságból és Koszovóból egységes államot kell létrehozni. A hadsereg e három cél között ingadozott, ami érthetővé teszi a háborúban tanúsított bizonytalanságát és következetlenségét. Egyértelmű politikai irány nélkül — és a katonaság mögött nem állt olyan kormány, amely ezt kijelölte volna —, valamint önálló politikai akarat hiányában a Jugoszláv Néphadsereg beavatkozása értelmetlenné vált. Mintha csupán azért küzdöttek volna, hogy felmutassák saját létezésüket. *Bellum gero ergo sum.* („Háborúzunk, tehát létezünk.”)

KONKLÚZIÓK

Csakhamar Milosevic is észrevette, hogy mind gyorsabban és gyorsabban kell futnia ahhoz, hogy egy helyben maradjon. 1987-ben és azt követően Milosevic különleges tehetsége abban mutatkozott meg, hogy „megváltást” ígérő felelőtlen kijelentésekkel ostromolta a szerb közvéleményt, ám fogadalmainak teljesítése érdekében folyamatosan emelnie kellett a tétet. Először Koszovót játszotta meg, majd Montenegrot és a Vajdaságot, aztán meg a szerb és a szerb hegemonia alatt tömörülő

Jugoszlávia, illetve Nagy-Szerbia terve között ingadozott. Céljai megvalósítására kész volt bevetni a Jugoszláv Néphadsereget Horvátországban, miközben tökéletesen tisztában volt azzal, hogy érdekeik csak ideig-óráig esnek egybe. Tudta, hogy a katonaságnak nincsenek határozott, egyértelmű szándékai, ő viszont saját hatalmát és hatalmi bázisát védte. Nem léphetett fel más szerepben, mint egy szerb legitimációs ideológia nevében, és azért lavírozott a két terv között, mert egy bizonyos ponton túl a szerb közvélemény nem támogatta volna a Nagyszerb Jugoszláviáról alkotott elképzeléseit.

Végül is megállapíthatjuk, hogy a titoista Jugoszláviának sohasem voltak túl jó esélyei a demokratikus átalakulásra. Az ország egybentartására irányuló két korábbi — a nyelvi-monarchikus és a kommunista — kísérlet kudarca azt jelzi, hogy az egység bajnokai meglehetősen szigorú, sőt talán túl szigorú körülményeket kényszerítettek Jugoszlávia lakosságára. Hogy az állam összetartása milyen előnyökkel jár a különböző felek számára, arról nem született meg a szükséges megegyezés, a kommunizmus pedig túl hirtelen — bár az egyes köztársaságokban eltérő sebességgel — omlott össze ahhoz, hogy az elítelt közös nevezőre juthattak volna.

Amellett újból hangsúlyoznom kell, hogy a köztársaságok erősen eltérő demokratikus hagyományokkal rendelkeztek, és a szlovének nyugatias törekvései éles ellentétben álltak a szerbek állhatatlanságával és politikai tapasztalatlanságával. Jelentős szerepet játszott a véletlen is — sem Milošević, sem Tudjman nem volt alkalmas arra, hogy összefogjon egy ilyen bonyolult államalakulatot, éppen akkor, amikor azt mély belső ellentmondások és feszültségek szaggatják. Milan Kucan, Szlovénia kommunistából lett demokratikus elnöke viszont megfelelő képességekkel rendelkezett az előtte álló feladat megoldására. Egyetlen olyan intézmény létezett, melynek valóban célja lehetett az ország egysége, a Jugoszláv Néphadsereg, ennek azonban semmiféle érdeke nem fűződött a demokrácia megeremtéséhez. Jugoszlávia összetartása mindig nehéz feladatnak bizonyult, a demokratikus Jugoszlávia létrehozása pedig régen is és ezúttal szinte a lehetetlenséggel volt egyenlő. A majdnem lehetetlenre viszont nem kínálkozott alkalom, amikor szükséges lett volna.

Fordította: Náday Judit

HIVATKOZÁSOK

- Andrejevich, Milan 1991. *The Future of Bosnia-Hercegovina: A Sovereign Republic or Cantonization. RFE Report on Eastern Europe, (Vol. 2.) 27, (5. July) 28–34.*
- Banac, Ivo 1984. *The National question in Yugoslavia: Origins, History, Politics.* Ithaca: Cornell University Press

- Bicanic, Rudolf 1935. (1981) *How People live: Life in the Passive Regions*. In: Joel M. Halpern and Elinor Murrain Despalatovic (eds.), Research Report, 21, Amherst MA: University of Massachusetts
- Burg, Steven L. 1983. *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia: Political Decision Making Since 1966*. Princeton NJ: Princeton University Press
- Cvijić, Christopher 1991. *Remaking the Balkans*. London: Pinter for Royal Institute of International Affairs
- Djilas, Aleksa 1991. *The Contested Country: Yugoslav Unity and the Communist Revolution 1919–1953*. Cambridge MA: Harvard University Press
- Djilas, Milovan 1977. *Wartime*. London: Secker & Warburg
- Dragnitch, Alex 1983. *The First Yugoslavia: Search for a Viable Political System*. Stanford: Hoover Institution Press
- Frančević, Branko 1984. *An Historical Survey of Literary Croatian*. Paris: Nouvelles Éditions Latines
- Gellner, Ernest 1990. The Dramatis Personae of History. *East European Politics and Societies*, (Vol. 4), 1, 116–133.
- Golubovic, Z. – S. Stojanovic 1986. *The Crisis of the Yugoslav System*, (Series „Crises in Soviet-Type Systems”), 14. Cologne: Index e.V.
- Gow, James 1991a. *Yugoslav Endgames: Civil Strife and Inter-State Conflict*. London Defence Study 5, Brassey's for Centre for Defence Studies
- 1991b. *Legitimacy and the Military: The Yugoslav Crisis*. London: Pinter
- Pavlowitch, Stevan K. 1988. *The Improbable Survivor: Yugoslavia and its Problems 1918–1988*. London: C. Hurst
- Ramet, Pedro 1984. *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1963–1983*. Bloomington: Indiana University Press
- 1985. (ed.) *Yugoslavia in the 1980s*. Boulder CO: Westview
- Roberts, Walter R. 1973. *Tito, Mihajlovic and the Allies 1941–1945*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press
- Rothenburg, Günther E. 1966. *The Military Border in Croatia: A Study of an Imperial Institution, 1740–1881*. Chicago: Chicago University Press
- Rusinow, Dennison 1977. *The Yugoslav Experiment 1948–1977*. London: C. Hurst for Royal Institute of International Affairs
- Shoup, Paul 1968. *Communism and the Yugoslav National Question*. New York: Columbia University Press
- Szporluk, Roman 1990. In Search of the Drama of History or National Roads to Modernity. *East European Politics and Societies*, (Vol. 4) 1, 134–159.
- Vrban, Dusan 1985. *Culture Change and Symbolic Legitimation: Functions and Traditional Meaning of Symbols in the Transformation of Yugoslav Ideology*. (Unpublished doctoral thesis submitted at the University of Bielefeld)

MELLÉKLETEK

Jugoszlávia nagyobb etnikumai 1921–1981 (millió fő)

	1921 ¹	1961 ²	1981 ³
szerbek	4,66	7,80	8,14
horvátok	2,86	4,29	4,43
szlovének	1,02	1,56	1,75
muzulmánok	0,73	0,98	2,00
montenegróiak	–	0,51	0,58
albánok	0,44	0,91	1,73
magyarok	0,47	0,50	0,43
Jugoszlávia lakossága	12,01	18,56	22,42

¹ Banac számítása (1984: 58).

² *Statistički godišnjak SFRJ, 1964.* 268. old.; idézi: Shoup (1968).

³ *Statistički Kalendar Jugoslavije, 1982.* 21.old.; idézi: Ramet (1984).

Bosznia-Hercegovina jelentősebb etnikai-nemzeti kisebbségei (millió fő)

	1961	1971	1981	1991
szerbek	1,41	1,39	1,32	1,37
muzulmánok	0,84	1,48	1,63	1,90
horvátok	0,71	0,77	0,76	0,75

Ramet (1984) és Andrejevich (1991) alapján

Szerbia jelentősebb etnikai-nemzeti kisebbségei (beleértve Koszovót és a Vajdaságot) 1991-ben (millió fő)

szerbek	6,43
albánok	1,69
magyarok	0,35
horvátok	0,10
muzulmánok	0,24
„jugoszlávok”	0,32

A szerbek az összlakosság 65%-át adják

Forrás: Tanjug, 1991. december 20.

Macedónia jelentősebb etnikai-nemzeti kisebbségei 1991-ben (millió fő)

macedónok	1,31
albánok	0,43
szerbek	0,04

A macedónok a köztársaság lakosságának 65%-át adják

Forrás: Tanjug, 1991. november 2.

A káderek nemzetiségi összetétele a szövetségi intézményekben és szervezetekben, 1969-ben (százalékban)

	Szb	Hr	Szl	Mc	Mg	E*
vezető káderek	32	15	9	7	9	28
szakmai állomány	73	7	3	3	9	5
technikai segédszemélyzet	78	7	3	2	5	5

*E – „egyéb”, „bizonytalan” illetve „ismeretlen”

Forrás: Milan Matic: *Republički i nacionalni sastav kadrova u organima Federacije*, 73. old.; idézi Burg (1983).

GYARMATI GYÖRGY

Föderációs törekvések a második világháború után*

Közismertek és a történeti irodalomban részletesen is feldolgozottak azok a vámuniós, integrációs törekvések, amelyek a múlt század közepe óta időről időre felbukkantak a magyar politikai közgondolkodásban. Ismerhetjük azokat az ellenérdekeltségből fakadó okokat is, melyek ezeket a kezdeményezéseket kudarcra ítélték¹. Mindezek után még inkább elgondolkodtató, hogy azok a közép- és délkelet-európai kis államok, amelyek a második világháborúban egymás ellen is fenekedtek, a fegyverzaj elültét követően sorra jelentkeztek különböző vámuniós, föderációs elképzelésekkel. Bár az alábbiakban csupán egy-egy mozzanat felvillantására lesz módunk, talán ezek is kellőképpen illusztrálhatják, hogy a második világháborút követő néhány év ebben a régióban az integrációs eszmék egyik virágkora volt.

Ha — hosszú távon szemlélve — figyelembe vesszük ennek az eszmékörnek a periodikus intenzitását, illetve apályát, akkor persze már kevésbé tekinthető meglepőnek ez az ismétlődő „virágkor”. A föderációs eszmék a megelőző évszázad folyamán menetrendszerűen krízisszituációkban születtek, illetve reinkarnálódtak, — ennyiben akár a régió sajátos válságtermékének is tekinthetők. Számba véve azt a pusztítást, amelyet a második világháború ebben a térségben — a Baltikumtól a Balkánig — hátrahagyott, nem kell különösebben magyarázni, hogy ezek az itt

* Előadás az 1991 novemberében „Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts” címmel Bécsben rendezett konferencián.

található kis államok — függetlenül attól, hogy győztesnek avagy legyőzöttnek számítottak-e — egyformán válsághelyzetben voltak. Az tehát, hogy a regionális válsághelyzet inspirálta az integrációs eszmék újbóli vitalitását, a körülményekből adódó hasonlóságot látszik erősíteni.

A hasonlóság mellett azonban sokkal markánsabbnak tűnnek azok az *eltérések*, amelyek a második világháborút követő integrációs törekvéseket a korábbiaktól megkülönböztetik.

a) A föderáció eszmekörét korábban elsődlegesen ellenzéki — netán emigrációs — gondolkodók, politikusok, irányzatok képviselték. Saját koruk uralkodó politikai irányzataihoz képest ezek marginális erőt jelentettek. *A második világháborút követően az integráció valamely változata a kormányzati politika szerves részévé vált, nyílt és hivatalos külpolitikai programként kezelték.*

b) Ha figyelembe vesszük, hogy a második világháborút követően mely országok között indultak meg vámuniót, föderációt célzó államközi tárgyalások, akkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy *győztesek és legyőzöttek kézfogási kísérletéről van szó*. Az érintett országok egymáshoz való korábbi — gyakran ellenséges — viszonyát tekintve, ettől a megoldástól azt remélték, hogy a *de jure békén túl sor kerülhet az itt élő államok és népek de facto megbékélésére is*.

c) A szkeptikus kortársak — megelőlegezve a kudarcot követő évtizedek politikai ítéletét — többször is felvetették, hogy ismételten csupán valamifajta „értelmiségi álomszövegetésről” van szó. A második világháborút követő integrációs törekvéseket azonban — eltérően a korábbi esetektől — mégsem tárgyalhatjuk csupán a közgondolkodás, az eszmétörténet szférájában, mivel az esetek döntő többségében szerves részét képezték az érintett országok külpolitikájának, illetve államközi kapcsolatainak.

d) Végül a direktpolitikai összefüggések egy további különbségére is utalni kell. A föderáció gondolatának korábbi „eszmétörténeti” szakaszában a törekvés vagy magában a kezdeményező országban tétetett ad acta, mert nem vált a „hivatalos” politika részévé, vagy mert a föderációba bevonni tervezett ország utasította vissza. A második világháborút követő törekvések esetében viszont nem az érintett kisállamok érdektelensége, vagy elutasítása ítélte kudarcrá a kezdeményezéseket. A föderáció megvalósításához természetesen a régió érintett államainak multilaterális konszenzusára lett volna szükség. Erre azonban már sor sem kerülhetett, mivel a több szálon futó bilaterális tárgyalások stádiumában tette lehetlenné ennek létrejöttét a szovjet politikai vezetés tiltó parancsa.

A továbbiakban elsődlegesen a kérdés magyarországi vonatkozásaira kívánunk koncentrálni. Meg kell azonban jegyezni, hogy a magyar politikai közgondolkodás, noha a föderációs municiókból, a második világháborút követően jelentős öröksége volt, nem tekinthető *kezdeményezőnek*

ebben a kérdéskörben. Nem számítva a lengyel – csehszlovák, illetve a jugoszláv – görög emigráns kormányok háború alatti Londonban kötött megállapodásait, az első, már a háborút követő időszakra is áthúzódó politikai lépésnek az tekinthető, amelyet Tito 1944 tavaszán kezdeményezett egy balkáni — Jugoszláviát, Bulgáriát és Albániát magában foglaló — föderáció létrehozására. 1944 decemberében ez ügyben Edvard Kardelj Szófiában folytatott tárgyalásokat. A két fél koncepciója azonban egy lényeges pontban diametriálisan eltért egymástól. Belgrád „hetedik szövetségi rész”-ként invitálta Bulgáriát a föderációba, Szófia azonban — egy társulásnak tekintve a hat jugoszláv tagállamot — dualista szövetségként képzelte el a Délszlávok Föderációját². A két koncepció markánsan különbözött egymástól, mégsem ez futtatta — legalábbis átmenetileg — zátonyra a további tárgyalásokat. Bár a Szovjetunió támogatta a déli szlávok állami integrációját, Nagy-Britannia erőlesen tiltakozott, vitatva, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság felügyelete alá helyezett „vesztes” Bulgáriának egyáltalán joga lenne ilyen, szuverenitást feltételező külpolitikai lépésre. Az angol vétót azonban más motiválta. A Balkánon — ekkor még — megőrizni remélt befolyását nagymértékben aláástá volna, ha a már ekkor is kommunista determináltságú Jugoszlávia állami integrációt alkot a Moszkva érdekszférájába tartozónak tekintett Bulgáriával³.

Ezt a magyarázatot közvetett módon a román – magyar vámuniós törekvések nagyhatalmi fogadtatása támasztja alá. Magyarországon még folytak a harcok, az Ideiglenes Kormány még megalakulása helyén, Debrecenben székelt, amikor — 1945 márciusában — kormánykiküldöttest mentesített Bukarestbe. A kormány megbízottjának arra volt felhatalmazása, hogy tájékozzódjon a nem sokkal korábban kinevezett román miniszterelnöknél, Petru Grozánál a két állam közötti kapcsolatok helyreállításáról. E diplomáciai küldetés eredményeiről a magyar külügyminiszter számára készített beszámoló szerint a román miniszterelnök már ekkor sokkal többre gondolt az „egyszerű” kapcsolatfelvételnél. Petru Groza „szeme előtt — olvasható a jelentésben — egy a Lajtától a Feteke-tengerig terjedő egységes blokk terve lebeg, melynek magját a magyar – román államszövetség képeznék, ahol is eltűnnének a vámhatárok, egységes valuta, s a legteljesebb politikai együttműködés alakulna ki”⁴. Bár a magyar diplomata akkor még nem ismerhette a — fentebb érintett — bolgár – jugoszláv precedenst, jó érzékkel azonnal felvetette a várható nagyhatalmi reagálás kérdését, hiszen ebben az esetben két legyőzött és nemzetközi ellenőrzés alatt álló, szuverenitását nélkülöző országról volt szó. A román miniszterelnök azonnali válaszából kiderült, hogy „ő ebben az ügyben előzetesen tárgyalt Visinszkij szovjet külügyi népbiztossal és Szuszejkov vezérezzredessel, és mindketten azon az állásponton voltak, hogy szívesen látnák a közvetlen tárgyalások megindulását”⁵. (Erre vonatkozóan nincs tudomásunk a Bulgária esetéhez hasonló brit tiltakozásról.)

Ezt követően a fokozatosan újra megjelenő újságok egyre intenzívebben foglalkoztak a román — magyar „történelmi megbékélés” vámuiós, föderációs alternatívájával, hivatalosnak tekinthető kormányállásfoglalásra azonban még jó fél évig kellett várnia a magyar közvéleménynek.

A magyar kormány e kérdésben először 1945. szeptember közepén fejtette ki álláspontját. Ekkor, a békeszerződések nagyhatalmi szinten előkészítő munkálatok egyik periferiális aktusaként kapott felszólítást a Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól, hogy fejtse ki nézeteit, miként kívánja rendezni kapcsolatait a környező államokkal. A magyar kormány jegyzékében a következők olvashatók: „A Duna mentén élő kis népek boldogulásának legelső előfeltétele, hogy az új rendezés alapján megvalósulhasson azoknak szoros gazdasági együttműködése. ...Az Osztrák — Magyar Monarchia politikai okokból kétségtelenül elavult államalakulat volt, de az is bebizonyosodott, hogy Passautól Poláig és Predeálig terjedő határai folytán, tisztán gazdasági szempontból jobban tudta biztosítani állampolgárai összességének boldogulását, mint a területen keletkezett új államok. ...A békeszerződésben tehát mindenekelőtt intézményesen kellene gondoskodni arról, hogy a természetes adottságok folytán egymást kiegészítő és egymásra utalt Duna melléki kis államok ne a gazdasági elzárkózás, hanem a legszorosabb gazdasági együttműködés politikáját folytassák. Egy szoros gazdasági együttműködés a politikai ellentéteket és súrlódásokat is jelentékenyen csökkentené, s egyben az egész világgazdaságnak is hasznára volna, mert a dunai térség gazdasági fellendülése, mint fogyasztópiacnak a jelentőségét is nagymértékben növelné...”⁶

A Magyar Kommunista Párt tíz nappal később — 1945. szeptember 23-án — közzétett választási programja már jócskán túllép a kormány gazdasági racionalitásra apelláló álláspontján. „A magyar külpolitika legfőbb célja — olvasható a program külpolitikai fejezetében — a dunai népek békéjének és egyetértésének biztosítása, a kossuthi ideál, a Duna-föderáció útjának egyengetése. A kereskedelmi forgalom minél intenzívebb kiépítésén túl, ennek előmozdítása érdekében kell törekedni a román — jugoszláv — magyar vámuió megvalósítására.”⁷

Bár arra vonatkozóan még nincsenek archív forrásaink, hogy milyen előzetes tárgyalásokon alapult a Groza-féle javaslat Jugoszláviával való kibővítése, annyi azonban enélkül is egyértelmű, hogy a Magyar Kommunista Párt csak Moszkva előzetes jóváhagyását követően hirdethette meg „hivatalosan” a vámuió, illetve a föderáció programját.

A következő évben, 1946 folyamán egyre inkább kommunikációs slágerre vált az integráció különböző variánsainak propagálása. Az egyes pártok orgánumai, a különböző folyóiratok folytatólagosan napirenden tartották a kérdést. Méginkább lendületet kapott a föderáció eszméjének terjedése, midőn negyedszázados emigrációját követően hazatért Károlyi Mihály, az 1918-as köztársasági elnök. A korabeli magyar politikai vezérkar, miután gondosan elmulasztotta, hogy az újonnan kikiáltott köztársasági elnöki posztjára hívja vissza Károlyit, igencsak kínban volt,

hogy presztízsét megillető közéleti tisztséget találjon számára. Rövid időre felmerült, hogy egy *Duna-minisztériumot* állítanak fel, melynek Károlyival az élén az lett volna a feladata, hogy „egyensége a vámuniók útját ...a konföderációs terv szellemében”, e „regionális külügyminisztérium” azonban végül is nem jött létre⁸. Károlyi azonban, aki ettől függetlenül is régóta híve volt a föderációs gondolatnak, lényegében ezt a célt szolgáló indította meg *Köztársaság* című hetilapját. Az újság köré szerveződött az a *Dunai Munkaközösség*, amely — kimutathatóan jugoszláv inspirálásra — tovább szélesítette a föderációba bevonandók körét. 1946 júliusában a *Köztársaság* heteken át tartó *brainstormot* indított a *Dunai Szövetséges Köztársaság* eszméjének mind sokoldalúbb elméleti kimunkálására, illetve népszerűsítésére. Ennek lényege szerint „Magyarország először Romániával alkotna közös vámterületet, a másik oldalon pedig Bulgária lépne szövetségi viszonyba a jugoszláv föderációval; végül a két szövetség — úgyszólván a Duna jobb- és balpartja — lépne vám- és politikai közösségre”⁹. 1944–1945 fordulójának első kezdeményezéseihez képest annyiban mindenesetre markáns elmozdulás regisztrálható, hogy — legalábbis az elképzelések szintjén — egymásba szövődött a balkáni délszláv és a Duna menti román — magyar integrációs projekt.

Ennél szélesebb keretekben 1946 folyamán csak a Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályán fontolgatták az integráció lehetőségét. Rögtön hozzá kell persze tenni, hogy ennek részletei a maguk idejében nem voltak publikusak. A Békeelőkészítő Osztály számára a Magyar Gazdaságkutató Intézet állított össze vaskos kötetekre rúgó háttér tanulmányokat. Ezek országokénti bontásban vették számba a magyar — jugoszláv, a magyar — román, a magyar — csehszlovák és a magyar — osztrák vámunió esélyeit, Magyarország számára előnyös, illetve hátrányos következményeit. Az egyes tanulmányok részletes gazdaságstatisztikai adatsorokon keresztül mutatják be az érintett országok két világháború közötti gazdasági szerkezetét, egymással folytatott kereskedelmük volumenét és belső megoszlását. Mindezek elkészültét követően pedig egy további „szigorúan bizalmas” tanulmányban összegezték egy átfogó „*Délkelet-európai vámunió*” koncepcióját.¹⁰

Most csak a magyar — osztrák vámunióra vonatkozó elképzelésekről ejtek szót részletesebben. Ezt az is indokolja, hogy a háborút követő integrációs elképzeléseknek ez a vonulata mindmáig ismeretlen a kérdés historiográfiájában. Idézzünk fel néhány bekezdést a tervezet Ausztriát érintő fejezetéből:

„Ausztria sínylette meg a legjobban a Monarchia felbomlását, és ezért létérdeke, hogy Délkelet-Európa nagyobb gazdasági egysége létrejöjjön és ő abban részt vehessen. Ausztria iparának a délkelet-európai piacokra nagy szüksége van, és Ausztria élelmezését csak ezek az agrárállamok biztosíthatják. Ausztria is megkísérelte, hogy megvalósítsa a mezőgazdasági önellátást, de kevés szántóföldje miatt erőfeszítései csak részben jártak sikerrel. Még az Anschlußt közvetlenül megelőzően is jelentős

élelmiszer-behozatalra szorult. Ausztria Délkelet-Európa agrárállamai számára értékes és veszélytelen partner. Délkelet-Európa népeinek nagy szükségük van erre az agrárpiacra, ugyanakkor Ausztria fontos szerepet tölthet be Délkelet-Európa iparcikkellátásában. Az iparcikkek nagy részét ily módon egy olyan ipari államból szerezhetik be, amely nagy ipari múltja miatt viszonylag olcsón tud szállítani. ... Ausztria egymaga nem tudná Délkelet-Európát iparcikkokkal ellátni, így, Ausztria bevonása mellett is tág lehetőségek maradnak Délkelet-Európa iparosítására...

Magyarországot központi fekvésénél fogva lenne nehéz kirekeszteni. Nagyon értékes a létesítendő gazdasági közösség számára a már meglévő magyar ipar is, mert nem olyan fejlett és erős, hogy veszélyeztesse agrárpartnerneinek iparosítási törekvéseit, de teljesítőképesége elegendő ahhoz, hogy megfelelően racionalizálva és sokkal nagyobb piaci igényre átállítva nagymértékben hozzájáruljon Délkelet-Európa iparcikkellátásához. Magyarország számára ez a gazdasági együttműködés lehetővé tenné agrárfeleslegei egy részének jó értékesítését Ausztriában, és biztosítana számára több fontos nyersanyagot, különösen fát, néhány ásványi anyagot és fémeket.¹¹

Bár az összegző tanulmány több helyen is leszögezi, hogy csupán a kérdés gazdasági aspektusát vizsgálja, igyekszik felmérni a „*gazdasági unió*” politikai esélyeit, illetve következményeit is. „A délkelet-európai államoknak akarattuk kinyilvánítása után engedélyt kell kérniük a szövetséges hatalmaktól, hogy a délkelet-európai gazdasági uniót megvalósítsák, és fel kellene kérniük a hatalmakat arra, hogy őket eme törekvésükben támogassák. A szövetséges hatalmak ezt a kérdést elsősorban politikai szempontból fogják elbírálni. ... A gazdasági szempontokat is figyelembe véve a szövetséges hatalmaknak érdekében áll, hogy a gazdasági unió létrejöhessen. A délkelet-európai államok nehéz életlehetőségei évtizedek óta súlyos gondokat okoznak a világpolitikának. A világbéke ügyét is hathatósan szolgálná, ha ezek az államok olyan megoldást találnának, mely a jólétüket emeli, és ezáltal kiküszöböli a veszélyt, hogy ezen államok gazdasági nehézségei fölborítsák a világrész és ennek következtében esetleg az egész világ békéjét. ...A tervezett gazdasági unió lehetővé tenné Délkelet-Európa számára, hogy a saját lábán megálljon, és így megszűnjenek azok a gazdasági problémák, amelyeknek a megoldását a két világháború között a politikusok és a gazdasági élet vezetői hiába kíséreltek meg.”¹²

Hozzá kell tennünk, hogy a *Délkelet-európai vámunió* koncepcióját vázoló összegző tanulmány más formában is politikál, miközben deklarálja, hogy „a kérdés eme oldalának taglalásába nem bocsátkozhatunk”. Az elemzés Ausztria fejlett iparát következetesen előnyösnek tartja, a gazdasági unió számára Csehszlovákiát — és különösen a cseh ipart — veszélyes riválisnak tekinti. A koncepció egészének logikájától eltérően azt sugallja a tervezet, hogy Csehszlovákia ne is akarjon társulni az unióhoz, mert „olyan erős és olyan gazdag, hogy a maga erejéből is

boldogulni tud”, ha viszont bevonása mégsem lenne elkerülhető, akkor „gondoskodni kell arról, nehogy Csehszlovákia nagy gazdasági ereje elnyomja a többi állam fejlődési lehetőségeit”¹³. Az álláspont mögött vélhetően nem csupán az húzódik meg, hogy a tervezet készítői elsődlegesen Csehszlovákiát tekintették gazdasági szempontból kényelmetlen riválisnak. Legalább ennyire közrejátszott az elutasításban a két ország közötti végtelenen feszült politikai viszony a szlovákiai magyarság intézményesített jogfosztása és üldözése miatt.

1946 második felétől kezdődően az integrációt érintő nyilvános állásfoglalások érvrendszerében is változás tapasztalható. A megelőző másfél évben elsődlegesen — főleg Kossuth tervezetére utalva — historizáló kontextusban taglalták a „történelmi megbékélés” eme alternatíváját. Amennyire érthető a kossuthi tervezet állandó megidézése, legalább ennyire szembetűnő a korabeli megnyilatkozásokban a föderációs gondolat másik magyar apostolának, Jászi Oszkárnak a módszeres mellőzése. A szocializmussal még rokonszenvező, de a bolsevizmust következetesen elutasító Jászi ekkorra már *persona non grata*-vá vált — és maradt — a kommunista párt számára. S hogy ez milyen mértékben hatott már a háborút követő koalíciós korszakban is, azt éppen az egykori barát és harcostárs, Károlyi Mihály esete mutatja. Károlyi ugyan — lehetőségeihez képest — fáradhatatlanul munkálkodott közös ideájuk valóra váltásán, de respektálva a kommunisták ítéletét, nyilvános állásfoglalásaiban maga is kerülte a gondolat kütfői között Jászi nevének az említését.

Ami pedig az érvrendszer 1946-os módosulását illeti, az röviden a következőképpen summázható. 1946 nyarán a Párizsban zajló békeelőkészítő tárgyalásokon nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország semmilyen kedvező korrekcióra nem számíthat a trianoni határokhoz képest, sőt a „pozsonyi hídfő” kialakításával további veszteséget kell elkönyvelnie. Ebből következően a továbbiakban már nem patinás történelmi ideaként, hanem nagyon is égető aktuálpolitikai megfontolásból vált érdekévé a magyarországi kormányzó pártoknak, hogy a föderáció megvalósítását ígérve próbálják meg mérsékelni a közvélemény csalódottságát. Ebben az összefüggésben válik érthetővé Rákosi Máttyás gondolatmenete, midőn a Kommunista Párt 1946. szeptember végi kongresszusán ismételten a magyar külpolitika központi célkitűzéseként szól a regionális integrációról. „Mi egy demokratikus dunai föderációt nemcsak lehetségesnek, *de kívánatosnak is tartunk*. ...Egy ilyen demokratikus szövetség létrejötté, vele kapcsolatban a vámhatárok leépítése természetesen sokat enyhítene azon a keserűségen, amelyet népünk a most készülő békével kapcsolatban érez.”¹⁴ Hozzá kell tenni mindehhez, hogy a regionális integráció gondolata a korabeli Magyarországon nem kizárólag kommunista törekvés volt. A háborút követő néhány év koalíciós kormányzatának időszakában talán az egyetlen olyan kérdés volt — bel- és külpolitikát egyaránt ide értve —, amelyben a parlamenti pártok konszenzusáról beszélhetünk. Emellett széles körű társadalmi támogatottságot is élvezett. Legalábbis

erre utalnak a kérdéskörre vonatkozó közvéleménykutatói adatok. A magyar – román vámuniót 1946 májusában a megkérdezettek 84 százaléka támogatta, míg egy szélesebb körű föderáció létrehozását 1946 decembereben, a reprezentatív felmérésbe bevontak 89 százaléka helyeselte. 1946 folyamán magyar részről szorgalmazták, hogy a vámunió gondolatát felvető Petru Groza most már annak időzítését illetően is foglaljon állást. A román miniszterelnök ezt a békeszerződések aláírását követően tartotta realizálhatónak.

1945–1946-ra vonatkozóan tehát az integrációt illetően a magyar álláspont változása a következőképpen summázható: 1945 folyamán Magyarország nem tekinthető kezdeményezőnek, de kedvezően fogadta azokat a külföldi kezdeményezéseket, amelyek egy integrációba Magyarországot is bevonni tervezték. 1946 folyamán viszont már magyar részről is szorgalmazták a *Pax Danubiana* ezen változatát, mivel ezzel remélték enyhíteni a párizsi béke-előkészítő konferencián körvonalazódó új status quo kedvezőtlen következményeit.

1947-ben, miután a térség vesztes államai a párizsi békeszerződéseket aláírva — legalábbis *de jure* — visszanyerték szuverenitásukat, valóban intenzívebbé váltak a regionális integráció irányába mutató diplomáciai események. Májusban Petru Groza román kormányfő száz főt meghaladó delegációval tárgyalt Budapesten. Alighogy ez véget ért, a közép-európai szociáldemokrata pártok budapesti nemzetközi konferenciáján szintén napirenden szerepelt a térség gazdaságának összehangolt helyreállítása, illetve további fejlesztése.¹⁵ Mindezekben leginkább az volt a feltűnő, hogy a megelőző időszak prognózisaihoz képest hirtelen nagyfokú óvatossággal és halogató hangsúlyokkal szóltak csak a vámunió időszerűségéről. Ugyancsak jelzésértékű volt, hogy a Román Kommunista Párt titkára, Vasile Luca, Petru Groza magyarországi tárgyalásairól való hazaérkezését követően jelentetett meg egy cikket, amelyben a térség országainak az integráció irányába mutató együttműködési törekvéseit — mondhatnánk, „moszkvai zsargonban” — az imperialista machinációk eszköztárába tartozónak ítélte.

Ha azonban az integráció valamely formájában érdekeltséget mutató további országok lépéseit vizsgáljuk, korántsem tekinthető általánosnak a fentebb említett megtorpanás. Bulgária és Jugoszlávia vezetőinek 1947 júliusában folytatott bledi tárgyalásait követően a vámuniót megelőlegző jegyzőkönyvet írtak alá. Ismeretes, hogy a jegyzőkönyvet aláírás előtt a szovjet vezetésnek is bemutatták, Moszkva érdemi észrevétele pedig annyiból állt, hogy a megkötendő szerződések érvényét húsz évben állapítsák meg. A két ország kormányának képviselői 1947 novemberében a Várna melletti Evxinográdban tanácskoztak újra. Ezt követő nyilatkozataikban Tito és Dimitrov egybehangzóan úgy foglaltak állást,

hogy a vámunió a közeljövőben megvalósítható, míg a föderáció távlati célkitűzés.¹⁶

Mindezekhez képest 1947 novemberétől kezdődően koncepcionális fordulat érzékelhető a háborút követő integrációs elképzelések menetében. Méghozzá kettős értelemben. Eddig a különböző elképzelések a Duna mentén fekvő államok „*horizontális integrációját*” prognosztizálták. Vajda Imre, a magyar Országos Tervhivatal elnöke Prágában folytatott tanácskozásait követően, 1947 novemberének legvégén olyan nyilatkozatot tett közzé, hogy az eddig érintett országok mellett Csehszlovákiát és Lengyelországot is bevonva kell létrehozni „a kelet-európai népi demokráciák... többé-kevésbé összefüggő gazdasági rendszerét”¹⁷. Ezt az elképzelést még markánsabban körvonalazta az a programcikk, amely tíz nappal később látott napvilágot „Új nagy hatalom” címen a Magyar Kommunista Párt orgánumban, a *Szabad Népb*en. Az írás több szempontból is figyelmet érdemel. Egyrészt időzítése miatt, mivel a magyar – jugoszláv barátsági és együttműködési szerződés aláírására érkező Tito elnök fogadásakor jelent meg. Másrészt azért, mert a korábbi horizontális integráció helyett egy „*vertikális integráció*” programját vázolta. Az „új nagy hatalom” – olvasható a cikkben – a Keleti-tengertől az Adriáig és a Fekete-tengerig hét országban (Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia, Bulgária, Románia, Albánia) épülő új demokráciákból jönne létre, ...lakossága csaknem 90 millió. Ezek az országok, mezőgazdasági termelésük összesített értékét tekintve a mai Európában a második helyen állnak a Szovjetunió mögött, az ipari össztermelésben pedig a harmadik helyen, a Szovjetunió és Anglia mögött”¹⁸.

A fordulat legmarkánsabb eleme azonban a koncepció politikai jelentése. A cikk egy olyan „egységes front” létrehozásáról szól, amely – hivatkozva J. Masaryk csehszlovák külügyminiszter nem sokkal korábbi nyilatkozatára – ezen országok „védelmi szerződésével” jönne létre. Ennek az „egységes frontnak” a feladatát pedig Petru Groza fogalmazta meg a legnyíltabban a magyar – román barátsági szerződés – néhány héttel későbbi – aláírását követően. „Itt vagyunk ezeknek a szövetséges békeszerető népeknek a nagy családjában, amelyek tudatában vannak hatalmas erejüknek (sic!), amely az atomerőnek és a dollár hatalmának is ellen tud állni.” Mindezek a nyilatkozatok a Marshall-terv megindulását és a KOMINFORM létrehozását követően hangzottak el. Az egykori Pufferstaatszone-ban megszervezni tervezett „új nagy hatalom” elsődleges feladata tehát az lett volna, hogy a hidegháborúba merevedő nemzetközi viszonyok közepette egy „ellen *cordon sanitaire*-t” képezzen a Szovjetunió és az atlanti Európa között.

A koncepció módosulásának két, témánkat érintő historiográfiai zárókövetkezménye is van. Az egyik, hogy időnként még ezt is igyekeztek a föderáció kontextusában értelmezni; mindennek azonban már csak annyi köze van a föderáció terminológiai lényegéhez, mint az ezen fogalmat is használó szovjet vagy jugoszláv kommunista föderációknak.

Ehhez kapcsolódik a másik következmény is. Ismeretes, hogy a kérdést taglaló történeti irodalom szinte egyöntetűen ahhoz az 1948. január 29-i *Pravda*-kommunikéhez köti a „Köztes-Európa” föderációs terveinek végét, amelyben a szovjet vezetés — Dimitrov bukaresti nyilatkozatára reagálva — „kiagyalt”-nak minősítette ezeket az elképzeléseket. A moszkvai nyilatkozat kioktató hangneme azonban elsősorban nem a föderációs elképzeléseknek szólt, hanem annak, hogy Dimitrov hangsúlyozottan be kívánta vonni Görögországot is. Ezzel viszont olyan ügybe avatkozott, amelyet a „szuperhatalmak” saját kompetenciájukba tartozó kérdésként kezeltek, és Sztálin, a Truman-doktrína meghirdetését követően mérsékelte érdeklődését az Egyesült Államok „védelmét” élvező Görögország iránt. Dimitrov nem képviselt más felfogást ahhoz képest, mint amit 1947 őszétől a térség e kérdésben hangjukat hallató más politikai exponensei; nevezetesen a Szovjetunió nyugati határai mentén szerveződő „egységes front” programját. De ez már aligha tárgyalható a föderáció értelmezési tartományában. 1947 őszétől — lényegében a KOMINFORM megalakulásától — kezdődően, függetlenül a fogalom további használatától, már nem föderáció szervezéséről van szó. A térség kis államainak kölcsönös érdekeltségen nyugvó multilaterális együttműködését és ezzel párhuzamosan a régió belső konszenzuskeresését felváltotta egy „kifelé” egységet demonstráló uniformizált politikai blokk létrehozása. Ez jellegét tekintve már az „Ostblock” megszervezését jelentette, függetlenül attól, hogy Dimitrov „illetéktelen” nyilatkozata miatt látszólag a föderációs törekvések tétettek ad acta.

Napjainkból visszatekintve már az is körvonalazható, hogy a második világháborút követő föderációs törekvések mit jelentettek Közép-Európa elkülönült entitásként való létrejöttének, illetve megmaradásának több évszázados folyamatában. A Mitteleurópa-tervek és a föderációs törekvések — némi leegyszerűsítéssel — úgy is értelmezhetők, mint a régió megszervezését célzó nagyhatalmi és kisállami (kiszemzeti) koncepciók évszázados rivalizálása. Mindkét koncepció közös jellemzője azonban, hogy miközben újabb és újabb megfogalmazásaikkal rendre foglalkoztatták az egyes országoknak, vagy a régió kisebb-nagyobb részének közvéleményét, annyiban marginális elmélgedések maradtak, hogy — leszámítva a fentebb tárgyalt három évet — nem váltak az akaratérvényesítésre is képes hatalmi (kormányzati) tényezők politikai vezéreszméjévé. Végleges ellehetetlenülésük pedig a huszadik század közepén két egymást követő „totális megoldás” következménye volt. Hitler *Großraumwirtschaft*-ja, illetve „új európai rendje” ugyanis nem beteljesítette, hanem a kompromittáláson túl halálra is ítélte a Mitteleurópáról szóló elképzeléseket, és regnálása alatt a történelmi Közép-Európa agóniája is megkezdődött. A második világháborút követően, a *bolsevik* „*Drang nach Westen*” törekvések pedig nem csupán a térség kisállami, föderatív megszervezését tették lehetetlenné, hanem magát a történelmi Közép-Európát tüntették el a kontinens térképéről. Nyugat és Kelet között a

huszadik század közepén ismételten életre galvanizálták az Elba–Saale–Lajta mentén egy évezreddel korábban létrejött Karoling-vonalat. A tankokból és aknazárakból Lübeck–Trieszt meridiánján kovácsolt vasfüggöny leeresztésével megkezdődött a történelmi Közép-Európa kismemzeti régiójának egy uniformizált keleti blokkba szervezése.

JEGYZETEK

- ¹ Kovács Endre: *Szemben a történelemmel*. Bp. 1977.; Mérei Gyula: *Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg Monarchia, 1840–1917*. Bp. 1965.; Irinyi Károly: *Mittleuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai közgondolkodás*. Bp. 1973.; Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Bp. 1985.; Rudolf Wierer: *Der Föderalismus im Donauraum*. Graz–Köln 1960.; Joachim Kühl: *Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa*. München 1958.; Hans Hartl: *Der einige und unabhängige Balkan*. München 1977.
- ² Zilahi Tibor: A szovjet–jugoszláv konfliktus balkáni előzményei. *Aetas* 1991. 1. sz. Mezei Géza: Stettintől Triesztig. Kelet-Közép-Európa és a szovjet modell, 1945–1953. I–II. *Valóság*, 1989. 8–9. sz.; Edvard Kardelj: *Visszaemlékezések*. Újvidék 1981.
- ³ Krisztov Lazo: *A délkelet-európai népi demokratikus országok együttműködéséről, 1944–1948*. Bp. 1972.
- ⁴ Lipcsey Ildikó: Réczei László feljegyzései, 1945. márciusi romániai megbeszéléseiről. *Történelmi Szemle*, 1984. 4. sz. 62A. old.
- ⁵ Ugyanott.
- ⁶ Gyarmati György: Dilemmák a Dunatájon. Magyarország és a délkelet-európai föderációs tervek. *Százaadvég*, 1986. 2. sz. 71. old.
- ⁷ *Szabad Nép*, 1945. szeptember 23.
- ⁸ *Köztársaság*, 1946. június 27.; Jemnitz János: A magyarországi szociáldemokrata párt külpolitikai irányvonalának alakulásához, 1945–1948. *Történelmi Szemle*, 1965. 2–3. sz.
- ⁹ *Köztársaság*, 1946. július 18.
- ¹⁰ Egy magyar–jugoszláv gazdasági együttműködés kilátásai. A magyar–román vámunió várható kihatásai. A csehszlovák–magyar gazdasági közösség. Az osztrák–magyar gazdasági közösség. A délkelet-európai vámunió. In: *A békeelőkészítés mezőgazdasági anyagai*. I–IV. OSZK.
- ¹¹ Az osztrák–magyar gazdasági közösség.
- ¹² A délkelet-európai vámunió.
- ¹³ Ugyanott.
- ¹⁴ *A népi demokrácia útja*. A MKP III. kongresszusának jegyzőkönyve. Bp. 1946. 68. old.
- ¹⁵ Peter Heumos: *Die Konferenzen der Sozialistischen Parteien Zentral- und Osteuropas in Prag und Budapest, 1946 und 1947*. Stuttgart 1985.
- ¹⁶ Idézi Krisztov Lazo, i. m.
- ¹⁷ *Népszava*, 1947. november 29.
- ¹⁸ *Szabad Nép*, 1947. december 7.

TÓKA GÁBOR

A kakukk fészke

PÁRTRENDSZER ÉS TÖRÉSVONALAK MAGYARORSZÁGON¹

1990 táján a hazai pártrendszerrel foglalkozó publicisztikai és tudományos igényű írásokban gyakorta megfogalmazódott az az állítás, miszerint az újonnan létrejött kelet-európai pártrendszerek alapvető átrendeződésnek néznek elébe, ami — legalábbis akkor, ha a tulajdonviszonyok és a társadalmi struktúra feltételezett átalakulása lezajlik — egy a gazdasági javak, terhek, pozíciók elosztásával kapcsolatos konfliktusok köré rendeződő megosztottság kikristályosodásához fog vezetni. Az azóta eltelt rövid időszak fejleményei aligha sokatmondóak egy ilyen átalakulás valószínűsége tekintetében. Mivel minden pártrendszer a környezetéhez való folyamatos adaptációra kényszerül, megítélésem szerint sem annak az állításnak nincs különösebb heurisztikus érteke, hogy nagy változások lesznek, sem pedig annak, hogy lényegi változás már nem várható. Ezért a jelen tanulmány csak ahhoz kíván hozzászólni, hogy törvényszerű-e a fent jelzett irányú fejlődés, és hogy milyenfajta korlátja van (nem pedig: mennyi lehet) a későbbi változásoknak.

A fenti predikció hivatkozási alapja általában az a vélelem, hogy a nyugat-európaiakkal és az észak-amerikaiakkal összehasonlítva a magyar pártoknak nincsenek szocio-demográfiai jellegzetességek és politikai attitűdök alapján jól azonosítható szavazótáboraik, még ahhoz képest sem, mint amennyire a pártok rövid múltja alapján esetleg várható lenne. Azaz: nincs jelen a Nyugaton dominánsnak tekinthető hagyományos bal-jobb

tagoltság. Ugyanakkor a pártelitek szintjén túl olyan alternatív rendezőelvek kikristályosodása sem figyelhető meg, amelyek e tagolódás kifejlődését gátolhatnák. E tanulmány gondolatmenete két megfontolásra épül: 1. az első jelenségre adott magyarázat egyben választ adhat a későbbi változások szükségszerű jellegének kérdésére is; 2. a második állítás esetleges cáfolata egyben bizonyos korlátokat állapít meg azzal kapcsolatban, hogy magyarországi pártversengésnek egyáltalán domináns ideológiai dimenziójává válhatnak-e a materiális érdekkonfliktusokkal kapcsolatos kérdések.

MIÉRT LENNE SZÜKSÉGSZERŰ?

Ha valójában nem létezik a párttagoltságtól független politikai tagoltság (Körösi 1991), vagy implicite arra a következtetésre jutunk, hogy a pártfejlődésnek a makrotársadalmi környezet alapján nem szükségszerű vonásai hasonlíthatatlanul fontosabb szerepet játszanak a fő konfliktusdimenziók kijelölésében, mint a nagy társadalom „potenciális” politikai tagoltsága (Szelényi et al. 1991), akkor elméletileg nehezen támasztható alá, miért lenne a teljes változatlanságnál vagy bármely más fejlődési iránynál valószínűbb az, hogy a magyar pártrendszer a hagyományos bal–jobb tagoltság irányába változzon. Az ilyen irányú változással szemben felhozható, a létező pártok esetleg ellenérdekeltek, megfelelő szellemi, szervezeti és pénzügyi erőforrásokkal rendelkező potenciális pártok forrása nem látható, a rivális gazdasági érdekcsoportok nem szükségképp arra törekcszenek, hogy hallgatólagosan felosszák egymás között a pártokat.² Ugyanígy akkor is el kell vetnünk minden determinisztikus elméletet, ha a nagy társadalom pártpolitikai szférától független politikai tagoltságának alakulásában döntő szerepet tulajdonítunk az érdekszervezeteknek.

A szóban forgó fejlődést akkor tekinthetjük szükségszerűnek, ha egyrészt törvényszerűnek tartjuk azt, hogy a modern ipari társadalmak többpártrendszerű demokráciáiban a pártok és szavazótáboraik elsősorban az állam szociális és gazdasági szerepvállalásával kapcsolatos megosztottságok mentén különülnek el egymástól. Másrészt vagy ugyanezt kell találnunk Magyarországon is, vagy ha nem, akkor e devianciát meg kell tudnunk magyarázni mulandónak minősíthető körülményekkel. Leszámítva azt a tételt, hogy Magyarország nem modern ipari ország, a lehetséges magyarázatok két nagyobb csoportja lelhető fel az irodalomban.

A makroszociológiai magyarázatok azzal érvelnek, hogy 1. a társadalom, a tulajdonviszonyok, az intézményrendszer változásai a létező pártok

akarattól függetlenül, esetleg ellenérdekeltségük mellett is szükségképpen létrehozzák vagy felerősítik majd a posztkommunista társadalomnak a pártpolitikai szinttől független (nevezzük így: magánvaló), kifejezetten az elosztási problematika köré rendeződő politikai tagoltságát; 2. ez a fejlemény hatást fog gyakorolni a pártrendszerre; 3. e társadalmaknak az elosztási problematikával kapcsolatos „magánvaló” politikai tagoltsága egyelőre nem létezik, illetve kezdetleges (pl. Schöpflin 1990; bizonyos vonatkozásokban Ost 1990; Bruszt–Simon 1991).

Az átmeneti körülményekre hivatkozó magyarázatok másik része a történelmi, politikai szituációra hivatkozik. Minthogy a kérdés az, hogy maga a materiális érdekkonfliktusok dimenziója miatt — mint feltételezzük — alárendelt jelentőségű a magyar pártrendszerben, ennél fogva a baloldal diszkreditáltságával, a szociáldemokrácia megoldhatatlan stratégiai dilemmáival és elkerülhetetlen káderproblémáival kapcsolatos megfontolások (részletesen lásd Lindström 1991) a jelen összefüggésben irrelevánsak. Lényegesek lehetnek viszont a kelet-európai „választási piac” sajátosságai: az előzetes lojalitások által lekötetlenül hagyott, „szabad” szavazatok hatalmas tömege, és a tét nagysága folytán *rendkívül* kompetitív helyzetben találják magukat a (meghatározó vagy éppen hegemon szerepre törekvő) pártok (lásd Mair 1990), ezért *fokozottan* törekednek arra, hogy egyetlen jelentős társadalmi csoportot se kelljen riválisainknak átengedniük. Ezzel rokon az a lehetséges magyarázat, hogy egy adott időpontban csak kisszámú kérdés (*issue*) válhat fontossá a pártpreferenciák alakulása szempontjából (Budge–Farlie 1983:26); a kelet-európai átmenet viszont eleve magával hozza, hogy a napirenden szereplő kérdések száma túl nagy, a témák pedig túl szerteágazóak ahhoz, hogy a politikai viták tartósan lehorgonyozhassanak egyetlen *issue* körül, és így a választóknak nincs módjuk arra, hogy a pártok közötti redukált számú és világosan felismert véleménykülönbség alapján orientálódjanak. A „bajok” túl nagyok, a konszenzus „túl” nagy: a választók számára leginkább releváns és a kampányoknak is középpontjában álló témák nem alternatív értékválasztásokat (*position-issues*) jelentenek, hanem egy-egy általánosan nem kívánatosnak tekintett állapot (gazdasági válság, elnyomás, nepotizmus, nemzeti függetlenség hiánya, erkölcsök romlása stb.) létrejöttének, illetve megszüntetésének más-más pártokkal való összefüggésbe hozatalát (*valence-issues*)³. Mindkét szituatív magyarázat azt implicálja, hogy Magyarországon minden szóba jövő *attitűd-dimenzióban* *kismértékű a konzisztencia a választók pártpreferenciái és véleményei között.*

Ez azt jelenti, hogy ha találunk olyan *attitűd-dimenziót*, amelyen viszonylag nagy konzisztencia mutatkozik a választópolgárok véleményei

és pártszimpátiái között, akkor a fenti két elmélet nem kielégítő magyarázat arra, hogy miért nem tapasztalhatunk hasonlóképpen erős konzisztenciát az elosztási tematikával kapcsolatban. Ha ráadásul azt sem tudjuk igazolni, hogy az elosztási tematikával kapcsolatban a magyar társadalomnak *nem* létezik olyasfajta magánvaló politikai tagoltsága, mint a nyugatiaknak, akkor azt kell gondolnunk, hogy a pártrendszer domináns ideológiai konfliktusát nem annyira makrotársadalmi adottságok, mint inkább pártoknak és/vagy érdekszervezeteknek az előbbieik által nem determinált stratégiai döntései határozzák meg. A korábban elmondottak értelmében ez egyben azt is jelentené, hogy nem szükségszerű a pártrendszer átalakulása a hagyományos bal–jobb tagoltság irányába.

A KORLÁTOK

Az egyes pártrendszerek startja figyelemreméltóan tartós hatást gyakorol arra, hogy milyen pártok léteznek a későbbiekben⁴, továbbá meghatározhatja azt, hogy milyen klientúrára, bázisra támaszkodnak⁵. Elvben nyilvánvalónak látszik, hogy minél homogénebb egy párt szavazóbázisa, annál kisebb a valószínűsége annak, hogy valamilyen új politikai problematika előtérbe kerülése megoszthatja és erodálhatja. Még ha egy párt belső kohéziója szempontjából döntő jelenséget tulajdonít is valaki az ideológiai tényezőknek (tehát a párt adaptációs képességét nem csak a rendelkezésére álló szellemi, szervezeti és pénzügyi erőforrások függvényének tekinti), akkor is valószínűtlennek kell tartania azt, hogy egy esetleg újonnan felmerülő politikai konfliktus-dimenzió mentén bármely szavazatnyereséget ígérő pozíciót riválisainak engedjen át. Ha ez a konfliktus-dimenzió valóban a korábbi pártpolitika törésvonalaitól függetlenül tagolná a választóközönséget, az azt jelentené, hogy bármely párt egyformán hitelesen (illetve egyformán hiteltelenül) tudna képviselni az új tematikában bármely szélső vagy középutas álláspontot⁶. Ha pedig egyszer már létrejöttek a választók pártpreferenciái szempontjából bizonyos fontos társadalmi választóvonalak, akkor bármennyire sikeres legyen is valamely párt az újonnan felmerülő tematikák kiaknázásában, feltehetően könnyebben nyerhet meg olyan új támogatókat, akik a korábbi megosztottságok mentén is az övéhez közelebb álló helyzetet foglaltak el.

E megfontolások fényében egy pártrendszer stabilitása tekinthető egyebek között a pártok profilja és szavazótáboraik jellemzői közötti izomorfia függvényének is. Mi sem egyszerűbb, mint hogy valamilyen kvantitatív összehasonlítást tegyünk egyrészt Magyarország és a modellnek tekintett nyugati demokráciák, másrészt Magyarország 1990-es és

későbbi állapota, harmadrészt (ellenőrizendő, hogy helyi esetlegességek vagy kelet-európai sajátosságok fejeződnek-e ki a hazai helyzetben) Magyarország és minél több (jelen esetben egy) régióbeli ország között. Ha ez az izomorfia Magyarország esetében nem bizonyul kicsinek — függetlenül attól, hogy milyen mechanizmusok hozzák létre —, akkor a magyar pártrendszert konszolidálni kell tekintenünk. A következő elemzés tehát azt igyekszik hangsúlyozni, hogy bármilyen irányban módosuljon is a magyar pártrendszer a jövőben, a választópolgárok pártpreferenciáiban már jelentőssé vált társadalmi és ideológiai választóvonalak a párt-elitek akaratától függetlenül is továbbéltetik majd a mai pártrendszer ezeknek megfelelő vonásait.

A jelen tanulmány látóköre a választóközönséget politikailag megosztó társadalmi és ideológiai különbségek mibenlétére korlátozódik. Nem foglalkozom tehát azzal, hogy a magyar pártok programadó megnyilatkozásaiiban nagyobb vagy kisebb különbségek figyelhetők-e meg, mint, mondjuk, a svájci, holland vagy osztrák pártok között, vagy hogy melyik országban mennyire lehet névértéken venni a hivatalos pártprogramokat. Releváns adatok hiányában arra is csak közvetve tudok választ adni, hogy a magyar választók kisebbnek tartják-e a pártok közötti különbségeket, mint nyugat-európai és észak-amerikai társaik. Mindezekre a kérdésekre itt csak indirekt válaszokat kockáztatok meg: ha valamely pártra adott szavazat a szavazóbázis társadalmi összetételéből eredő koincideneciák kiszűrése után is korrelál valamilyen politikai attitűddel, akkor ennek külön jelzése nélkül azt feltételezem, hogy a párt hívei ennek megfelelő álláspontot tulajdonítanak a pártnak, a korreláció erőssége pedig attól függ, hogy a választóközönség számára politikailag mennyire releváns (*salient*) az adott kérdés, és mennyire markánsak vele kapcsolatban a pártok közötti különbségek.

I.

A fentebbiek alapján adódó első tesztelendő nullhipotézisünk az, hogy az állam gazdasági és szociális szerepvállalásával kapcsolatos tematikában nem létezik a mai magyar társadalomnak egy a pártokhoz képest *a priori* politikai tagoltsága. Mint látni fogjuk, a hipotézis elfogadása vagy elvetése attól függhet, hogy miként definiáljuk, illetve operacionalizáljuk a „magánvaló” politikai tagoltság meglehetősen homályos fogalmát. Ha pusztán az értendő rajta, hogy különböző emberekre különböző politikai attitűdök, vélemények jellemzők, akkor a vita természetesen felesleges. Ha azonban többféle vélemény konzisztens összekapcsolódását értjük rajta, akkor már egyáltalán nem triviális a kérdés, hogy a magyar (általánosabban a kelet-európai) népesség ugyanolyan konzisztens véleményeket

hangoztat-e a nyugati demokráciák bal–jobb tagoltságához kapcsolódó kérdésekben, mint azok, akik az utóbbi politikai rendszerekben élnek. (*1/a hipotézis: nem.*)

Élhetünk persze azzal a megszorítással, hogy magánvaló politikai tagoltságról csak akkor érdemes beszélni, ha nem izolált egyének vallanak hasonló véleményeket, hanem viszonylag erős és konzisztens megfelelés tapasztalható az egyének társadalmi pozíciója és politikai attitűdjei között. (*1/b hipotézis: Kelet-Európában gyengébb a társadalmi státusz és a gazdaság-, illetve szociálpolitikai attitűdök kapcsolata, mint Nyugat-Európában, mert 1. jelentéktelen a független egzisztenciával rendelkező, az állami redistribúcióból származó eseti előnyökre nem rászoruló népesség, és mert 2. a létező redistribúciós mechanizmusok és a gazdasági életbe való egyéb állami beavatkozások nem egyértelműen az alacsony státuszú, kiszolgáltatott stb. rétegeket preferálják.*)

Vélhetjük azonban úgy is — én ezt a felfogást pártolnám —, hogy a társadalom vélemények (vagy éppen érdekek) szerinti tagoltsága attól tehet szert sajátosan politikai minőségre, hogy az egyes politikai kérdésekben alternatív értékek választását implikáló vélemények a politikai élet potenciális vagy tényleges szereplőivel kapcsolatos pozitív vagy negatív attitűdökkel kapcsolódnak össze. A pillanatnyi pártrendszerhez képest akkor lehet *a priori* ez utóbbi fajta politikai tagoltság, ha nem csak pártok, hanem érdekcsoportok, érdekszervezetek, politikai irányzatok, intézmények is megjelennek ezen ellenség- és szövetséges képzetekben. (*1/c hipotézis: Kelet-Európában — a Nyugattal ellentétben — sem a gazdasági-szociális kérdésekkel kapcsolatos attitűdök, sem a társadalmi státusz nem kapcsolódnak konzisztensen egyes érdekszervezetekről, -csoportokról alkotott véleményekhez.*)

Sem az *1/a*, sem az *1/c* nullhipotézisek elfogadása nem implikálja azt, hogy a tulajdonviszonyok és a társadalmi struktúra átalakulása esetén automatikusan változni fog a helyzet, hiszen nyitva hagyja a kérdést, hogy a pártok és egyéb szervezetek taktikai és stratégiai döntései teremtik-e a politikai tagoltságot. Az utóbbi kérdésre csak akkor tudnánk (óvatos) igenlő választ adni, ha mindhárom hipotézist el kellene vetnünk. Vagyis azt találnánk, hogy a politikai véleménytagoltság — bármiképp definiáljuk is — a pártrendszer által állítólag le nem képezett dimenzióban Magyarországon legalább annyira fellelhető, mint a nyugati országokban, és mégsem mutat semmiféle párhuzamosságot a választók pártpreferenciáival. Valamivel markánsabbak lehetnek az *1/b* hipotézis elfogadásának következményei. Ha ugyanis feltételezzük, hogy 1. elméletileg releváns a magánvaló politikai tagoltságnak az a meghatározása, amely szerint a politikai attitűdök konzisztens összefüggést mutatnak a társadalmi hova-

tartozás megfelelő aspektusaival; 2. ezek az összefüggések Magyarországon (Kelet-Európában) gyengébbek, mint Nyugaton; és 3. ez — a hipotézis megfogalmazásánál jelzett — szociológiai érvekkel magyarázható, akkor ismertnek és a szervezetek magatartásától függetlenül érvényesülnek tekinthetjük azt a mechanizmust, amely az elosztási problémáival kapcsolatos politikai tagoltságot a feltételezett társadalmi változások során automatikusan létre fogja hozni, illetve a pártokból valamilyen reakciót válthat/kényszeríthet ki.

Hasonló tartalmú és erősségű predikció köthető egy negyedik hipotézishez. Ez a népeség politikai beállítottságai és a magyar pártrendszer között feltételezett diszharmóniának olyan sztenderd leírásához kapcsolódik, amely szerint a magyar (kelet-európai) lakosság különösen magas elvárásokat táplál az állam szociális és gazdasági szerepvállalását illetően, és ez értelemszerűen ellentétben áll a baloldali (vagy egyszerűen csak etatista) pártok szavazatarányával⁷. Az állítás mögött rejlő *1/d hipotézis* az, hogy az adott ország átlagos választópolgárának véleményétől függetlenül egy baloldali párt stabil szavazója attitűdjei tekintetében konzisztensen szocialista, egy konzervatív párté konzisztensen antiszocialista, és így tovább. (Vö. azzal a tézissel, miszerint pl. az SZDSZ profilja és tagjai többségének egy *a priori* mérce szerint túlságosan antiliberalis véleménye között ellentmondás áll fenn — Vásárhelyi 1991).

A fenti hipotézisek tesztelésére az *International Social Survey Programme* 1985. évi osztrák, nyugatnémet, brit, ausztrál és amerikai, 1990. májusi magyar, valamint az *Institute for East-West Security Studies* által kezdeményezett és szponzorált 1991. októberi közép-európai összehasonlító vizsgálat magyar és lengyel adatait fogom használni. A lengyelországi adatfelvételt a PENTOR, a magyarországiakat a TÁRKI végezte el, az ország felnőtt lakosságát reprezentáló mintákon.

A valamennyi vizsgálatban megtalálható kérdések alapján három olyan véleményindexet szerkesztettem, amelyek elvben összefügghetnek a hagyományos bal–jobb tematikával. Az első az állami tulajdonnal, állami szektorral kapcsolatos kérdésekre adott válaszokat összegzi. A maximális plusz egy pontszámot azok a megkérdezettek kapják, akik mind az erőműveket, mind az ipari nagyvállalatokat, mind pedig a bankokat állami (nem vegyes) tulajdonban szeretnék látni. Mínusz egy összpontszámot azok kapnak az ALLAMI indexen, akik ezek mindegyikét fenntartások nélkül magántulajdonba adnák/tartanák⁸. Az egyéb véleményegyüttesek a két szélső ponttól való különbözőségük mértékével arányos köztes értéket kapnak. A KONTROL indexen azok kaptak plusz egy pontot, akik határozottan egyetértettek azzal, hogy a gazdaság segítése érdekében a kormánynak kontrollálnia kell a béreket, az árakat, és a munkahelyek megmentése érdekében támogatnia kell a válságágazatokat, mínusz egy

pontot pedig azok, akik mind a három dolgot határozottan elleneztek. A SZOCIAL indexen azok kaptak plusz egy pontot, akik szerint a kormánynak kötelessége munkát biztosítani mindenkinek, aki dolgozni akar, csökkentenie kell a jövedelmi egyenlőtlenségeket, továbbá ellenőriznie kell az árakat, mínusz egy pontot pedig azok, akik ezek egyikével sem értettek egyet. A későbbiekben tisztázandó okok miatt egy negyedik indexet is konstruáltam (SZABJOG), amin azok kaptak plusz egy pontot, akik szerint meg kell engedni azt, hogy a kormányzat valamely intézkedésével egyet nem értő emberek vagy szervezetek akár röplapok aláírásával és terjesztésével, akár gyűlésekkel vagy akár tiltakozó felvonulásokkal protestáljanak e döntés ellen, mínusz egy pontot pedig azok, akik mindhárom dolog megengedését határozottan elleneztek.

Azt, hogy a négy index valóban összefügg a nyugati politika bal–jobb megosztottságával, az 1. tábla igazolja, amelyen az öt nyugati ország és Magyarország fontosabb pártjai szavazótáborának⁹ átlagpontszáma és sztenderd devianciája látható a négy indexen, valamint a pártválasztás és az adott véleményindex közötti kapcsolat erejét kifejező *eta*-koefficiens.

A sztenderd deviancia azt fejezi ki, hogy mennyire heterogén az adott párt szavazótábor az adott kérdés vonatkozásában. Ha egy párt minden szavazója pontosan azonos pontszámot kapott volna egy adott indexen, akkor a szavazótáboron belül nulla lenne az index sztenderd devianciája. Az *eta* nulla és plusz 1 közti értéket vehet fel. Minél nagyobb az egyes pártok átlagos szavazói közti véleménykülönbség, és minél homogénebbek az egyes pártok szavazótáborai, annál nagyobb az *eta* koefficiens. Kettőnél több párt esetén az is növeli az *eta* értékét, ha a nagyobb pártok között található a legnagyobb különbség az adott indexen.

A négy index gyakorlatilag valamennyi nyugati országban azonos módon differenciál a konzervatív, liberális és szocialista szavazók (az Egyesült Államok esetében ez utóbbin természetesen a nem szocialista Walter Mondale szavazói értendő) között, és legalábbis a gazdasági és szociális kérdésekkel kapcsolatos véleménykülönbségek egy kivétellel akkor is szignifikánsak az öt százalékos szinten, ha kiszűrjük a szavazótáborok társadalmi összetételében fennálló különbségek hatását¹⁰. A baloldali pártok szavazói rendre a rivális polgári pártok szavazóinál magasabb átlagpontszámot kapnak az ALLAMI, KONTROLL és SZOCIAL, és az — osztrák szocialisták kivételével — a SZABJOG indexen is. A liberális pártok (Ausztráliában ezen nem a Liberális, hanem a Demokrata Párt értendő, és mivel 1985-ről van szó, ezért a német szabaddemokraták mellett az osztrák Szabadságpárt is ide sorolható még) szavazói a szociális és gazdaságpolitikai attitűdök tekintetében a középjobb gyűjtőpártok támogatóihoz, a szabadságjogok tekintetében viszont a baloldali pártokéhoz hasonló álláspontot foglalnak el. A szociáldemokraták és liberálisok szövetségéből létrejött Alliance támogatói nem annyira az *issue*-pozíciók

valamilyen sajátos konstellációjáról, mint inkább a két nagy párt közötti konzekvensen középutas attitűdjeikről ismerzenek meg (Himmelweit et al. 1984: 165–179; Rose 1990: 99, 148–152). Nem igényel sok kommentárt a válságáztatokkal és az állami piacregulációval szemben némileg ellenséges, egyebekben azonban inkább balos, a SZABJOG indexen rekordértéket mutató Zöldek pozíciója. A sztenderd deviancia mutatói kapcsán érdemes felfigyelni arra, hogy a SZOCIAL indexen egy-egy országon belül (Ausztria részleges kivételével) rendre a baloldali pártok szavazói mutatkoznak a leghomogénebbnek. Az állami szektor kérdése ezzel szemben valamivel jobban megosztja a baloldali pártok híveit (kiváltképp a brit Labourt), mint a jobboldaliakat és a liberálisokat.

Azt az eddigi *axiómánkat*, miszerint a magyar (és más kelet-európai) *demokráciákban „kis” véleménykülönbségek lennének megfigyelhetőek a szavazótáborok között a hagyományos bal–jobb tematika kérdéskörével kapcsolatban, sem egyértelműen elvetni, sem fenntartások nélkül elfogadni nem lehet* a táblán látható adatok fényében¹¹. Az 1990-es magyar és az 1991-es lengyel adatok még többé-kevésbé összhangban állnak ugyan a várakozásokkal: Magyarországon ekkor a három gazdasági és szociális attitűd-index közül egy sem, Lengyelországban pedig csak az egyik (ALLAMI) mutat *összességében* véve szignifikáns összefüggést a pártpreferencia változóval, ha a társadalmi háttérváltozók hatását kiszűrjük. Ez persze nem jelenti azt, hogy *egyes* pártok között ne lenne szignifikáns különbség. Például az ALLAMI indexen a létező legnagyobb véleménykülönbség — majd kétszer akkora, mint az angol és ausztrál munkás- és konzervatív pártok közötti — éppenséggel egyfelől a lengyel liberális pártok, másfelől a parasztpártok meg a Demokratikus Bal hívei között található, és ez éppúgy szignifikáns marad a háttérváltozók kontrollálása után, mint 1990-ben az SZDSZ- és az MSZP-szavazók közti különbség. Egyfelől azonban éppen ez — a privatizáció megítélésében egy vagy esetleg több antiszocialista párt és az utódpartok támogatói között mutatkozó véleménykülönbség — az a fajta attitűd-konzisztencia, ami talán még összegegyeztethető lenne az axiómával. Másfelől mindkét országban túlságosan sok az olyan releváns párt, amelyeknek a támogatói sem egymástól, sem a két véglet valamelyikétől nem különböznek szignifikánsan e tekintetben sem. Ugyanakkor már a lengyel és az 1990-es magyar adatok sem mutatnak olyan drámai különbséget a német és az osztrák adatokhoz viszonyítva a pártpreferencia-változó és a három gazdasági-szociális attitűd-index közti korreláció mértéke tekintetében, amint az axiómánk alapján várható lett volna. Az 1991-es magyar adatok esetén pedig még a háttérváltozók kontrollálása után is éppúgy szignifikáns különbség mutatkozik a liberális pártok és az FKgP — KDNP hívei

között a KONTROL és a SZOCIAL indexeken is, mint mondjuk a német szociáldemokraták és a CDU/CSU, illetve FDP szavazói között. Tehát *a valódi különbség a keleti és nyugati pártrendszerek között az itt vizsgált szempontból nem abban van, hogy milyen nagyok a hagyományos bal–jobb tematikával kapcsolatos attitűd-különbségek a szélső pozíciókat elfoglaló szavazótáborok között, nem is abban, hogy mennyire heterogén vagy homogén egy-egy párt szavazótáborának véleménye, és még csak nem is feltétlenül abban, hogy összességében véve mennyire erős a hagyományos bal–jobb tematika e kérdéscsoportjaiban elfoglalt egyéni álláspontok kapcsolata a pártpreferenciával.* A minőségi különbségek egyike inkább az, hogy a keleti demokráciákban a meghatározó pártok (Lengyelország esetében a keresztény blokk, a Demokratikus Unió és a liberálisok) szavazói között kevéssé differenciál ez a tematika, a másik pedig az, hogy a KONTROL és a SZOCIAL indexeken nem a „hivatalos” baloldal szavazói foglalják el a baloldali pozíciót. Míg ez utóbbi körülmény a jelen gondolatmenet szempontjából kevéssé érdekes — hiszen a bal–jobb tagoltságot hiányoló elméletek nem az FKgP-t és a KDNP-t tekintik a magyar pártrendszer kakukktojásainak —, addig az elsőnek megvan a maga jelentősége, mivel finomított formában, erősen letompítva ugyan, de visszahelyezi jogaiba a kiinduló axiómát.

Ami az *1/d hipotézist* illeti, az 1. táblából, eléggé szembetűnő, hogy egy-egy kérdéskör megítélésében legalább akkora különbségek vannak az egyes országok, mint egy-egy országon belül bal- és jobboldal között. Miután Margaret Thatcher pártjának hívei fele-fele arányban oszlanak meg atekintetben, hogy a kormánynak kötelessége vagy sem munkát biztosítani mindenkinek, aki dolgozni akar, és relatív többségük szerint kötelessége csökkenteni a jövedelmi különbségeket, meglehetősen könnyű elképzelni, hogy olyan országokban, ahol a lakosság durván négyötöde mindkettőt a kormányzat kötelességei között szeretné tudni (Ausztria, Magyarország, illetve az itt pártpreferencia-adatok hiánya miatt nem elemzett Olaszország), miként válaszolnak e kérdésekre a helyi konzervatív vagy liberális pártok szavazói. Ahol például nagyobb az állami szektor kiterjedése, ott többen tartják elfogadhatónak a kulcsiparágak állami tulajdonlását/ellenőrzését: Mondale szavazói lényegében ugyanannyira elutasítóak e tekintetben, mint a tory hívek, az Osztrák Néppárt szavazói pedig majdnem annyira támogatják az elgondolást, mint az angol és hajszállal jobban, mint az ausztrál Munkáspárt hívei. Hasonló jelenségek fedezhetők fel a többi vélemény-indexekkel kapcsolatban is. Példaként hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy az ausztrál mércével relatíve autoriter felfogásúnak számító Haza Párt szavazói jócskán libertáriusabb felfogásúnak mutatkoznak a SZABJOG indexen, mint mondjuk a német

szabaddemokraták támogatói. Első következtetésünk tehát az lehet, hogy bár oktalanság lenne az összefüggés hiányát feltételezni egy ország lakosságának predispozíciói és aközött, hogy milyen pártok tudnak ott megélni, *pusztán a lakosság különlegesen magas (vagy különlegesen alacsony) elvárásai az állam gazdasági és szociális szerepvállalásával kapcsolatban nem zárják ki annak a lehetőségét, hogy érdemi (tehát nem a lakosság attitűdjei alapján eleve determinált módon valamelyik oldal egyértelmű hegemoniájához vezető) versengés alakulhasson ki az adott kontextusban piac-pártibbnak és szociálisabbnak számító pártok között.*

Miután sikerült — ha erős megszorításokkal is, de — valamelyest alátámasztanunk, hogy a keleti demokráciákban a választói magatartásnak kevésbé fontos tényezője az állami szerepvállalással kapcsolatos *issue*-pozíció, mint a nyugatiakban, visszatérhetünk a magánvaló politikai tagoltság hiányával kapcsolatos hipotézisekhez. A 2. táblán a témánk szempontjából releváns háttérváltozók (jövedelem, iskolázottság, foglalkozás¹²) és a négy attitűd-index, plusz egy a szakszervezetek (SZAKSZER) és egy a vállalatok (VALL) befolyásának megítélésére vonatkozó kérdés¹³ közti korrelációk iránya látható.

Az 1/a hipotézist el kell vetnünk¹⁴. A SZOCIAL és a KONTROL indexek közötti korreláció tekintetében nincs szisztematikus különbség keleti és nyugati demokráciák között, ez ugyanis az Egyesült Államokban és Lengyelországban a legmagasabb (.55, illetve .52), és Nagy-Britanniában (.36), valamint Magyarországon (.42) a legalacsonyabb. E két index korrelációja az ALLAMI-val valóban mutat bizonyos összefüggést az állami szektor kiterjedtségével (e korrelációk ugyanis az Egyesült Államokban és a néhai NSZK-ban jóval magasabbak, mint másutt). Ez alapján *plauzibilisnek tűnik ugyan azt feltételezni, hogy az állami tulajdonnal kapcsolatos attitűdök ott és annyiban önállósulnak a generális piacbarát versus szocialista beállítottságoktól, ahol és amilyen mértékben ilyen szektor létezik.* Azonban e tekintetben sincs nyoma az Ausztria, Ausztrália, Nagy-Britannia és a keleti demokráciák között a hipotézis által feltételezett különbségeknek.

Hasonlóképpen *tarthatatlannak* látszik az 1/b hipotézisben megtestesülő magyarázat arra, hogy a kelet-európai pártrendszerek „láthatólag” nem képeznek le egy bal–jobb tagoltságot. A 2. táblán látható koefficiensek egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a keleti demokráciákban az alacsonyabb jövedelműek, az iskolázatlanabbak, és a fizikai foglalkozásúak épp annyira konzisztensen magasabb pontszámot kapnak az ALLAMI, KONTROL és SZOCIAL indexeken a magasabb társadalmi státuszúaknál, mint a szakszervezetek és a baloldali pártok propagandájától vélhetőleg erősebben érintett nyugati társaik. *Ha tehát a politikai attitűdök*

egyrészt egymással, másrészt a társadalmi státusszal való konzisztens összekapcsolódását véljük a magánvaló politikai tagoltság ismérvének, és továbbra is úgy tartjuk, hogy ez a tagoltság nem tükröződik eléggé az egyének pártpreferenciáiban, akkor azt kell gondolnunk, hogy egy ilyen politikai tagoltságnak nincs semmiféle meghatározó jelentősége a pártfejlődésre nézve.

Lehet viszont, hogy e politikai tagoltságot inkább a létező pártoktól legalább formailag független érdekcsoportokkal, szervezetekkel, intézményekkel kapcsolatos vélemények terén kell keresnünk. Kelet-Európa alulfejlett civil szférája folytán a kör itt erősen leszűkíthető: a szakszervezetek, a magántőke, az állami vállalatok irányítói, az egyházak és az egykori MSZMP, LEMP jöhetnek szóba. Bár egyikük megítélése sem szükségképpen független a hagyományos bal–jobb dimenzió elfoglalt pozíciótól, annak lényegéhez csak az első kettővel kapcsolatos attitűdök kötődnek definíciószerűen. Éppen e tekintetben azonban valóban jelentékeny különbségeket tapasztalhatunk keleti és nyugati demokráciák között. Például míg „amott” a közvélemény többsége vagy túlságosan nagy, vagy éppen elégnek tartja a vállalatok befolyását és egyértelműen sokallja a szakszervezetekét, addig a magyar és a lengyel közvélemény inkább mindkettőt, de főleg a szakszervezetekét igencsak kevesli¹⁵; amíg a nyugati országokban e két véleményváltozó rendre viszonylag erős összefüggést mutat a pártpreferenciákkal, mint az ALLAMI, KONTROL és SZOCIAL indexek, addig Lengyelországban és Magyarországon ennek az ellenkezőjét tapasztalhatjuk, és egyáltalán nincs statisztikailag szignifikáns összefüggés a pártpreferenciák és a szakszervezetekkel, illetve magánvállalatokkal kapcsolatos attitűdök között¹⁶.

Az 1/c hipotézist ennek ellenére el kell vetnünk a magánvállalatok megítélésével kapcsolatban. A nyugati országokban ezek befolyásának megítélése hol inszignifikáns, hol meg negatív korrelációt mutat az ALLAMI, KONTROL és SZOCIAL indexekkel, azaz minél inkább piacbarát véleményt hangoztat valaki, annál inkább hajlik arra, hogy kevesellje az üzleti körök befolyását. 1991-ben, amikor — 1990-nel ellentétben — nem általában „a vállalatok”, hanem kifejezetten a magánkézben levő vállalatok befolyásának megítélésére kértük a megkérdezetteket, ugyanezt tapasztaltuk Magyarországon és Lengyelországban is. A koefficiensek nagyságrendje sem mutat szisztematikus különbséget, nincs okunk tehát azt feltételezni, hogy a közép-európaiak a nyugatiaknál kevésbé vélnék összefüggést felfedezni a magántőke befolyása és a kormányzat gazdaságpolitikája között.

Ugyanakkor elfogadhatónak látszik az 1/c hipotézis a szakszervezetek magyarországi megítélésével kapcsolatban. Amíg a nyugati országokban

rendre pozitív korreláció figyelhető meg a fizikai foglalkozás és a szakszervezetek hatalmának megítélése között, addig Lengyelországban és 1990-ben Magyarországon a korreláció inszignifikáns, 1991-ben Magyarországon pedig negatív: a fehérgallérosok, a magasabb jövedelműek, az iskolázottabbak szignifikánsan nagyobb arányban keveslik a magyar szakszervezetek befolyását, mint az alacsonyabb státuszúak. Amíg Magyarországon inszignifikáns, addig a nyugati országokban és Lengyelországban pozitív az összefüggés a SZAKSZER és az ALLAMI, KONTROL, SZOCIAL változók között, azaz a „szocialistább” véleményeket hangoztatók ezekben az országokban kisebb valószínűséggel sokallják, és nagyobb arányban keveslik a szakszervezetek befolyását, mint más honfitársaik. Amíg a nyugati országokban negatív vagy inszignifikáns, a két közép-európai országban pozitív a korreláció a vállalatok és a szakszervezetek kívánatos befolyásának megítélése között.

A tanulmány első részét összegezve azt mondhatjuk tehát, hogy megítélésünk szerint *az egyetlen vonatkozás, amelyben Magyarország egyértelműen különbözik a nyugati demokráciáktól a társadalom bal–jobb tagoltsága tekintetében, az nem annyira a pártpreferenciák, és egyértelműen nem az állam gazdasági és szociális szerepvállalásával kapcsolatos attitűdök világa volt, hanem a szakszervezetekre vonatkozó véleményeké.* Az, hogy Lengyelország e tekintetben mintegy középső helyzetet mutatott, azt sejteti, hogy *nem feltétlenül a tulajdonviszonyok, hanem talán inkább a szakszervezetek és az ancien régime (netán az új kormányzatok) viszonya körül keresendő a magyarázat.* Bár a lehetséges nagyszámú magyarázat között semmiképp nem igazíthatnak el az itt prezentált adatok, annyi leszögezhető: *lévén a szakszervezetek döntései nem determináltak, továbbra sem látjuk nyomát annak az automatizmusnak, amely a hagyományos bal–jobb tagoltság irányába terelné a magyar pártrendszer fejlődését.* (Ha a tulajdonviszonyok változásáról feltételezzük is, hogy elkerülhetetlen változásokat indukál az érdekszervezetek szférájában, ez is csak annyit jelent automatikusan, hogy a gazdasági érdekcsoportok több figyelmet kényszeríthetnek ki.) Mindez persze nem zárja ki egy ilyen irányú fejlődés lehetőségét, ezért a második részben áttérek arra a kérdésre, hogy mi korlátozhatja ezt a választóközönség részéről.

II.

Mivel másutt már részletesebben foglalkoztam azzal, hogy az objektív társadalmi háttér miként függ össze a pártpreferenciákkal Magyarországon¹⁷, ezért itt csak néhány általánosabb megjegyzést szeretnék tenni. Elsőként arra érdemes felfigyelni, hogy az a gyakorta hallható vélekedés, miszerint egy pártrendszer érettségének ismérve lehetne az, hogy objektív

társadalmi háttérváltozók és a szavazat között milyen erős a kapcsolat, további specifikációk hiányában és a nyugati demokráciákra vonatkozó összehasonlító vizsgálat (Rose 1974) fényében olyan kényelmetlen következtetéseket von magával, amilyen az, hogy az észak-ír pártrendszer „jobb”, mint mondjuk az Ír Köztársaságé. (Az előbbiben ugyanis szinte determinisztikus a kapcsolat felekezet és szavazat között, az utóbbiban viszont képtelenség megjósolni az objektív háttérváltozók bármely tetszőleges együttese alapján, hogy a két nagy párt közül ki melyikre szavaz.) Még ha bevezetjük is azt a megkötést, hogy csak a — bármiként is operacionalizált — osztálypozíció és a szavazat összefüggése a releváns e tekintetben, akkor is nehéz megmagyarázni, hogy a skandináv országok pártrendszere (ti. csak ezekben fordul elő, hogy a foglalkozás a gyengénél erősebb statisztikai kapcsolatban áll a szavazattal) miért lenne jobb, mint a holland vagy az olasz. Nehezen érthető, hogy miért tekint el ez a felfogás attól, hogy amennyiben van olyan objektív háttérváltozó, amely a kontinentális Európában szinte országtól függetlenül erős összefüggést mutat a szavazattal, akkor az a vallás (ti. a felekezet és/vagy a templombjárás gyakoriságával mérhető vallásosság, illetve szervezeti bevontság).

A 3. tábla mutatja be néhány háttérváltozó és a pártpreferenciák kapcsolatának erejét a hét vizsgált országban.

A releváns pártok országonként eltérő számából fakadó technikai nehézségeket a bizonytalansági koefficiens használatával igyekeztem áthidalni. Hogy az Olvasó képet alkothasson arról, hogy az egyes koefficiensek milyen erős kapcsolatot takarnak, a 4a és 4b keresztábrán bemutatok egy gyengének (foglalkozás és pártidentifikáció kapcsolata Nagy-Britanniában), illetve a jelen összefüggésben fellelhető egyik legerősebbnek (templombjárás gyakorisága és szavazat Ausztriában) mondható összefüggést.

Az egyik tanulság az, hogy a pártpreferenciák és a háttérváltozók kapcsolata országonként változó (pl. Ausztráliában, az Egyesült Államokban, Németországban, Ausztriában és Magyarországon a szervezeti bevontságra vonatkozó változók — templombjárás, szakszervezeti, illetve MSZMP-tagság — hatása erősebb az olyan státuszindikátorokénál, mint iskolázottság, lakóhely jellege, foglalkozás, míg ennek ellenkezőjét figyelhetjük meg Anglia és Lengyelország esetén), de a két közép-európai országban semmi esetre sem gyengébb, még a foglalkozás esetén sem, mint általában Nyugaton. Emellett három dologra érdemes felfigyelni a táblában. Az egyik az, hogy bár lényegében csak egy-egy kisebb párt és a többiek között differenciál, ezt olyan hatékonyan teszi, hogy az egykori LEMP-, illetve MSZMP-tagság éppoly jó prediktora a szavazatnak Közép-Európában, mint mondjuk a szakszervezeti tagság a nyugati demokráciákban. Ha ez még nem erősítené meg azt a feltevésünket, hogy a létező pártokhoz képest *a priori* szervezeti kötődések igen hatékony

alakítói lehetnek a politikai törésvonalaknak, akkor a templombajárás gyakorisága és a szavazat közötti közmondásosan erős ausztriai (habár a húsz évvel korábbinál 1985-ben már jóval gyengébb, lásd Haerpher 1985: 279) összefüggésnek a magyarországgal való összehasonlítása elég meggyőző lehet (a magyar adatokat a szemléletesség kedvéért a pártok három blokkjára bontva közlöm: lásd 4c tábla). A kapcsolat Magyarországon gyengébb, mert 1. a templombajárás gyakorisága alapján nehéz megjósolni, hogy a három kormánypárt közül melyiket, és még nehezebb azt, hogy a három ellenzéki párt közül melyiket preferálja valaki; 2. a templombajárás gyakorisága a magyar lakosságot kevésbé differenciálja, mint az osztrákot (ui. abszolút többségben vannak a templomot ritkán vagy egyáltalán nem látogatók). Végül érdemes felfigyelni arra, hogy Magyarország specifikuma az életkor különlegesen erős hatása a pártpreferenciákra. (Ez korántsem kizárólag a FIDESZ és a történelmi pártok létének tudható be, hiszen 1991-ben már nagyobb volt az átlagos SZDSZ- és MDF-hívek, mint az előbbieket és a FIDESZ-támogatók közti különbség.) Ez azért lényeges a jelen kontextusban, mert azt jelentheti, hogy alkalmasint döntő hatást gyakorolhat a magyar pártrendszer fejlődésére az, hogy *kohorszok* eltérő politikai szocializációja, vagy, miként az egykori NSZK-ban (Rattinger 1991), *életciklus* különbségek fejeződnek ki az életkor és a pártpreferencia kapcsolatában. Míg az előbbi esetben — teljesen irreálisan minden más tényezőt változatlanul feltételezve — az egyes szavazótáborok várható átlagos élettartama közti különbségekből, addig az utóbbi esetben a lakosság elöregedésének üteméből olvashatjuk ki a párterőviszonyok alakulásának hosszú távú trendjeit.

Miután ez a kérdés csak évek múlva lesz megválaszolható, egyelőre egy másiknál maradok. Pusztán egyfajta szociális identitást, netán „befagyott” törésvonalat, vagy a fentebb bevezetett meghatározásoknak megfelelő „magánvaló” politikai tagoltságot fejez-e ki vallásosság és pártpreferenciák kapcsolata Magyarországon? Az alábbiakban az 1991. májusi TÁRKI-E vizsgálat adataival próbálok erre választ adni, amely egy a vallásosságra vonatkozó nemzetközi vizsgálat részeként meglehetősen nagy számú kérdést tartalmazott a hitélet és a potenciálisan vele összefüggő attitűdök körében (lásd TÁRKI, 1991a).

E tematikával kapcsolatban természetesen adódott a politikai élet azon potenciális szereplője, amellyel kapcsolatos attitűdök konzisztenciája elvben konstituálhatná az 1/c hipotézisnek megfelelő magánvaló politikai tagoltságot. Az 1991. októberi adatfelvételek szerint az egyház befolyása túlzottnak, elégségesnek vagy kevésnek tartása — a szakszervezetekével, magánvállalatokével ellentétben — mind Magyarországon, mind Lengyelországban az ALLAMI, KONTROL és SZOCIAL indexeknél kicsit

erősebb, és a háttérváltozók (köztük a templombajárás gyakorisága) hatásának kiszűrése után is statisztikailag szignifikáns összefüggést mutatott a pártpreferencia-változóval. (Az 1985-ös ISSP vizsgálatban sajnos nem szerepelt e kérdés.) Az ehhez a folytonos létezésű intézményhez fűződő lojalitások ugyanakkor azt is lehetővé tehetik, hogy politikailag időközben irrelevánsná vált törésvonalak továbbélhessenek akkor is, ha közben a pártrendszer kontinuitása megszűnt. Ezért itt nemcsak azt a kérdést tehetjük fel, hogy létezik-e a korábbi operacionalizációs kísérleteinknek megfelelő politikai tagoltsága a magyar társadalomnak a vonatkozó világnézeti tematikával kapcsolatban, hanem azt is, hogy e politikai tagoltság esetleges leképeződése a pártpreferenciákban egy „befagyott” törésvonal továbbélését jelenti-e, avagy egy a pártrendszer által megjelentetett „eleven” konfliktust képvisel.

Az adott tematikában releváns háttérváltozó természetesen a szervezeti involváltság, a vallásos identitás, illetve a vallásosság. Ezen belül a második kérdés fényében érdemes különbséget tenni tradicionális és nem tradicionális vallásosság között. A vonatkozó kérdések főkomponens-elemzését az 5. tábla mutatja be. Az első, a továbbiakban PRACTPC1-nek nevezett főkomponensen azok kapnak magas pozitív (szélsőséges esetben plusz kettő körüli) értéket, akik gyerekkorukban gyakran jártak templomba, hosszabb ideig részesültek vallásoktatásban, szüleik is gyakran jártak templomba, és ők maguk jelenleg is aktívan gyakorolják vallásukat, míg negatív pontszámot azok kapnak, akikre mindezek így együtt az országos átlagnál kevésbé jellemzőek. A második rotálatlan főkomponens (PRACTPC2) ezzel szemben azok között differenciál, akik jelenleg ugyan gyakorló hívők, de gyerekkorukban inkább vallástalan családban nőttek fel, illetve (a másik véglet) gyerekkorukban az átlagosnál vallásosabb családban nőttek fel, hosszabb ideig hitoktatásban részesültek, ma azonban mégsem tartoznak a társadalom vallásosabb feléhez. A részletesebb statisztikai elemzés szerint az első, a „tradicionális” vallásosság rendkívül erős összefüggést mutat az életkorral, az azonos életkorúakon belül pedig általában a kevésbé urbanizált településeken élők, ezen belül különösen a magukat paraszti réteghez tartozónak vallók, és valamivel inkább a katolikusok, mint a más felekezethez tartozók sajátja. A PRACTPC2 főkomponens összefüggése a társadalmi háttérváltozókkal jóval gyengébb, és a fentivel ellentétes: az „individuális” vallásosság inkább a fiatalok és a reformátusok jellemzője. Mindkétfajta vallásosság valamivel gyakoribb a nők, mint a férfiak körében.

A következőkben a potenciális világnézeti kérdések egy viszonylag széles spektrumát vetettm alá faktoranalízisnek. Az első lényeges eredmény a szerteágazó kérdésekre adott válaszok viszonylag erős kölcsönös

összefüggése, ami abban fejeződik ki, hogy a világnézeti perspektívában egymáshoz közel álló vélemények figyelemreméltó hajlandóságot mutatnak arra, hogy közelebbi témájuktól (család, házasság, abortusz, hitoktatás, cenzúra stb.) függetlenül egyetlen faktorba rendeződjenek. Ez az első faktor (lásd 6a tábla) a vallásossággal (PRACTPC1) — .62 (a faktoron ugyanis a „vallásos” vélemények szerepelnek negatív előjellel, és a „szekulárisak” pozitívvval), a pártpreferenciákkal .51 (*eta*), tehát mindkét esetben a közvéleménykutatások gyakorlatában szokatlanul erős korrelációt mutat. (A nyugati országok adatai alapján az ALLAMI, KONTROL és SZOCIAL indexek, illetve a pártpreferencia és a háttérváltozók között számított korrelációk és *eta*-koefficiensek között egyetlen ezekhez hasonló nagyságrendű sem található.) A további eredmények interpretálásának megkönnyítésére az ezen egyetlen faktort négy attitűd-dimenzióra felbontó megoldást fogom használni (lásd 6b tábla). Ezek közül az elsőn (MORAL41) az egyszerűség kedvéért konzisztensen „antiklerikálisnak” nevezhető megkérdoztetek kapnak magas pozitív pontszámot; tehát azok, akik szerint a vallást támadó könyveket és filmeket nem szabad betiltani, az iskolákban nincs szükség sem hitoktatásra, sem napi imádkozásra, az ateista politikusok egyáltalán nem alkalmatlanok közhivatalokra, és semmi szükség arra, hogy több erős vallási meggyőződésű legyen képviselő, polgármester; a legalacsonyabb negatív pontszámot pedig az ennek ellenkezőjét állító „konzisztens klerikálisok” kapják. A MORAL42 faktor az élettársi és a házasságon kívüli, az előtti, illetve homoszexuális kapcsolatokkal szemben toleráns és intoleráns véleményt képviselők, a MORAL43 a házasságon belül a hagyományos nemi munkamegosztást, a MORAL44 pedig az abortuszhoz való jogot pártolók és ellenzők között differenciál.

Természetesen mindezek az attitűd-dimenziók így vagy úgy kötődhetnek a vallásossághoz. A regresszió-elemzések szerint a vallásossággal közvetlen összefüggést nem mutató, a hagyományos nemi munkamegosztásra vonatkozó faktor kivételével valamennyi attitűd-dimenzió esetében egymáséval azonos előjelű, más háttérváltozók hatásától független hatása van a vallásosság mindkét típusának, annak ellenére, hogy — mint említettem — ezek igencsak különböző emberekre jellemzőek. *Természetesen (?) maga a vallásosság illetve vallástalanság, nem pedig csak ezek ilyen-olyan típusai vagy kísérőjelenségei (lakóhely, nem, felekezet stb.) az, ami meghatározott világnézeti következményekkel jár az abortusz, a szexuális erkölcsök, és a „klerikalizmus – antiklerikalizmus” vonatkozásában. Az életkor direkt hatása a klerikális – antiklerikális attitűdökre például fele akkora volt, mint a „tradicionális” vallásosságon keresztül érvényesülő indirekt hatása: azaz a fiatalok között elsősorban azért*

kevesebb a „klerikálisok” aránya, mert kisebb közöttük azok gyakorisága, akikre ez az itt hagyományosnak nevezett vallásosság jellemző, és csak másodsorban azért, mert maga az életkor is befolyásolja azt, hogy e kérdéskörben kinek mi a véleménye.

A vallásosság direkt hatása mindazonáltal csak ez utóbbi attitűd-indexre mutatkozott erősnek, az abortusz és a partnerkapcsolatok attitűd-indexére viszont nem. Legalább ennyire lényeges, hogy a négy faktor közül csak az első mutatott szignifikáns összefüggést az egyház befolyásának megítélésére vonatkozó kérdéssel ($r = .24$). Egybevethető ez azzal, hogy a szakszervezetek befolyására vonatkozó kérdés és az ALLAMI, SZOCIAL és KONTROL indexek között $.10$ és $.29$ közötti korrelációkat tapasztalhattunk az öt nyugati országban. Végül: az öt nyugati országban a szakszervezeti tagság és a szakszervezetek befolyásával kapcsolatos vélemény korrelációja $.18$ és $.26$ között váltakozik, az 1991. októberi felvételekben a templombjárás gyakorisága és az egyház befolyásának megítélése közti korreláció Magyarországon $.16$, Lengyelországban $.20$. Tehát az e tanulmányban felvetett három lehetőség bármely kombinációját tekintsük is a magánvaló politikai tagoltság fogalma helyes operacionalizálásának, a „vallás” tematikájával kapcsolatban ez a tagoltság Magyarországon egyértelműen létezik. Legalább egy olyan attitűd-dimenziót lehet azonosítani, amely szerteágazó témákra vonatkozó kérdések hosszú sorában ideológiailag konzisztens vélemények kialakítását teszi lehetővé. Az e tekintetben hasonló attitűdök nem a társadalomban szétszórta elhelyezkedő individuumokra jellemzők, hanem olyanokra, akik társadalmi hovatartozásuknak egy a szociális identitás-tudat alakulása szempontjából nem lényegtelen dimenziójában jelentékeny valószínűséggel hasonló helyzetet foglalnak el (és legalábbis ami a „klerikális” oldalon elhelyezkedő katolikusokat illeti, egy szervezeti értelemben is jól definiált kollektívumhoz tartoznak). Mind a tematika potenciális politikai kérdéseivel összefüggő attitűdök, mind a szóban forgó háttérváltozó összefüggést mutat a politikai élet valamely potenciális szereplője kívánatos és tényleges befolyása közti különbség megítélésével. Az involvált kérdések természetesen releváns politikai ügyek, vagy (beleértve a szexuális erkölcsöket stb.) azzá válhatnak legalábbis mindazok számára, akik a status quóval elégedetlenek: a velük kapcsolatos ideológiai törésvonalaknak „befagyottá” minősítése aligha több, mint a status quóval elégedettek átgondolatlan reakciója.

Hátralévő kérdésünk az, hogy a fentebb felvázolt konfliktus-dimenzió és törésvonal leképeződik-e a pártpreferenciákban. A főállású megfigyelők valószínűleg mind a négy fenti attitűd-dimenzióban némiképp eltérő beállítottságot tulajdonítanak a parlamenti pártoknak. Miután azonban e kérdéscsoportok közül csak az első („klerikalizmus – antiklerikalizmus”)

artikulálódott igazán az adatfelvétel időpontját megelőző politikai polémikákban¹⁸, csak erről feltételezhető komolyan, hogy közvetlenül összefügg a pártpreferenciákkal. Továbbá: az MSZP híveinek alulreprezentáltsága a vallásos emberek között számos oknál fogva érthető (pl. az itt használt adatfelvételek szerint az MSZP tavaly tavaszi szavazóinak és 1991. októberi szimpatizánsainak egyaránt kb. fele volt korábban az MSZMP tagja). Ugyanígy, a KDNP, de a „klerikalizmus” kérdéskörében magát alig-alig exponáló FKgP esetében is felvethető, hogy a rájuk adott vallásos szavazatok valamilyen identitástudatot fejeztek ki, nem pedig azt a fajta *issue-voting*-ot (a saját attitűd és a párt vélt álláspontja közti hasonlóság által motivált pártpreferenciát), amire itt rá szeretnénk kérdezni. Nem csupán az a kérdés tehát, hogy korrelálnak-e a fenti attitűdök a pártpreferenciákkal, hanem hogy feltételezhető-e a kettő között kauzális kapcsolat. Azaz: pusztán azért szavaznak-e a „klerikálisabb” attitűdöket mutató személyek inkább a kormánypártokra, mert vallásos identitásukat, illetve a katolikus alsópapság egy része felszólításának hatását jutattják kifejezésre szavazatukkal, vagy azért szimpatizálnak a vallásos emberek inkább a kormánypártokkal, a többiek meg az ellenzékkel, mert a két csoportnak markánsan különböző politikai beállítottsága van bizonyos kérdésekkel kapcsolatban?

A négy attitűd-index és a pártpreferenciák közötti „bruttó” korrelációkat a 7. tábla mutatja be. Mind a négy korreláció szignifikáns, de az életkor, a vallásosság, a lakóhely jellege és az iskolázottság szerinti különbségek hatásának kiszűrése után csak az első, az egyébként is legerősebb marad az. *A „klerikális – antiklerikális” attitűdök és a magyar pártpreferenciák közötti korreláció gyakorlatilag pontosan megegyezik a nyugati országok között a pártpreferenciák és az ALLAMI, KONTROL, SZOCIAL indexek között talált legerősebb összefüggéssel, azaz az állam szociális szerepvállalása és a pártidentifikáció közti nagy-britanniai etá-val.* A következő lépésben logisztikus regresszió révén kauzális modelleket próbáltam felállítani az 1991. májusi pártpreferenciákra nézve. Először az MDF-szimpatizánsokat állítottam szembe a két liberális párt híveivel, majd ez utóbbiakat a KDNP-t vagy az FKgP-t preferálókkal. Hogy az egyes esetekben szignifikáns önálló hatást mutatók mellett még milyen változókat vettem figyelembe az adatokhoz optimálisan illeszkedő modellek kiválasztásánál, az a 8. tábla alsó felén található meg.

Az MDF- vagy liberális szimpátia meghatározói tekintetében csak annyiban okoz különbséget az 1990-es szavazat¹⁹ figyelembevétele, hogy ebben az esetben 75 százalékról 83 százalékra nő azok aránya, akikről modellünk pontosan jósolja meg, hogy 1991-ben a két fél melyikére szavaznának; maguknak a releváns változóknak a köre nem változik. Egyik

esetben sincs közvetlen hatása az MDF– versus liberális szimpátiára a társadalmi státusz egyetlen összetevőjének sem, a felekezetnek sem, és a MORAL42, MORAL43, MORAL44 attitűd-indexeknek sem. Csak három dolog számít a figyelembe vett tényezők közül, méghozzá (az R statisztika tanúsága szerint) az 1990-es szavazat kontrollálása esetén egyforma mértékben: a nők, az idősebbek, és a „klerikálisabb” attitűdöket mutatók inkább maradtak az MDF mellett, mint mások, vagy ha nem szavaztak, illetve valamely negyedik pártra szavaztak 1990-ben, akkor inkább váltanának az MDF-re, mint a liberálisokra²⁰. Azaz: *maga a vallásosság (amelynek tekintetében amúgy szignifikáns különbség van a két fél hívei között) csak az életkoron és a klerikális – antiklerikális attitűdökön keresztül hat az MDF és a liberális pártok közötti választásra*. E vonatkozásban tehát úgy látszik, egyértelműen nem „szociális identitást kifejező”, hanem kifejezetten *issue-voting-ről van szó*.

Ettől eltérő kép mutatkozik a két kisebb koalíciós partner hívei és a liberális szimpatizánsok szembeállításakor. Bár az 1990-es szavazat kontrollálásának mellőzése esetén még tapasztalható volt a „klerikális – antiklerikális” attitűdök bizonyos önálló hatása a két oldal közötti 1991. májusi „választásra”, de ennek nagyságrendje csekélynek tűnt a „tradicionális” vallásosság, az életkor és a lakóhely jellegének hatása mellett. Az 1990-es szavazatnak a modellben való figyelembevétele nyomán adható optimális magyarázatot a két fél közötti 1991-es választásra a 9. tábla mutatja be. A kevésbé iskolázottak, a falusiak és a „tradicionálisan” vallásosak másoknál nagyobb valószínűséggel pártoltak át vagy maradtak hűek a KDNP – FKgP „blokkhoz”, míg a másik végleten elhelyezkedők nagyobb valószínűséggel fordultak a liberális pártok felé. A vizsgált attitűdöknek e tekintetben már semmi önálló szerepe nem volt. Tehát *a liberálisok és a KDNP – FKgP közötti választás valóban inkább függvénye egyfajta szociális identitásnak, mint a szóban forgó témákkal kapcsolatos issue-pozícióknak*²¹.

A dolgozat egyfelől ösztönözni kívánt annak szisztematikusabb átgondolására, hogy mi teremti egy társadalom politikai tagoltságát, és hogy miként tesztelhetők az e tagoltság mibenlétével kapcsolatos hipotézisek. Az állam gazdasági és szociális szerepvállalásával kapcsolatos vélemények tekintetében a bemutatott eredmények csak abban egyértelműek, hogy akár léteznek a felvetett meghatározási kísérleteknek megfelelően a nagy társadalom politikai tagoltsága, akár nem, olyan *automatizmusnak*, amely e tagoltságnak a jövőben meghatározó szerepet biztosíthatna a magyar

pártrendszerben, nem látható a nyoma. Bár önmagában véve az, hogy a baloldali pártok szavazataránya évtizedeken át húsz százalék alatt (és jobbára tíz körül) marad, korántsem precedens nélküli jelenség a fejlett ipari országok körében (lásd Kanada, Írország), a fenti gondolatmenet semmiképp nem implikálja azt, hogy Magyarország esetén is ezzel kell számolni. A prezentált adatok fényében egyrészt lehetséges az az értelmezés, hogy a magyar pártrendszerben a materiális érdek-konfliktusok dimenziója jelen van ugyan, „csak” a Nyugaton tipikussal ellentétben: 1. jelentősége a domináns szekuláris-vallásos törésvonalhoz képest alárendelt; 2. inkább a szekuláris pólus kapcsolódik a piac-hívő, és a vallásos a szociálprotekcionista állásponhoz. A nyugati adatoknak e tekintetben van egy elméleti szempontból lényeges tanulsága. Bár a szabadságjogokkal kapcsolatos pozitív attitűdök negatív korrelációt mutatnak mind az alacsony társadalmi státusszal, mind a gazdasági és szociális kérdésekben elfoglalt baloldali állásponttal, a baloldali pártok szavazói (Ausztria kivételével) ennek ellenére magasabb értéket mutatnak a SZABJOG indexen, mint a jobboldaliaké. A nagy társadalom adottságai szempontjából tehát esetleges lehet pártstratégiák befolyása a konfliktus-dimenziók tartós összekapcsolódásának mikéntjére.

Önmagában az, hogy sok „lekötetlen” szavazásra jogosult van jelen, tehát, hogy alacsony a részvételi arány, és hogy az egyéni pártpreferenciák a „rég”i demokráciák mércéje szerint rendhagyóan instabil, viszonylag könnyűvé teszi a párterőviszonyok gyors és nagyarányú megváltozását. Mindkét itt idézett magyar adatfelvétel szerint az 1990-es szavazóknak kb. 53 százaléka változtatott szavazati szándékán a választást követő egy-másfél évben (lásd 10. tábla). Még ha el tekintünk is az egykori szavazatra való visszaemlékezések részleges pontatlanságától (lásd 19. jegyzet), és valamilyen segédfeltevések alapján úgy okoskodunk, hogy nem ezt a számot kell a vonatkozó nyugati adatokkal összehasonlítani, hanem figyelmen kívül kell hagynunk azokat az 1990-ben szavazókat, akik 1991-ben már nem szavaznának — akkor is 75 százalék alatti a „stabil” szavazati szándékúak aránya, ami még mindig alacsonyabb, mint azokban a nyugati demokráciákban, amelyekre nézve összehasonlítható adatok hozzáférhetőek (lásd Crewe–Denver 1985; Dalton et al. 1984; Rose 1974). Eszerint akár még egy baloldali párt hirtelen megerősödése sem zárható ki.

Az előadottak végül amellet érveltek, hogy egyrészt a világnézeti konfliktusok vélt dominanciája a magyar párttagoltságban legalábbis nem összeegyeztethetetlen azzal a tétellel, miszerint a pártrendszer a társadalom „magánvaló” politikai tagoltságának közvetett leképeződése, más

részt a vallási törésvonal a magyar pártrendszer tartós adottsága marad, függetlenül attól, hogy a materiális érdekkonfliktusok nagyobb szerepre tesznek-e szert, illetve hogy a baloldali vagy funkcionálisan hasonló pártok mely fél rovására növelik esetleg szavazatarányukat²².

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmányban hivatkozott, de a táblázatokban nem reprodukált statisztikai elemzéseket a szerző kérésre postázta. Postacím: TÁRKI, Bp. Frankel L. 11. H-1027.
- ² Elvben elképzelhetők olyan, a szűkebben vett politikai folyamatok valamilyen automatizmusában rejlő mechanizmusok, amelyek többé-kevésbé törvényszerűen a bal – jobb tagoltság kialakulása felé mozgatnák a magyar pártrendszert (is), de nem ismerek ezek körvonalazását célzó elméleti törekvéseket. Az az érvelés, amely szerint a nem-materiális érdekkonfliktusok köré rendeződő pártversengés szükségképpen destabilizáló hatású (Schöpflin 1990), vagy hogy ez törvényszerűen „populista”, „peronista” (Szelényi et al. 1991) stb. pártok hegemoniájához vezet, csak annyit állít, hogy a materiális érdekkonfliktusok dominanciájának nincs pozitív alternatívája.
- ³ A „*position-issue*” és „*valence-issue*” közti, eredetileg Butler és Stokes által bevezetett distinkció kidolgozására lásd Schneider 1980. A jobb megértés kedvéért hadd idézzem az ő példáját. Az 1976-os amerikai elnökválasztáson azon választók között, akik az infláció megfékezését fontosabbnak tartották a munkanélküliség leszorításánál (*position-issue*), természetesen a republikánus jelölt támogatói voltak felülreprezentálva. Ennek ellenére a demokrata jelölt profitált abból, hogy a választók az inflációt messze fontosabb problémának tartották a munkanélküliségnél, mivel a többség a hivatalban levő republikánus adminisztrációt tartotta felelősnek az inflációért (*valence-issue*). Másutt megpróbáltam 1990-es adatok alapján igazolni azt, hogy a magyar pártelítek szempontjából bármennyire alternatív értékválasztásokat fejeztek is ki a keresztény erkölcsre, a békés átmenet fontosságára, a szabadságra, a radikális gazdasági változásokra stb. való hivatkozások, és bármennyire konzisztensek voltak is a választók pártpreferenciái a különböző pártokhoz köthető szlogenekre adott reakcióikkal, ezek a jelzavak a választók nagy többsége számára mégis *valence issue*t jelentettek (lásd Tóka 1990). A jelen tanulmány szempontjából lényeges – és egyelőre igazolatlan – hipotézis durván az, hogy valamiféle törvényszerűség folytán a kelet-európai pártrendszerek kialakulása idején a választói magatartás szempontjából relatíve nagyobb szerepet játszanak a *valence-issue*-k, mint általában a nyugati demokráciákban. Ezzel kapcsolatban érdekes a Medián 1991. májusi párt-imázs vizsgálatának egyik eredménye, miszerint az átlagos megkérdezett a FIDESZ-t valamivel „nemzetibbnek” tartotta az MDF-nél (lásd Hahn – Lázár 1991: 102 – 103). A tanulmány egyéb adatait is figyelembe véve a jelenség valószínű magyarázata az, hogy sok más kérdéshez hasonlóan a „nemzeti” tematika szubjektíve releváns vonatkozásaiban is (pl. az ország függetlensége melletti elkötelezettség) a válaszolók nagy része a neki legrokonszenvesebb pártot tartotta a „legjobbnak”, a „nemzetiben” számára nem a szofisztikus értékválasztás bizonyult fontosnak.
- ⁴ Lásd Rose – Mackie 1984. A szerzők 19 régi demokrácia idősoros választási eredményeit tanulmányozva egybek közt megállapítják, hogy a vizsgált országok „első szabad” választásain indult 68 párt 78 százaléka „intézményesült”, azaz legalább a három azt követő választás mindegyikén országos pártként szerepelt. Az 53 intézményesült „alapító” pártnak a későbbiekben 17 százaléka tűnt csak el, a relatív többségük (40 %) azonban viszonylag jelentős szerkezeti változáson (pl. kiválás, egyesülés) ment át. A választási versengésekbe később bekapcsolódott pártok közül csak lényegesen kevesebb (53%),

míg azok közül, amelyek alapításuk időpontjától függetlenül legalább egyszer 5 százalékos feletti eredményt értek el, 76 százalékos „intézményesült”. Az elhalástól leginkább fenyegetett agrárpártok kivételével a pártok társadalmi bázisa (munkás, nyelvi, vallási, középosztályi, catch-all) alig okoz különbséget a tekintetben, hogy az egyszer már „intézményesült” párt mekkora valószínűséggel marad intakt a későbbiekben.

⁵ Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy akár a legerősebb hatás is örökösen lehetne; e tekintetben elég, ha arra utalunk, hogy az Egyesült Államokban a polgárháború utáni évtizedekben a néger lakosság túlnyomó többségében a Republikánus Pártot támogatta, leszármazottai azonban 1964-től már közel egyhangúan (90 százalékos felett) a Demokrata Pártot preferálták (Burnham 1974: 692).

⁶ Ha viszont a konfliktus-dimenzió nem új, mert már addig is jelen volt legalábbis a szavazótáborok közötti attitűd-különbségek szintjén, akkor nehéz belátni, hogy pusztán jelentőségének növekedése miatt vezetne a pártrendszer alapvető átalakulásához.

⁷ A feltevés érvényessége szempontjából lényegtelen, hogy mely pártok tekinthetők dominánsnak és melyek baloldalinak, egészen addig, amíg a kettő nem esik egybe.

⁸ A kérdések pontos szövege, az alapvető válaszmegoszlások, a minták és az egyes nyugati országokban alkalmazott súlyozási eljárások leírása megtalálható a ZUMA, 1987, TÁRKI, 1990, TÁRKI, 1991b kiadványokban. Mind a négy index konstrukciója az eredeti kérdésekre adott válaszok szimpla összeadásával történt (a „nem tudom”, stb. válaszokat középső válaszkategóriának kódolva). Ez után — az 1. tábla szemléletessége kedvéért — kivonás és osztás révén az összpontszámokat a plusz 1 — minusz 1 intervallumba helyeztem át.

⁹ Az 1991-es adatfelvételek esetén a pillanatnyi szavazati szándékot vettem figyelembe. Az 1990-es és 1985-ös adatok esetén a pártpreferenciára vonatkozó kérdések országonként eltérő jellege miatt a legutóbbi parlamenti illetve elnökválasztáson leadott szavazatot vettem figyelembe. Mivel ez az adat a brit file-ből hiányzott, ebben az esetben a pillanatnyi pártidentifikáció változót használtam (ezért van több Labour-támogató, mint tory).

Lengyelország esetében csak az országos átlagokat, szórást, valamint az egyes indexeknek a pártpreferencia-változóval való kapcsolatát kifejező *eta*-koefficiens közlöm. Ennek oka egyrészt az, hogy a többi 1991. októberi lengyel vizsgálathoz hasonló nagyságrendű volt a tévedés az egyes pártok választásokon várható szavazatarányával kapcsolatban, másrészt mert a releváns pártok nagy (következésképpen az esetek kicsiny) száma miatt több pártot kénytelenek voltunk az elemzés céljaira összevonni egymással, s ilyenformán a részletes adatok közlése hosszadalmas magyarázatokat kívánna.

¹⁰ A háttérváltozók hatásának kiszűrése többszörös klasszifikációs elemzéssel történt. A kontrollváltozók a következők voltak: foglalkozás (1. fehérgalléros vagy önálló; 2. fizikai munkás; 3. egyéb), iskolázottság (1. legfeljebb elemi; 2. szakmunkás-jellegű képzés vagy befejezetlen középiskola; 3. középiskola; 4. felsőfokú), település jellege (1. nagyváros; 3. 2000 lakosnál kevesebb; 2. egyéb), személyes jövedelem (folytonos), templombajlás gyakorisága (5 fokú skála), életkor (folytonos).

¹¹ Természetesen lehetne azzal érvelni, hogy a nyugati országok vonatkozásában az itt használtaknál jobb véleményindexeket is lehetne készíteni, de mivel ez általánosságban igaz a két közép-európai országra nézve is, a vita — további összehasonlítható adatok hiányában — jelenleg nem folytatható le.

¹² A változók leírását lásd a 10. jegyzetben.

¹³ SZAKSZER: „Véleménye szerint a szakszervezeteknek mennyi befolyása van ma ... (ország neve) ?” VALL: „És a vállalatoknak mennyi befolyása van ?” A válaszkategóriákat a következőképpen vontam össze: –1: több vagy „sokkal több” befolyása van, mint kellene; 0: „annyi, amennyi helyes” vagy nem tudja; 1: kevesebb vagy „sokkal kevesebb”

befolyása van, mint kellene. A „vállalatok” szó helyett az angolszász kérdőívekben „*business and industry*”, az 1991-es megkérdezések során pedig „magánkézben levő vállalatok” szerepelt.

- ¹⁴ Hasonló következtetés adódik akkor is, ha nem az attitűd-indexeknek, hanem maguknak az eredeti kérdéseknek a korrelációit vizsgáljuk.
- ¹⁵ A magyar és a lengyel vizsgálatban is a szakszervezetekben bíztak az emberek viszonylag legkevésbé (annak ellenére, hogy Lengyelországban külön-külön kérdést tettek fel a Szolidaritás, illetve az OPZZ iránti bizalmat illetően). Csehszlovákiában az IEWSS-projekt adatai szerint ugyanez az ellentmondás figyelhető meg: a megkérdezettek a szakszervezetekben „bíznak” a legkevésbé, ugyanakkor az ő befolyásukat keveslik leginkább. Mindez azonban nem feltétlenül különös: a szakszervezetek a bizalommal legkevésbé megtisztelt intézmények közé tartoznak mindazon nyugati országokban, amelyekre nézve a témára vonatkozó legátfogóbb elemzés (Lipset–Schneider 1983) adatot talált, és az ott az intézményeknek mintegy funkciójukból cleve adódó bizalmi rangsorára kialakított magyarázat alapján semmi ellentmondó nincs a közép-európai adatokban megfigyelt fenti jelenségben.
- ¹⁶ A nyugati országokban természetesen a baloldali szavazók sokallták a leginkább a vállalatok (az öt ország közt az átlagos *eta* .21), és a legkevésbé a szakszervezetek hatalmát (az *eta*-átlag .37). Magyarországon 1991-ben a kapcsolat ugyan „ésszerű” volt (az MSZP-támogatók kevesellték a legkevésbé, és a liberálisok a legjobban a magánkézben levő vállalatok befolyását; az előbbieket kevesellték a leginkább, és a kormánypártiak a legkevésbé a szakszervezetek befolyását), de az összefüggések statisztikailag inszignifikánsak voltak ($\eta^2 = .09$ és $.10$).
- ¹⁷ A leglényegesebb tanulság az, hogy a különböző szavazótáborok között lényegében négy tényező differenciál. Fontossági sorrendben első a vallásosság és az életkor, őket követi a lakóhely jellege és az egykori MSZMP-tagság. E változók kontrollálása után az iskolázottság, a foglalkozás szerepe gyakorlatilag elhanyagolható vagy nulla. A KDNP és az FKgP vonatkozásában van még némi kiegészítő szerepe a nemnek és a felekezetnek is, lásd Tóka 1991b és 1990.
- ¹⁸ A „család” tematika például tudommal csak akkor került elő a nagy nyilvánosság előtt, amikor a választási kampány vonatkozó tévé-vitájában sajnálatukat fejezték ki a későbbi koalíciós partnerek képviselői, hogy a velük ellentétes felfogást valló pártoktól senki nincs jelen, és ezért a tévénezők nem tudhatják meg, hogy miben is állnak ezek a nézetkülönbségek. Az abortusz-kérdésben egyedül a KDNP kötelezte el magát egyértelműen, de a párt parlamenti frakciója volt az, amely 1990 nyarán egy tagját rábeszélte a magzati jogokkal kapcsolatos alkotmánymódosítási javaslatának még a bizottsági fázis előtti visszavonására.
- ¹⁹ Az erre vonatkozó adat a megkérdezettek 1991. májusi visszaemlékezéséből adódik. Az ilyen visszaemlékezések angliai vizsgálatok tanúsága szerint az esetek kb. 25 százalékában tévesek (Himmelweit et al. 1984: 33). Bár feltehető, hogy akkor Magyarországon még rosszabb ez az arány az itt vizsgált összefüggésben, ez nem feltétlenül lényeges. A téves visszaemlékezések ugyanis — Anglia, de részben Magyarország esetén is bizonyíthatóan — két fő forrásból származnak: 1. az egykori nem szavazók egy része úgy emlékezik, hogy részt vett a választáson; 2. a kis pártok szavazói (Magyarországon ezen adott összefüggésben bizonyíthatóan a parlamenten kívüli pártok értendőek, nem pedig mondjuk a KDNP) hajlamosak úgy emlékezni, hogy a nagyok egyikére szavaztak. A harmadik fő „tévedés-forrás” (egyes válaszolók a jelenlegi preferenciájukhoz igazítják a korábbi szavazatukról szóló visszaemlékezést) pedig csak annyiban befolyásolhatja a jelen elemzések eredményét, hogy tesztjeinket szigorúbbá teszi azáltal, hogy az 1991-eshez hasonlatosabbá „teheti” egy-egy párt 1990-es szavazótáborának profilját. Bizonyítható azonban, hogy az egyes szavazótáborok szocio-demográfiai összetételében például ugyanazok a változások figyelhetők meg akkor, ha valódi 1990-es adatokat hasonlítunk

össze a jelenlegi pártpreferenciákra vonatkozókkal, mint ha az 1991-es visszaemlékezések alapján rekonstruáljuk egy-egy párt 1990-es szavazótáborának összetételét.

- ²⁰ A vallásosság indexeinek a modellbe való beépítése a chi-négyszet statisztikákat inkább rontotta, mint javította és az eredményeket tartalmi szempontból nem befolyásolta: a MORAL41 indexnek volt önálló hatása a két oldal közti választásra, a vallásosságnak viszont nem. Ugyanígy az sem módosította a végeredményt, ha az 1990-es szavazat tekintetében az MDF-szavazókhoz kódoltam az akkori FKgP- és KDNP-támogatókat.
- ²¹ Ezt egy paradox eredmény is alátámasztja: a tradicionális vallásosság stb. tekintetében elfoglalt pozíciójuk *alapján várhatóhoz képest* — ami nyilvánvalóan nullához közeli értéket jelent — a meg sem kerestettek szignifikánsan nagyobb valószínűséggel szavaznak a két kisebb kormánypártra. Ez feltehetőleg azzal magyarázható, hogy a vallásossággal ellentétben a vallástalanság nem hoz létre olyan szociális identitást, ami a KDNP — FKgP és az SZDSZ — FIDESZ közötti választásban kifejeződhetne, és emiatt egy bizonyos mértéken túl a „tradicionális” vallásosságtól való egyre kisebb érintettség már nem csökkenti tovább a két kisebb kormánypártra szavazás valószínűségét.
- ²² A dolgozat tehát a kakukk fészekről szól. Hogy az „idegen” fészkekben miért jött létre egy virtuális liberális többség, arra a 8. tábla adatainak, a kontinentális európai országok szekularizációs mutatóira (Szántó 1992), illetve az abortusz-kérdés és az egyház befolyása megítélésére is kiterjedő nemzetközi összehasonlító vizsgálatok eredményeinek (Times – Mirror 1991) összevetése adhatna némi magyarázatot.

HIVATKOZÁSOK

- Bruszt László – Simon János 1991. *The Great Transformation*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete. (Kézirat.)
- Budge, Ian – Dennis J. Farlie 1983. *Explaining and Predicting Elections. Issue Effects and Party Strategies in Twenty-three Democracies*. London: George Allen & Unwin.
- Burnham, Walter Dean 1974. *The United States: The Politics of Heterogeneity*. In: Richard Rose (ed.): *Electoral Behavior. A Comparative Handbook*. New York: The Free Press. 653 – 726.
- Crewe, Ivor – David Denver (eds.) 1985. *Electoral Change in Western Democracies: Patterns and Sources of Electoral Volatility*. Beckenham — Surry Hills: Croom Helm.
- Dalton, Russell J. – Scott C. Flanagan – Paul Allen Beck (eds.) 1984. *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies. Realignment or Dealignment ?* Princeton: Princeton University Press.
- Haerpher, Christian 1985. *Austria*. In: Ivor Crewe — David Denver (eds.) 1985. Surry Hills: Croom Helm, 264 – 285.
- Hahn Endre – Lázár Guy 1991. *Hogyan látja a szabad demokratákat a közvélemény?* In: Gyekiczki András (szerk.) *Hol tart a szabad gondolat?* Budapest: Politikai Tanulmányok Intézete, 81 – 105.
- Himmelweit, Hilde T. – Patrick Humphreys – Marianne Jaeger 1984. *How Voters Decide? A model of vote choice based on a special longitudinal study extending over fifteen years and the British election surveys of 1970-1983*. Philadelphia: Open University Press.
- Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Szelényi Szonja – Bruce Western 1991. *Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában. Pártok és társadalmi osztályok a magyar politikában (1989 – 90)*, *Szociológiai Szemle* (Megjelenés alatt.)
- Körösényi András 1991. *Politikai tagoltság*, 1990. In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve, 1991*. Budapest: Ökonómia Alapítvány — Economix Rt.

- Lindström, Ulf 1991. East European Social Democracy: Reborn to be Rejected. In: Lauri Karvanen – Jan Sundberg (eds.). *Social Democracy in Transition*. Northern, Southern, and Eastern Europe. Aldershot: Dartmouth, 269–301.
- Lipset, Seymour M. – William Schneider 1983. *The Confidence Gap. Business, Labor and Government in Public Mind*. New York: The Free Press.
- Mair, Peter 1990. (Electoral) Markets and (Stable) States. Draft Chapter for Micheal Moran — Maurice Wright (eds.) 1991. *Markets Against the State*. London: Macmillan.
- Ost, David 1991. Érdek és politika a posztkommunista társadalmakban. A kelet-európai átmenet problémái. *Valóság*, (XXXIV. évf.) 5, 37–43.
- Rattinger, Hans 1991. *Demographie und Politik. Befunde der repräsentativen Wahlstatistik 1953-1987*. Beitrag zur Tagung der Arbeitsgruppe „Wahl- und Einstellungsforschung“ der Deutschen Vereinigung für Politische Wissenschaft. Koblenz, 11–13. Marz.
- Rose, Richard–Thomas T. Mackie 1984. Do Parties Persist or Disappear? The Big Tradeoff Facing Organizations. *Studies in Public Policy*, (Nr. 134.) Glasgow: Centre for the Study of Public Policy.
- Rose, Richard – Ian McAllister 1990. *The Loyalties of Voters. A Lifetime Learning Model*. London: Sage.
- Schneider, William 1980. Styles of Electoral Competition. In: Richard Rose (ed.). *Electoral Participation. A Comparative Analysis*. Beverly Hills — London; Sage, 75–100.
- Schöpflin, George 1990. The Prospects for Democracy in Central and Eastern Europe. In: Peter Volten (ed.) *Uncertain Futures: Eastern Europe and Democracy*. New York: IEWSS, 19–34.
- Szántó János 1992. *Gyorsjelentés a vallásosságról*. Budapest: TÁRKI. (Előkészületben.)
- TÁRKI 1990. „TÁRKI 'C' ISSP. Vélemények a kormányzati munka szerepéről.” Budapest: TÁRKI.
- TÁRKI 1991a. *TÁRKI-E TS II. A TS-3 által támogatott „Omnibus” adatfelvétel adatai*. Budapest: TÁRKI.
- TÁRKI 1991b. *TÁRKI-INTER. Társadalompolitikai attitűdök nemzetközi összehasonlításban. Az 1991. októberi magyarországi adatfelvétel adatai*. Budapest: TÁRKI.
- Tóka Gábor 1990. Voting Behaviour in Hungary. In: Hans-Dieter Klingemann — Richard Rose: *Eastern European Election Handbook Series*, vol. 1. (Előkészületben.)
- Tóka Gábor 1991. Választási eredmények elemzése. In: Gyekiczki András (szerk.) *Hol tart a szabad gondolat?* Budapest: Politikai Tanulmányok Intézete, 165–192.
- Vásárhelyi Mária 1991. Az SZDSZ tagjainak véleménye gazdaságról, politikáról. In: Gyekiczki András (szerk.) *Hol tart a szabad gondolat?* Budapest: Politikai Tanulmányok Intézete, 67–79.
- ZUMA 1987. *The Role of Government. ISSP 1985. Codebook*. ZUMA: Köln.

MELLÉKLET

1. tábla

4 attitűd-index átlaga és szórása pártpreferenciák szerint

Ország/Párt	ALLAMI		KONTROL		SZOCIAL		SZABJOG		N=
	Átlag	St.D.	Átlag	St.D.	Átlag	St.D.	Átlag	St.D.	
<i>Ausztrália</i>									
Liberális Párt	-.44	.42	.11	.45	.03	.64	.51	.45	507
Munkáspárt	-.14	.47	.26	.40	.45	.57	.51	.49	765
Country (National)	-.44	.45	.24	.47	.18	.61	.39	.56	101
Demokrata Párt	-.42	.41	.11	.40	.31	.64	.64	.50	60
eta:	.32		.17		.31		.08*		
<i>Nagy-Britannia</i>									
Konzervatív Párt	-.36	.47	.04	.43	.26	.64	.31	.56	472
Munkáspárt	-.07	.60	.21	.39	.83	.36	.59	.50	549
Alliance	-.22	.49	.07	.39	.56	.56	.59	.47	275
eta:	.23		.19		.43		.25		
<i>Egyesült Államok</i>									
Mondale	-.31	.43	.07	.41	.25	.58	.40	.53	171
Reagan	-.44	.43	-.10	.44	-.19	.67	.33	.64	282
eta:	.15		.20		.32		.05*		
<i>Németország</i>									
CDU/CSU	-.24	.44	.01	.56	.35	.68	.11	.46	417
SPD	-.11	.46	.13	.51	.67	.54	.30	.45	334
FDP	-.30	.44	-.00	.56	.38	.69	.26	.49	49
Zöldek	-.17	.49	-.06	.51	.65	.58	.75	.29	38
eta:	.15		.13		.25		.31		
<i>Ausztria</i>									
Szocialista Párt	.11	.43	.40	.42	.68	.49	.11	.51	354
Néppárt	-.10	.40	.30	.43	.62	.56	.15	.47	298
Szabadság Párt	-.04	.47	.22	.38	.79	.31	.31	.35	30
eta:	.25		.14		.08*		.10*		
<i>Magyarország, 1990</i>									
MDF	.05	.51	.03	.48	.74	.46	.36	.54	240
SZDSZ	.02	.53	-.10	.49	.64	.59	.38	.56	161
FKGP	.10	.55	.12	.51	.79	.44	.18	.55	75
MSZP	.21	.55	.04	.50	.63	.49	-.01	.63	52
FIDESZ	.08	.46	.06	.45	.70	.54	.36	.55	63
KDNP	.11	.47	.14	.49	.73	.52	.07	.56	50
eta:	.10*		.16*		.11*		.23		
<i>Magyarország, 1991</i>									
MDF	.16	.51	.08	.51	.55	.62	x		167
SZDSZ	.09	.51	-.03	.50	.54	.65	x		140
FKGP	.08	.55	.22	.53	.81	.41	x		104
MSZP	.35	.54	.06	.57	.70	.51	x		65
FIDESZ	.08	.52	-.00	.51	.46	.66	x		291
KDNP	.19	.56	.23	.42	.78	.42	x		63
eta:	.14		.18		.21		x		
<i>Lengyelország, 1991</i>									
	.09	.51	.28	.51	.57	.57	x		512
eta:	.29		.22*		.22*		x		

* : Hat háttérváltozó hatásának kiszűrése után a kapcsolat nem szignifikáns a .05 szinten
 x : Adathiány

Megjegyzés: Az ALLAMI index 1991-es és 1990-es átlagértékei a kérdések megszövegezésében történt csekély változás miatt nem összehasonlíthatók.

2. tábla

Egyes attitűd-indexek korrelációi egymással és társadalmi háttérváltozókkal
országokként

		AUS	USA	GB	D	A	H'90	H'91	PL
ALLAMI	- KONTROL	+	+	+	+	+	+	+	+
ALLAMI	- SZOCIAL	+	+	+	+	+	+	+	+
KONTROL	- SZOCIAL	+	+	+	+	+	+	+	+
MUNKAS	- ALLAMI	+	+	0	+	+	+	+	0
MUNKAS	- KONTROL	+	+	+	+	+	+	+	+
MUNKAS	- SZOCIAL	+	+	+	+	+	+	+	+
JÖVEDELEM	- ALLAMI	-	-	0	-	-	0	0	-
JÖVEDELEM	- KONTROL	-	-	-	-	-	-	-	0
JÖVEDELEM	- SZOCIAL	-	-	-	-	-	-	-	0
ISKOLA	- ALLAMI	0	-	0	-	-	-	-	-
ISKOLA	- KONTROL	-	-	-	-	-	-	-	-
ISKOLA	- SZOCIAL	-	-	-	-	-	-	-	-
SZAKSZER	- VALL	-	0	-	-	0	+	+	+
SZAKSZER	- ALLAMI	+	+	+	+	+	0	0	+
SZAKSZER	- KONTROL	0	+	+	+	+	0	0	+
SZAKSZER	- SZOCIAL	+	+	+	+	+	0	0	+
VALL	- ALLAMI	-	0	-	-	0	0	0	-
VALL	- KONTROL	-	0	-	0	-	0	-	-
VALL	- SZOCIAL	-	0	-	-	-	+	-	-
MUNKAS	- SZAKSZER	+	+	+	+	+	0	-	0
MUNKAS	- VALL	-	0	0	0	0	0	-	-
JÖVEDELEM	- SZAKSZER	0	0	0	-	0	0	+	0
JÖVEDELEM	- VALL	0	0	0	0	0	0	0	0
ISKOLA	- SZAKSZER	0	0	0	0	-	+	+	0
ISKOLA	- VALL	0	-	0	0	0	0	+	+
N =		1528	674	1502	1048	1000	981	1500	1491

+: pozitív korreláció, $p < .01$.

(Minél magasabb pontszáma van valakinek az egyik változón, annál valószínűbb, hogy a másikon is magas pozitív értéket kap.)

-: negatív korreláció, $p < .01$

(Minél alacsonyabb pontszáma van valakinek az egyik változón, annál valószínűbb, hogy a másikon is alacsony értéket kap.)

0: nem szignifikáns ($p > .01$)

3. tábla

Egyes háttérváltozók és a pártpreferencia közötti kapcsolat szorossága országonként Szimmetrikus bizonytalansági koefficiens

Háttérváltozók:

- MUNKAS: 1. szellemi dolgozó vagy önálló 2. fizikai munkás 3. egyéb
 ISKOLA: 1. max. elemi 2. szakmunkásiskola, befejezetlen középfok 3. befejezett középiskola 4. felsőfokú végzettség
 JÖVED3: 1. a legalacsonyabb jövedelmű egyharmad 2. a legmagasabb jövedelmű egyharmad 3. középső egyharmad és adathiány
 TAGSAG: a nyugati országokban szakszervezeti, Lengyelországban egykori LEMP-, Magyarországon egykori MSZMP-tagság: 1. tag 2. nem tag
 TEMPLOM: templombajárás gyakorisága, 3 fokú (ld. 5. tábla)
 FALUVAR: lakóhely 1. nagyváros 2. kistelepülés (2000–2500 lakos alatt) 3. egyéb
 KORCSOP: 1. 18–29, 2. 30–44, 3. 45–59, 4. 60– éves

	MUNKAS	ISKOLA	JÖVED3	TAGSAG	TEMPLOM	FALUVAR	KORCSOP
Ausztrália	.009	.004	.005	.021	.017	.029	.005
Egyesült Államok	.006*	.001*	.005*	.035	.014	.003*	.004*
Nagy-Britannia	.039	.022	.021	.011	.009	.008	.008
NSZK	.013	.017	.011	.029	.035	x	.002*
Ausztria	.014	.010	.011	.043	.100	.024	.004*
Magyaro. 1990	.017	.018	.008	.028	.065	.030	.041
Magyaro. 1991	.014	.035	.018	.039	.078	.023	.080
Lengyelo. 1991	.035	.083	.022	.045	.032	.101	.013*

* : A chi-négyszet statisztika nem szignifikáns a .05 szinten

x : Adathiány

Megjegyzés: A szimmetrikus bizonytalansági koefficiens azt fejezi ki, hogy mennyire tudjuk megjósolni az egyik változón felvett érték alapján azt, hogy a másik változón milyen értéket kapnak a megkérdezett személyek. Ha a két változó teljesen független egymástól, akkor a koefficiens értéke nulla, ha determinisztikus kapcsolat van köztük, akkor plusz 1.

4a tábla

A nagyobb pártok valamelyikét preferálók megoszlása foglalkozás szerint (Sorszázalékok) Anglia, Wales és Skócia, 1985. Szimmetrikus bizonytalansági koefficiens: .039

	Tory	Alliance	Labour	N=
szellemi v. önálló	47 %	26 %	27 %	537
sose dolgozott	38 %	15 %	47 %	138
fizikai munkás	27 %	18 %	55 %	622
összesen:	36 %	21 %	42 %	1297

4b tábla

A legutóbbi választáson a három nagyobb párt valamelyikére szavazók szavazatainak megoszlása a templombajárás gyakorisága szerint (Sorszázalékok) Ausztria, 1985. Szimmetrikus bizonytalansági koefficiens: .100

	ÖVP	FP	SPÖ	N=
legalább havonta	67 %	1 %	32 %	272
évente néhányszor	33 %	5 %	62 %	302
ritkábban vagy soha	14 %	11 %	76 %	108
összesen:	44 %	4 %	52 %	682

4c tábla

A „most vasárnap” a hat parlamenti párt valamelyikére „szavazók” pártpreferenciáinak megoszlása a templombajárás gyakorisága szerint (Sorszázalékok) Magyarország, 1991. október. Szimmetrikus bizonytalansági koefficiens: .070

	FKGP, KDNP, MDF	FIDESZ, SZDSZ	MSZP	N=
legalább havonta	73 %	26 %	1 %	169
évente néhányszor	42 %	49 %	9 %	195
ritkábban vagy soha	28 %	63 %	10 %	466
összesen:	40 %	52 %	8 %	830

5. tábla

A vallásosságra vonatkozó kérdések főkomponens-elemzése N = 1000

	PRACTPC1 PRACTPC2		
magyarított			
variancia:	51 %	16 %	
	faktorsúly		
EHTOK	.66	-.46	Gyerekkorában részesült-e vallásoktatásban ?
EHITOKM	.76	-.28	Hány évig részesült vallásoktatásban ?
EGYAK1	.80	-.25	Amikor gyerek volt, édesanyja milyen gyakran járt templomba?
EGYAK2	.75	-.17	Amikor gyerek volt, édesapja milyen gyakran járt templomba?
EGYAK3	.83	-.32	Amikor gyerek volt, Ön milyen gyakran járt templomba?
EIMA	.77	.29	(Jelenleg) Milyen gyakran imádkozik?
EBOLV	.55	.62	Milyen gyakran olvas otthon Bibliát?
EMISE	.75	.39	Milyen gyakran vesz részt vallási szertartásokon?
EMAS	.45	.57	Milyen gyakran vesz részt egyháza vallási szertartásokon kívüli tevékenységeiben?

Megjegyzés: A bináris EHTOK kivételével valamennyi változó 9-11 válaszkategóriás ordinális változó. A kérdések és a válaszkategóriák pontos szövegére nézve lásd TARKI, 1991a. A „nem tudom” stb. válaszokat az adott változó átlagával helyettesítettük be.

A főkomponens- és faktorelemzés a kiinduló változók közötti páronkénti kapcsolatok erősségéből indul ki. Lényegében azon a megfontoláson alapul, hogy minél erősebb a korreláció két változó között, annál valószínűbb, hogy a két kérdés ugyanazt a látens tulajdonságot méri. Az, hogy hány főkomponenst (faktort) kapunk az elemzés eredményeként, attól függ, hogy a kiinduló változók közös információtartalma a megkérdezettek hány egymástól statisztikailag független látens tulajdonságára vonatkozik. A faktorsúlyok mutatják azt, hogy az egyes kiinduló változók az egyes főkomponensekkel (faktorokkal) milyen előjellel és milyen erősen függnek össze. A kapott főkomponensek (faktorok) csak azt az információmennyiséget tartalmazzák, amely a kiinduló változókban, vagy azok egy részében közös, vagyis az egyes kérdések egyedi (a többi kérdésre adott válaszoktól független) információtartalmától elvonatkoztatnak.

6a tábla

A vallásossággal elvben összefüggő vélemények faktor-elemzése

A változók neve, tartalma és faktorsúlya az első rotálatlan faktoron
(GLS, sajátérték 3.89) N=1000 (Magyarázat: ld. 5. tábla)

változó	súly	a kérdések tartalma:
C01067	.26	A társadalom szempontjából mindegy, hogy az emberek házasságot kötnek, vagy pedig élettársi kapcsolatban élnek.
C01069	.23	Ma már a gyermekek számára mindegy, hogy szülei házasságot kötöttek-e vagy élettársi kapcsolatban élnek.
C01071	.26	Az lenne a helyes, ha az élettársi kapcsolatot ugyanúgy védenék a törvények, mint a házasságot.
C01075	-.50	Az, hogy egy férfi és egy nő együtt él házasságkötés nélkül, erkölcsileg nem elfogadható.
ESEX1	.60	Ön szerint, ha egy nőnek és egy férfinak már a házasság előtt van szexuális kapcsolata, ez: 1. mindig helytelen, ... vagy 4. egyáltalán nem helytelen?
ESEX2	.45	Mit gondol arról, ha egy házas férfinak és egy házas nőnek van házasságon kívüli szexuális kapcsolata, ez: 1. mindig helytelen, ... vagy 4. egyáltalán nem helytelen?
ESEX3	.23	És mit gondol az azonos nemű felnőttek közötti szexuális kapcsolatáról, ez: 1. mindig helytelen, ... vagy 4. egyáltalán nem...?
EABORT1	.21	Ön szerint a törvénynek engedélyeznie kell-e egy terhes nőnek az abortuszt akkor, ha nagyon valószínű, hogy a gyermeknek súlyos fogyatékosága lesz? (1. egyáltalán nem kellene engedélyeznie, ... 4. mindenképpen engedélyeznie kellene)
EABORT2	.28	... És ha a családnak nagyon kevés a jó védelme és képtelenek több gyermeket vállalni? (1. egyáltalán nem kellene ...)
ECSAL1	-.43	Egy férjnek az a feladata, hogy pénzt keressen; egy feleségnek pedig az, hogy gondoskodjék az otthonról és a családról.
ECSAL2	-.29	Mindent egybevetve: a családi élet megsínyli, ha a nő teljes munkaidőben dolgozik.
EVPOL1	-.53	Azok a politikusok, akik nem hisznek Istenben, alkalmatlanok közhivatalok betöltésére (pl. polgármester, képviselő).
EVPOL3	-.57	Jobb lenne az országnak, ha több erős vallási meggyőződésű ember kapna közhivatalt (pl. polgármester, képviselő).
EISHIT	.65	Ön szerint kell-e az állami iskolákban hittant tanítani? (1. feltétlenül, ... 4. egyáltalán nem).
EISIMA	.75	És kellene-e az állami iskolákban naponta imádkozni Ön szerint? (1. feltétlenül, ...)
ETILT	.53	Néhány könyv és film erősen sérti az erős vallási meggyőződésű embereket. Ön szerint az olyan könyveket és filmeket, amik támadják a vallásokat: 1. mindenképpen be kellene tiltani, ... vagy 4. mindenképpen engedélyezni kellene?

Megjegyzés: Az élettársi viszonyra és az EVCSAL1, EVCSAL3, EVPOL1, EVPOL3 kérdésekre vonatkozó válaszok kódolása: 1. egyáltalán nem ért egyet, ... 5. teljes mértékben egyetért.

A „nem tudom” stb. válaszokat az adott változó átlagértékével helyettesítettük be.

6b tábla

A változók négydimenziós rotált faktor-mátrixa
(VARIMAX rotáció, Kaiser normalizáció): a MORAL41, MORAL42, MORAL43,
MORAL44 attitűd-indexek konstrukciója. N = 1000. Az áttekinthetőség kedvéért
a gyenge (–.25 és .25 közötti) faktorsúlyokat nem tüntettük fel

magyarázott variancia:	MORAL41	MORAL42	MORAL43	MORAL44
	21 %	6 %	6 %	4 %
	faktorsúlyok			
C01067		.49		
C01069		.46		
C01071		.43		
C01075	–.30	–.40		
ESEX1	.33	.45	–.26	
ESEX2		.52		
ESEX3		.32		
EABORT1				.61
EABORT2				.68
ECSAL1			.66	
ECSAL2			.59	
EVPOL1	–.46		.26	
EVPOL3	–.60			
EISHIT	.71			
EISIMA	.77			
ETILT	.42	.27		

7. tábla

A MORAL1, MORAL2, MORAL3 és MORAL4 attitűd-indexek átlagai az 1991. májusi pártpreferencia szerinti bontásban és a pártpreferencia, valamint a szóban forgó attitűd kapcsolatának erősségét kifejező eta-koefficiensek

jelenlegi preferencia	N	MORAL1	MORAL2	MORAL3	MORAL4
		(szex)	(család)	(abortusz)	(abortusz)
		átlagpontszám			
MDF	93	-.28	-.04	-.00	.04
SZDSZ	80	.22	.08	-.15	.12
FKGP	72	-.60	-.22	.35	-.13
MSZP	34	.27	.02	-.09	.07
FIDESZ	158	.32	.20	-.18	-.04
KDNP	48	-.63	-.27	.04	-.34
eta:		.44	.21	.22	.16

8. tábla:

A jelenlegi szavazati szándék

(-1: FIDESZ vagy SZDSZ; 1: MDF) logisztikus regressziója társadalmi háttér-változókra, a vallásos bevontság mutatóira (PRACTPC1, PRACTPC2), a négy attitűd-indexre (MORAL41, MORAL42, MORAL43, MORAL44) és az 1990-es szavazatra (MDFLIB90: -1. FIDESZ vagy SZDSZ 1. MDF 0: egyéb párt vagy nem szavazott).

A lépésenkénti logisztikus regresszió végeredménye:

Azok aránya, akiknek jelenlegi pártpreferenciáját a modell helyesen jelzi előre:

FIDESZ és SZDSZ szimpatizánsok	(N=238)	: 89 %
FKGPésKDNP szimpatizánsok	(N= 93)	: 69 %
összesen	(N=331)	: 83 %

	Chi-Square	df	Significance
-2 Log Likelihood	225.833	326	1.000
Model Chi-Square	167.305	4	.0000
Goodness of Fit	300.010	326	.8461

Változók a modellben	B	S.E.	Sig	R
ENEME	.90	.35	.01	.11
ESZULEV	-.03	.01	.01	-.11
MORAL41	-.57	.22	.01	-.11
MDFLIB90	1.97	.24	.00	.41
Constant	-1.28	.76	.09	

Nincs szignifikáns önálló hatása a következő változóknak:

	Sig	
PERETT80	.53	lakóhely jellege (legalább középfokú végzettségük aránya a lakosságon belül 1980-ban)
FIATAL	.45	1. 40 éves vagy ennél fiatalabb 0. idősebb
ŐREG	.23	2. 60 éves vagy idősebb 0. fiatalabb
EBISKV	.62	iskolai végzettség (7 fokú, évekre átszámítva)
TREI	.84	(utolsó) foglalkozásának presztízs-score-ja
NEMKERE	.64	1. nem keresztelték meg 0. egyéb
KATOLIK	.56	1. katolikus 0. egyéb
REFORMA	.62	1. református 0. egyéb
PRACTPC1	.67	tradicionális vallásosság
PRACTPC2	.29	vallásos a családi hagyományok ellenére
MORAL42	.21	partnerkapcsolatok libertárius megítélése
MORAL43	.49	konzervatív családeshemény
MORAL44	.48	abortusz-pártiság

Megjegyzés: Az egyes változók hatásának szignifikanciaszintje a 'Sig' feliratú oszlopban látható. Hogy melyik változó gyakorol nagyobb hatást a pártpreferenciára, és hogy mi ennek a hatásnak az előjele, arról az 'R' feliratú oszlop tájékoztat.

9. tábla

A jelenlegi szavazati szándék

(-1: FIDESZ vagy SZDSZ; 1: FKGP vagy KDNP) logisztikus regressziója társadalmi háttérváltozókra, a vallásos bevontság mutatóira (PRACTPC1, PRACTPC2) a négy attitűd-indexre (MORAL41, MORAL42, MORAL43, MORAL44) és az 1990-es szavazatra (FKDLIB90: -1. FIDESZ vagy SZDSZ; 1. FKGP, vagy KDNP; 0: egyéb párt vagy nem szavazott). A lépésenkénti logisztikus regresszió végeredménye.
(Rövid magyarázat a 8. tábla alján.)

Helyesen besorolt esetek aránya:

FIDESZ és SZDSZ szimpatizánsok	(N = 238)	: 95 %
FKGP és KDNP szimpatizánsok	(N = 120)	: 91 %
összesen	(N = 358)	: 94 %

	Chi-Square	df	Significance
-2 Log Likelihood	126.360	352	1.000
Model Chi-Square	330.303	5	.0000
Goodness of Fit	315.527	352	.9192

----- Variables in the Equation -----

Változók	B	S.E.	Sig	R
PERETT80	-.09	.04	.01	-.10
EBISKV	-.23	.08	.01	-.11
NEMKERE	3.21	1.30	.01	.09
PRACTPC1	1.58	.33	.00	.21
FKDLIB90	3.39	.42	.00	.37
Constant	1.79	.85	.04	

10. tábla

Az 1990. márciusi szavazattal kapcsolatos visszaemlékezések és a pillanatnyi pártpreferenciák összehasonlítása két adatfelvételben

időpont:	1991. május	1991. október
	a megkérdezettek százalékában	
stabil pártpreferencia	34	30
kormánypártok közötti váltás	1	2
liberális pártok közötti váltás	3	4
ellenzékiről kormánypártra	1	2
kormánypárttól ellenzékire	6	6
egyéb váltás	2	2
91-ben már nem szavazna, vagy nem tudja, kire	27*	18*
90-ben nem szavazott, vagy nem tudja, kire	26*	37*
összesen:	100 %	100 %
megkérdezettek száma:	1000	1500

* A két adatfelvétel közti eltérés kérdezéstechnikai különbségekből származik.

**AZ MTA POLITIKAI TUDOMÁNYOK INTÉZETE
KIADVÁNYAI 1992-BEN**

ÖNKORMÁNYZATI VÁLASZTÁSOK 1990.
Szerk.: Bóhm Antal, Szoboszlai György

RENDSZERVÁLTÁS ÉS IFJÚSÁG
Szerk.: Gázsó Ferenc, Stumpf István

**MENEKÜLŐK, VÁNDORLÓK, SZERENCSÉT PRÓBÁLÓK
AZ MTA PTI NEMZETKÖZI MIGRÁCIÓ KUTATÓCSOPORT ÉVKÖNYVE**
Szerk.: Sík Endre

**Torkos Veronika – Kárpáti Zoltán – Vágvölgyi András
KÖZÉPVÁROSOK A MÉRLEGEN**

ÁLLAM ÉS POLGÁR
Szerk.: Csepeli György, Kéri László, Stumpf István

Bóhm Antal – Táll Éva: PÁPA A REZISZTENS VÁROS

Simon János – Bruszt László: CODEBOOK

**Vass Henrik – Vida István
A KOALÍCIÓS KORSZAK PÁRTJAINAK
SZERVEZETI SZABÁLYZATAI 1944–1948
(az ELTE Politológia Tanszékével közös kiadvány)**

BITKORSZAK
Szerk.: Tamás Pál, Várnai Györgyi
(az MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központjával közös kiadvány)

**Tamás Pál – Várnai Györgyi:
CSÚCSSTECHNOLÓGIÁK – DÖNTÉSI CSÚCSOK**
(az MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központjával közös kiadvány)

Tamás Pál – Várnai Györgyi: MODERNIZÁCIÓS SZIGETEK
(az MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központjával közös kiadvány)

Kéri László: BETWEEN TWO SYSTEMS

A kiadványok megvásárolhatók:

MTA POLITIKAI TUDOMÁNYOK INTÉZETE
Budapest, VI. Benczúr u. 33. fsz. 10.

ELNÖKI RENDSZER VAGY PARLAMENTARIZMUS?

KUKORELLI ISTVÁN

Melyik kormányforma veszélyesebb az Elbától Keletre?

Minden bizonnyal igaza van Juan Linznek¹; nem lehet véletlen, hogy a világon a parlamentáris kormányzati rendszer az elterjedtebb az elnöki rendszerekhez képest. Linz nem örülne az utóbbi modell elterjedésének, mindenekelőtt a válságokkal teli társadalmakat óvja az adaptációtól. Linz európai (nyugat-európai) fejjel ítéli meg a kérdést, láthatóan a westminsteri modell barátja, írásából az derül ki, hogy félti a demokráciát a diktatúrára szerinte hajlamosabb elnöki rendszerektől.

Linzben — ahogy ezt Donald L. Horowitz is észrevételezi² — főként az elnöki modell dél-amerikai megvalósulása táplálja a félelmeket. Nincs tekintettel ugyanakkor más régiók (Afrika, Ázsia, esetleg Kelet-Európa) éppen ellentétes intézményi tapasztalataira. Horowitz néhány példával (Nigéria, Sri Lanka) igazolja, hogy a megosztott társadalmakban is használható modell az elnöki rendszer. Adott időben és helyen éppen a társadalom nemzetiségi-etnikai megosztottsága igényelhet elnöki modellt.

A kelet- és közép-európai térség egyik legnagyobb feszültségforrása a sokféle gazdasági, politikai, morális válság mellett a nemzeti megosztottság, amely kiválthat, főként a keleti féltekén, elnöki típusú rendszereket is. Az eddigi (1989–92. évekbeli) alkotmányos megoldások (pl. lengyel, cseh-szlovák, román) lényegükben parlamentáris rendszerek, ám a közvetlenül választott elnöki pozíció (pl. lengyel, román, ukrán, orosz) alkotmányos felértékelődése elvezethet az elnöki-félelnöki rendszerhez. A francia alkotmányhoz több ponton hasonlatos 1991. évi román alkotmány szerint pl. Románia elnöke elnököl azokon a kormányüléseken,

amelyeken részt vesz. A térségben léteznek az elnöki rendszerre (általában a tekintélyelvűsége) alapot adó történelmi hagyományok. Mindemellett az is történelmi tény, hogy a közép-európai térségben az államfői hatalommal párhuzamosan létezett parlamentarizmus, volt a parlamentnek felelős miniszterelnök (pl. Pilsudski Lengyelországa, Bene és Masaryk Csehszlovákiája, Horthy Magyarországa).

A kérdés még véglegesen nem dőlt el, a viták felújulnak még azokban az országokban is, ahol hosszabb távon stabilnak tűnik a közjogi berendezkedés.³ A pártállamot lebontó és alkotmányos demokráciát építő kelet-közép-európai térség ma szerencsés helyzetben van: *modellkényszer nélkül válogathat a mintákban*, a demokrácia-technikákban.

Az új alkotmányok döntően két forrásból merítenek: az európai alkotmányozás eszmevilágából, másrészt a nemzeti fejlődés demokratikus hagyományáiból. Megjegyzendő: az elnöki rendszernek Európában nincs nagy hagyománya.

A korántsem egységes régió új alkotmányozó eliteje láthatóan két szempontra figyelt (figyel): az egyik, hogy *a tényleges társadalmi-politikai tagoltság jelenjen meg a parlamentben*, a másik, hogy *az ország kormányozható, stabil maradjon*. Az első szempont a tisztán parlamentáris, a másik az elnöki típusú megoldások átvételére ösztönöz. Ha túl jól sikerül a szűrők nélküli parlamenti reprezentáció, ez kiválthatja az elnöki rendszer irányába tett lépéseket a stabilitásra hivatkozással. (L. Walesa, B. Jelcin éppen az ország kormányozhatóságára, stabilitására hivatkozva kívánja kiterjeszteni alkotmányos jogkörét.)

A két érdek-szempont békés körülmények között valószínű a *közbülső megoldásokban* találkozik, példa erre a magyar út, amely prezidenciális elképzelésekkel indult, majd 1989 októberében tisztán parlamentáris rendszert vezetett be, végül 1990 júniusában a választások után *a kancellár demokráciánál kötött ki*.

Sokak nézete szerint a rendkívüli társadalmi megosztottság következtében a térségben fennáll a parlamenti „babilonizálódás” veszélye. Amennyiben a választási rendszerek szűrők nélkül, a teljes arányosság elve szerint keletkeztetik a mandátumokat, *az országok kormányozhatatlanná válhatnak*, s megnő az *elnöki rendszerek iránti társadalmi vonzalom*. A számtalan példa közül az 1991 októberében a lengyel parlamenti választásokon tizenhat mandátumot szerző Lengyel Sörbarátok Pártjának esete mutatja talán a legszemléletesebben azt, hogy mennyire átmeneti, szervesen, széttagolt és viszonylagos a térségbe hirtelen berobbanó többpártrendszer.

A weimarizálódás veszélyeinek ismeretében a nagy kérdés az, hogy kell-e a parlamenti választásokat (legitimációt) megkerülő második (elnöki) legitimáció a végrehajtó hatalom kiéplítéséhez a térségben? Az eddigi történések még nem vezettek el a „második legitimáció”, azaz a tisztán elnöki rendszer igenléséig, legfeljebb a stabilitást ugyancsak biztosító közbülső — francia, német — megoldásokig.

Linz kategorikusnak tűnő tételét, miszerint a parlamenti rendszer segíti inkább elő a demokrácia stabilitását — valószínű sokan félreértik és vitatni fogják. E tétel *nincs tekintettel a parlamentarizmus nagy történelmi válságperiódusaira, az egységesnek vélt parlamenti modellen belüli elmozdulásokra, így többek között elbagatelizálja a francia és a német kitörési kísérletet.* Éppen az ideáltipikus (tisztá westminsteri) parlamentarizmus által okozott válságok kényszerítették arra a mindenkori alkotmányozó atyákat, hogy keressék a parlamentarizmus betegségeinek ellenszereit. Vajon melyik árnyalatra (modellre) gondol *Linz*, s melyiket ajánlaná a posztkommunista világnak?

A tisztá (és egységesnek vélt) parlamentarizmus más társadalmi közegeben szervezulve jelentős mértékben módosult. Nyugat-Európában *két gyógyító eljárás született: az egyik — az 1945–1958 közötti parlamentarizmus tapasztalatain okuló — a parlamentáris és az elnöki rendszer kombinációjára vállalkozó francia félprezidenciális rendszer, a másik a weimari demokrácia tanulságait beszámító 1949-es bonni alkotmány cancellárdemokráciája.*

Mindkét megoldás lényegében összebékíti a *Linz* és mások által mesterségesen szembeállított rendszereket, megőrzi a parlamenti demokrácia előnyeit, a kormány parlamenti felelősségét, ugyanakkor stabil, erős végrehajtó hatalom kiépítésére törekszik. *Linz tanulmányának egyik hiányossága, hogy nem hívja fel ezekre a parlamentarizmust lényegesen árajzoló „mentési kísérletekre” a figyelmet, amelyek „elnökösítik” a parlamenti demokráciát.*

Linz parlamenti rendszerfogalma túl leegyszerűsítő, a történelmi ideáltípusra utal: a végrehajtó hatalom teljes egészében (az egyes tárcákra vonatkoztatva is) a parlament bizalmától függ, a parlament kezében van. Az elnöki rendszerben ugyanakkor a kettős legitimáció következtében a parlamenti bizalmi szavazástól független (ezért többek szerint stabilabb) a végrehajtó hatalom.

A két kimerevített véglet közötti utat választó kormányzati rendszertípusok pontosan a *bizalmi sávon közeledtek egymáshoz.* Az egységesnek tételezett parlamenti rendszereken belül a XX. század második felében *tompulni látszik a bizalmi intézmény.*

A XX. századi alkotmányozás egyik fő iránya a kormányzati hatalom sokáig egyedüli birtokosának hitt parlamenti hatalom korlátozása, az erős végrehajtó hatalom megteremtése, akkor is, ha az a parlament előtti felelősség elvéhez kötődik.

Megkockáztatható az a kijelentés, hogy a cancellárdemokrácia legalább akkora kormányzati stabilitást teremt, mint az elnöki rendszer. *Linz* ezt a jelenséget érezhetően pejoratív értelemben értékeli: a parlamenti rendszerek „hajlamosak az elnöki rendszerhez nagyon hasonlóvá válni”. Ez a közép-re húzó, új modellt kereső fejlődési irány aligha értékelhető negatívan.

Valószínűsíthető, hogy a közbülső modelleknek, nevezetesen a francia és a német kormányzati rendszerek nagyobb kisugárzó hatása lesz (van!) a közép-kelet-európai térségre mint a westminsteri, illetve az amerikai rendszereknek.

Linz valójában nem is annyira az elnöki rendszert kárhozhatja, mint amennyire a demokráciát félti az elnöki rendszerből kinövő zsarnokságtól, a szerinte mindentől (parlamenttől is) független, önállósuló hatalmi ágtól, az alkotmányos úton hatalomhoz jutott, alkotmányosan erőssé tett vezetőtől, a peronizmustól, populizmustól és még sok más reális veszélytől. „Egy politikai vezető személyes kiválóságában, államférfiúi erényeiben bízni veszélyes dolog” — írja.

Linz elnöki rendszerrel kapcsolatos aggodalmai igencsak megfontolandók. A merevebb rendszerek, a „bebetonozott”, stabilá tett intézmények nagy veszélye, hogy konzerválja az alkalmatlan személyeket, eliteket, hatalmakat.

Nincs alkotmányos mód a korrupció és népszerűtlen vezetők leváltására, elmozdíthatóságára — sóhajt fel Linz, Latin-Amerikára asszociálva biztonnyal. Az első választási ciklusokban, amikor az elit pluralizmusán belül javában tart a percmberi dáridó, valószínűsíthetően nagy problémája lesz ez a kelet-közép-európai térségnek is.

Linz félelmét fokozza, hogy az elmozdíthatóság problémát leszűkíti a parlamenti jogra, a választási rendszerre, a visszahívhatóságra. *A működő demokráciákban a „zsamoktól” legalább két másik alkotmányos intézmény óvja-védi a társadalmat, az egyik a jogvédő háló (pl. az alkotmánybíróság), a másik a politikai nyilvánosság mint önálló hatalmi ág.* Ehhez társulhat még a parlamenti ellenőrzés egész eszközrendszere, amely kiterjeszhető az elnöki típusú végrehajtó hatalomra is.

Linz tanulmánya alapján az elnöki rendszer „nem ajánlatos” a szocialista világrendszer romjain „hóvirágzó” fiatal demokráciáknak. Mi lehet akkor mégis a hasznohozó, demokráciát stabilizáló alkotmányos modell? Egyáltalán egységesen viszonyul-e a térség a mintákhoz?

Szücs Jenő Európa három történeti régiójáról írt teóriájára tekintettel nem kizárt, hogy más-más utat választ a közép, illetve a kelet-európai térség.⁴ Szellemesen említi Horowitz: Ázsiában a parlamenti rendszer az aktuális gonosz. Lehetséges, hogy a nemzetiségi kapcsolatok mentén szétbomló nagy szövetségi államok (Szovjetunió, Jugoszlávia) egyes utódállamaiban nagyobb vonzása lesz az elnöki rendszernek.

A kompországos középső régió eddig a Linz által meglehetősen elhanyagolt közbülső megoldásokkal szimpatizált, s e szimpátia valószínű hosszabb távra szól. A parlamenti rendszer lényegét ezekben az országokban talán a közvetlenül választott elnök intézménye sem változtatja meg.

Európában az erős végrehajtó hatalom mellett — főként a kancellár-demokráciában — az államfő egyre inkább „morális hatalmi ágga” válik,⁵ megnő kiegyensúlyozó szerepe. Az államfő nemcsak az egységes végrehajtó hatalom része, „feje”, hanem több is, másabb is annál. A király vagy

a köztársasági elnök az egész nemzet képviselője, nem nyomasztja az a megoldatlan kettősség, amely a Linz által elemzett elnöki rendszer velejárója.

Ugyanakkor azt is látni kell, az elnök — különösképpen az elterjedtebb közvetlenül választott elnök — ma is jobban látható, aktívabb szereplője a térség állam- és közéletének. A hatáskörükben eltérő erősségű elnököknek motorikus szerepük van és lehet még jóideig.

Az alkotmányok kormányalakítások, kormányváltások és a rendkívüli jogrend idején adnak nagy, történelmi, adott esetben válsághárító szerepet az államfőknek. A térség alkotmányai más alkotmányokhoz képest jóval részletezőbben szabályozták a rendkívüli jogrend kérdését. Tartanak valamitől. Bárcsak azt hozná a történelem, hogy az államfőknek ne legyen sok dolguk.

JEGYZETEK

¹ Juan J. Linz: Az elnöki rendszer veszélyei. *Politikautományi Szemle*, 1992. 1.

² Donald L. Horowitz: A demokratikus rendszerek összehasonlítása. *Politikautományi Szemle*, 1992. 1.

³ Vö. Pösze Lajos: A megosztottság alternatívája az elnöki rendszer. *Népszabadság*, 1991. február 20.; Szentpéteri N. Richárd: Az elnöki rendszer nem gyógyír. *Népszabadság*, 1991. március 6.

⁴ Szücs Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Budapest 1983.

⁵ Sári János: Államfői hatalom és felelősség, *Társadalmi Szemle*, 1991. 8–9.

PACZOLAY PÉTER

Prezidenciális vagy parlamentáris demokrácia — választhat-e Közép-Európa?

Juan Linz professzor, az autoritáriánus és demokratikus rendszerek közötti (sajnos kétirányú) átmenetek neves szakértője a nyolcvanas években fogalmazta meg híressé vált tételét, mely szerint a parlamentáris rendszer jobban megfelel a fiatal demokráciáknak, mint a prezidenciális. Tézise eredetileg Latin-Amerikára vonatkozott, de ott fogadták el a legkevésbé, miközben világszerte elismerést vívott ki a politikatudomány művelőinek körében. Az alábbiakban a közép-európai alkotmányos változások szemszögéből fűzök néhány megjegyzést a prezidenciális és a parlamenti demokrácia közötti választás kérdéséhez.

A demokratikus politikai rendszerek stabilitását és életképességét alapvetően, ha nem is kizárólagosan, meghatározza az alkotmányos szabályok alkotta keret. Ezen intézményes keretek meghatározása során döntő jelentősége van egyebek mellett a törvényhozó és végrehajtó hatalom viszonyának. E két hatalmi ág viszonyának rendezése vezetett a két alapvető modell kialakulásához. *A prezidenciális, vagyis elnöki rendszerben* az elnök a végrehajtó hatalom feje, széles önálló jogkörrel rendelkezik, de hatalmát a törvényhozó hatalom meghatározott keretek között ellenőrzi és ellensúlyozza. Az elnök hatalmának legitimációját elsődlegesen az adja, hogy a nemzet választja meg őt, felhatalmazását a választóktól nyeri. Hatásköre kiterjed a kormányzati politika meghatározására, az ország külpolitikájára, a költségvetési tervezet benyújtására és a végrehajtó hatalom tisztségviselőinek kinevezésére (esetleg törvény-

hozási egyetértéssel), és jelentős szerepe van a hadsereg irányításában is. A prezidenciális rendszerekben valósul meg legtisztábban a hatalommegosztás elve, mert itt a végrehajtó hatalom nem függ a törvényhozó testület összetételétől és legitimációját is önállóan nyeri el.

Ezzel szemben a *parlamentáris rendszerben* a végrehajtó hatalom feje a törvényhozásnak felelős. A miniszterelők és a miniszterek sorsa is a törvényhozás kezében van, mert a parlamenti többség támogatásának elvesztése, szabály szerint, a kormány bukását jelenti. Ezen az általános jellemzőn túl jelentős eltérések vannak az egyes országok alkotmányának megoldásai között, olyan kérdésekben, hogy mi a tényleges viszony a törvényhozás és a kormány között, ki nevezi ki a miniszterelnököt és kormányának tagjait, milyen következményekkel jár, ha a kormány elveszíti a bizalmat stb. (A klasszikus angol „westminsteri” modellben a miniszterelnököt formálisan az uralkodó nevezi ki, számos köztársaságban pedig a ceremonális államfő, a „gyenge” elnök; Németországban konstruktív bizalmatlansági szavazás az előfeltétele a kormány megbuktatásának, máshol a törvényhozás feloszlatható, ha megvonja a bizalmat a kormánytól.) Az egyes országok politikai rendszerének megértéséhez a konkrét körülmények ismerete nélkülözhetetlen, akárcsak az ezzel kapcsolatos további kérdések (pl. az arányos vagy a többségi elvre épülő választási rendszer stb.) elemzése.

Ha általánosságban vetjük fel a kérdést, hogy melyik rendszer a szilárdabb, az a leglényegesebb különbség, hogy az elnöki rendszerben a végrehajtó hatalom feje önálló, nagy mértékben független a törvényhozástól és annak összetételétől, míg a parlamenti rendszerben napi függésben van a parlamenttől, folyamatos többségi támogatást kell maga mögött tudnia. Ebből a leegyszerűsített szemzőből nézve a prezidenciális rendszer stabilabbnak tűnik, mert nincs napi politikai változásoknak kitéve — ezt igazolja a gyakorlat is. Ez azonban csak annyit jelent, hogy az elnöknek a kormányfőnél jóval nagyobb esélye van arra, hogy hivatali idejét letöltse, nehezebben vagy szinte alig kényszeríthető lemondásra, ami lehetővé teszi a folyamatos, határozott politikai vonalvezetést, illetve válsághelyzetekben a hatékony cselekvést.

Ezekkel a kétségtelen előnyökkel szemben álló hátrányokat taglalja Juan Linz. Ezek közül csak kettőre kívánok utalni, az egyik épp az elnöki hatalom autonómiájából következő veszély, a másik pedig a kettős legitimációból eredő feszültség feloldhatatlansága. Mindkettő súlyos fenyegetés lehet a demokráciára. A választópolgároktól eredő legitimáció, az önállóság, különösen a rendkívüli hatalom lehetősége diktatórikus irányba torzíthatja el a prezidenciális rendszereket, miként ez egyébként történt is szinte mindenütt a világon, ahol bevezették. Ha ez nem is következik be, az elnöki rendszer mindenképpen rendkívüli mértékben előtérbe tolja a hivatalt betöltő személy szerepét, a pártok és más érdekképviseleti szervek rovására. Különösen lehetővé teszi, még a demokratikus rendszerekben is, a gazdaság rövid távú manipulálását a

választások befolyásolása érdekében. A másik konfliktusforrás, hogy ha a törvényhozó és a végrehajtó hatalom egyaránt a néptől nyeri legitimációját, nem lehet közöttük prioritást felállítani. Az elnök mindenesetre hosszú távon függetlenítheti magát a törvényhozástól. A két hatalmi ág állandósult ellentétet vezethet patthelyzetbe. Persze példákat mindenre és az ellenkezőjére is lehet találni: Venezuela vagy Costa Rica a szavazatok kisebbségével megválasztott elnöke is kiválóan együtt tudott működni az ellenzék uralta törvényhozással, míg az elnök és az ellenzék konfliktusa a dél-amerikai kontinens egyetlen hosszú múltra visszatekintő és szilárd demokráciájának a bukásához vezetett Chilében. (Chile jól példázza azt is, hogy az alkotmány „személyre vagy pártra szabott” módosítása visszaüthet — a kereszténydemokraták abban a meggyőződésben, hogy ők nyerik az elnökválasztást, növelték az elnök és lefartagták a törvényhozás hatáskörét.)

Az összehasonlító elemzésekből tehát kiderül, hogy az alkotmányos modellek „exportja – importja” a látványos előnyök mellett rengeteg kárt is okozott. Témánknál maradvá: annak a szillogizmusnak az elfogadása, hogy az USA-ban elnöki rendszer van, az USA szilárd demokrácia, tehát az elnöki rendszer szilárd demokráciához vezet, a világ számos országában, például szinte egész Latin-Amerikában tragikus tapasztalatokhoz, diktatúrához vezetett. A kartális alkotmányok és általában az alkotmányozási folyamat nagy veszélye forradalmi jellegében rejlik, abban, hogy elvi alapokon új intézmények és intézményes megoldások bevezetésével kísérleteznek. A társadalmi méretű kísérletezés pedig tragikus kudarcok lehetőségét rejti magában. A különböző alkotmányos minták mechanikus másolása egy sokismeretlenes egyenlet felállításához hasonlítható, melyről nem lehet elvontan megállapítani, hogy milyen gyakorlati következményekhez vezet az adott környezetben. Az elnöki rendszer köztudottan az Amerikai Egyesült Államokban alakult ki, és lényegében ez az egyetlen ország, ahol szilárd, bár távolról sem tökéletes politikai rendszert eredményezett. Egyébként ott sem készen pattant elő ez a megoldás az alkotmányozók fejéből, hanem kezdeti nehézségek után, folyamatos módosításokkal csiszolódott ki a mostani intézményi rendszer.

Az európai alkotmányos tradíció elvetette az elnöki rendszert. Mindekelőtt számos parlamenti demokrácia az örökletes monarchia államformájával kötődik össze, ahol a parlamentnek az uralkodó személyét illetően csak akkor van szava, ha az uralkodóház kihal. Találunk viszont néhány köztes jellegű megoldást a parlamentáris és a prezidenciális rendszer között. A legismertebb a francia ötödik köztársaság alkotmánya, mely szerint az elnöknek nagyon jelentős önálló jogosítványai vannak, és nehezen mozdítható el hivatali ideje alatt. Viszont köteles kinevezni egy miniszterelnököt, akit a parlamentnek kell megerősíteni. Ez szorosabba köti a függést a két hatalmi ág között, még akkor is, ha a végrehajtó hatalom feje az elnök. Az 1958. évi alkotmány filozófiája arra épül, hogy a Harmadik, majd különösen a Negyedik Köztársaság bizonytalan sorsú

és zömmel rövid életű kormányai helyett határozott és szilárd végrehajtó hatalom jöjjön létre. A korábban szinte mindenható parlament jogköreinek jelentős részét a köztársasági elnök kapta meg, míg a kormány ugyan a törvényhozásnak felelős, de az elnök „védőszárnyai” alatt működik. E filozófia szerint az elnök alapvető feladata az ország legfőbb érdekeinek képviselete, gyakorlatilag a válsághelyzetek hatékony kezelése. Ezért legitimációját a nép általi választással nyeri. Legjelentősebb formális hatalma a törvényhozással szemben az, hogy első hivatali éve után diszkrecionális joga a parlament feloszlatása. Tovább korlátozza a törvényhozás hatalmát, hogy az elnök a törvényeket népszavazásra bocsáthatja, és az Alkotmánytanács is felülvizsgálhatja, még a kihirdetés előtt, azok alkotmányosságát. Az elnök jogkörét a parlament feloszlatásának lehetősége mellett tovább növeli a rendkívüli állapot bevezetésének lehetősége.

A másik köztes megoldást jelentő finn alkotmány úgy jellemezhető, hogy a belpolitikában inkább a parlamentáris, míg a külpolitikában a prezidenciális rendszert követi. Sajátos a svájci megoldás, ahol egy héttagú, a megbízatás időtartama alatt lényegében elmozdíthatatlan testület tagjai között rotálódik az elnöki funkció.

Az elnöki rendszerrel szembeni ellenérzések forrásai között ott találjuk a parlamenti szuverenitás tanába vetett túlzó hitet, arról nem beszélve, hogy számos alkotmányos monarchia működik még ma is kiválóan Európában. A végtelenségig szaporítható példák és ellenpéldák sorában meggyőző erővel csak az angol és amerikai rendszerről állítható, hogy jól oldotta meg feladatát: olyan hatékony kormányzat intézményesítését, mely nem fajulhat zsarnoksággá. Az viszont nem következik ebből, hogy ezek a modellek hasonló sikerrel adaptálhatók lennének más, eltérő történelmi múlttal rendelkező országban is. Az angol kabinetrendszer évszázadok során csiszolódott ki, de az amerikai elnöki hatalom is az angol tapasztalatok nyomán, részben annak hibáit kiküszöbölendő került elméleti és gyakorlati kimunkálásra, s tudhat maga mögött immár kétszáz éves saját hagyományt. A világ legtöbb köztársasága folytonosan kísérletezik a végrehajtó hatalom megfelelő formájának kialakításával: Latin-Amerikában főleg a prezidenciális rendszerrel, Európában inkább a parlamentnek alárendelt kormányéval. A weimari alkotmány szomorú példája annak, hogy a különböző megoldások vegyítése milyen siralmas eredményre vezethet. A weimari alkotmány úgy kívánta megszilárdítani a demokráciát, hogy az angol, az amerikai és a francia modelltől egyaránt átvett elemeket. Az elnököt a nép közvetlenül választotta, de a kormány sorsa a parlament kezében is volt, valójában kettős függésben örlődött.

Közép-Európában melyik megoldás látszik szerencsésebbnek? *Lengyelországban* a prezidenciális kormányzásnak ellentmondásos hagyományai vannak. Az első világháború után függetlenné vált állam számára 1919 elején az ún. „Ankieta” csoport készített egy alkotmánytervezetet, mely az anarchikus államvezetési tradíciókkal való szakítás és a hatékony

kormányzás érdekében széles jogkörrel ruházta volna föl az elnököt, s még az elnökválasztás módja is az amerikai példát követte volna. A két év múlva, 1921. március 17-én elfogadott alkotmány végül teljesen elvetette ezt a javaslatot, és a törvényhozás, a szejm túlsúlyát biztosította. Csak az 1926. évi államcsínyt követően került sor az elnök alkotmányos hatalmának alkotmányos kiszélesítésére. Pilsudski elképzelése csak hosszadalmas alkotmányozási munka után, 1935-ben valósult meg: a köztársasági elnök teljes körű és oszthatatlan hatalmának alkotmányos rögzítése (beleértve a rendeletkibocsátás jogát is) az autoritáriánus kormányzásra való áttérés lehetőségét hordozta. A sors ironiája, hogy Pilsudski, aki elutasította a gyenge elnöki tisztséget (Ignacy Moscicki professzor volt az elnök a puccs óta), az alkotmány elfogadása után három héttel meghalt. A világháborút követően a demokrácia ígéretének rövid időszakában az 1921. évi alkotmányhoz tértek vissza.

A köztársasági elnöki intézmény legutóbbi bevezetésére a kommunista kormányzat és a Szolidaritás 1989. február 6. és április 5. között folytatott kerekasztal-tárgyalásai eredményeként került sor. Az intézmény elsődleges célja az ország feletti kommunista ellenőrzés biztosítása volt. Mondhatni, ezt az árat kellett fizetni a szejm képviselői helyeinek 35 százalékat érintő szabad választásokért, vagyis a politikai pluralizmus engedélyezéséért. Az intézményt bevezető 1989. április 7-i alkotmánymódosítás ünnepélyes, de homályos fogalmakkal írta körül a köztársasági elnök jogkörét, aki „a lengyel állam legfőbb képviselője belügyekben és a nemzetközi kapcsolatokban”, „gondoskodik az alkotmány tiszteletben tartásáról, örököl az állam szuverenitása, biztonsága és területi épsége fölött, gondoskodik a nemzetközi politikai és katonai szövetségek sérthetlenségéről”. A homályos nyelvezet ellenére is nyilvánvaló, hogy az alapvető cél a Szovjetunió és a hatalmon levő kommunista párt érdekeinek védelme volt az ellenzék javára tett engedmények ellenében. Az elnök lett volna a garancia a tömb egységének megőrzésére, és a párt hegemoniájának biztosítására. Ennek érdekében az alkotmány a prezidenciális rendszerekre jellemző végrehajtó hatalmi jogosítványokkal ruházta föl az elnököt, ugyanakkor a hatalmi egyensúly megőrzése érdekében számos korlátot helyezett rá. A köztársasági elnök például rendkívüli állapotot vezethet be, de csak védelmi célból vagy külső fenyegetés esetén, míg a belső biztonság megrendülése esetén szükségállapotot hirdethet ki, de csak korlátozott időre, és ezalatt a parlament nem osztható föl, az alkotmány nem módosítható. Rendkívül fontos kérdésekben összehívhatja a kormányt és elnökölhet az ülésén. Kinevezhet államminisztereket, akik a köztársasági elnök nevében annak funkcióját gyakorolhatják. (A gyakorlatban a Jaruzelski által kinevezett államminiszterek nem avatkoztak be a kormány munkájába.) A törvények végrehajtására rendeleteket bocsáthat ki, és ezek érvényességéhez csak néhány esetben kell a miniszterelnök ellenjegyzése, viszont törvényerejű rendeleteket nem alkothat. Összességében a lengyel alkotmány a sajátos politikai célok érdekében a

prezidenciális és a parlamentáris rendszerekre jellemző megoldásokat elegyített.

A rohamos tempójú bel- és külpolitikai változások, a LEMP feloszlása, a szocialista tábor szétesése, a Szovjetunió átalakulása után nyilvánvalóvá vált, hogy a kerekasztal eredeti kompromisszuma szerint létrehozott elnöki pozíció értelmetlen. Ettől kezdve folyamatos harc folyik az elnöki hatalom átalakítása érdekében. Ezt a küzdelmet nem elvi megfontolások, hanem szinte kizárólag napi politikai érdekek befolyásolják. Így vált a hagyományok nélküli intézmény bevezetése a stabilitás öre helyett a politikai feszültségek egyik folyamatos forrásává. Anélkül, hogy a végtelenek tűnő politikai küzdelem részleteibe merülnék, csak néhány jellemző epizódra utalok. Az 1990. szeptember 27-i alkotmánymódosítás a köztársasági elnök hivatali idejét öt évre rövidítette, viszont megválasztását közvetlenül a népre ruházta. Ez utóbbi döntésben már nagy szerepet játszott az a harc, ami a Szolidaritás populistábbnak tartott gdanski és az értelmiségiek vezette varsói szárnya között folyt. A gdanskiak úgy gondolták, hogy a parlament minden nehézség nélkül megválasztja elnöknek Walesát, a varsóiak viszont akkor még abban bíztak, hogy a közvetlen választásokon tudnak olyan jelöltet állítani, aki legyőzheti őt, ezért erősbredtek tévedésükre, és arra a veszélyre, hogy a nép által választott Walesa igen erős elnöki hatalmat fog kiépíteni. Ezért az új alkotmány tervezetében hatalmát meg kívánták nyirbálni. Walesa ekkor már ellenségesen viszonyult a szejm különbizottsága által kidolgozott tervezethez, a bizottságban eleve a régi és új elit nemtelen szövetségét látta. Az elkészült alkotmánytervezet végül tartalmazta az elnökválasztás módjának mindkét változatát, de az 1991. őszi parlamenti választásokkal az alkotmányozás folyamata megfeneklett. Walesa elnökségének első éve alatt próbálta kialakítani saját politikai filozófiáját és stílusát, de alapvetően két felfogás között ingadozott: egyik a pártatlan közvetítő szerepe, aki csak a politikai egyensúly fenntartásán őrködik, a másik pedig a cselekvő politikai résztvevőé, aki az általa kívánatosnak tartott politikai rendszer építése érdekében tevékenyen beavatkozik a politikai folyamatokba, főleg megválasztóira, a népre hivatkozva. Az 1991. októberi választások eredményeként létrejött rendkívül megosztott parlament rögtön tettekre sarkallta Walesát, aki a lehetséges megoldások között saját miniszterelnökségét is előterjesztette. Noha erre nem került sor, az erős végrehajtó hatalom iránti igényt valamennyi politikai erő megfogalmazta. Még a Walesa ellenzékének számító napilap, a *Gazeta Wyborcza* is megfontolásra érdemesnek találta a végrehajtó hatalom amerikai modell szerinti egy kézben történő egyesítését. A valóságban körvonalazódó megoldás szerint a kormány a parlament türelmét élvezve, a köztársasági elnök tekintélyének támogatásával működne. Az 1992 őszen elfogadott ún. „kis alkotmány” további sorsa, és a köztársasági elnöki jogkör jövője még bizonytalan.

Csehszlovákia rövid történelme során inkább lehet a prezidenciális rendszer hagyományainak megalapozásáról beszélni, noha az 1920. évi alkotmány betűje szerint Csehszlovákia parlamentáris demokrácia volt. A kétkamarás nemzetgyűlés gyakorolta a főhatalmat, ellenőrizte a végrehajtó hatalom és részben a bírói ág működését is, míg a végrehajtó hatalom a parlament által hét évre választott elnök és a Nemzetgyűlésnek felelős kormány között oszlott meg, az utóbbi túlsúlya mellett. Az elnök főleg államfői funkciókat töltött be, a fegyveres erők főparancsnoka volt, kinevezte a minisztereket, tábornokokat, nagyköveteket, a főbírák jó részét. Lényegében valamennyi jogkörét csak a kormány előzetes jóváhagyásával gyakorolhatta, és azokért a parlament előtti felelősséget a kormány vállalta. A törvényhozás működése fölött az elnök csak gyenge, könnyen felülbíráható vétőjoga révén gyakorolt ellenőrzést. Az alkotmány sokban hasonlított az 1875. évi francia Harmadik Köztársaság alkotmányára. Masaryk és Benes a gyakorlatban az alkotmányban leírtnál erősebb elnöki hatalmat gyakoroltak, különösen a bel- és külföldön egyaránt népszerű Masaryk, aki 1918 és 1935 között volt a köztársaság elnöke. Népszerűségén alapuló politikai súlyát egyes külföldi megfigyelők a „tekintély diktatúrájának” nevezték.

Lengyelországtól és Magyarországtól eltérően Csehszlovákiában a szocialista alkotmány is fönntartotta a köztársasági elnöki intézményt, reprezentatív államfői jogosítványokkal. Az elnököt a Szövetségi Gyűlés választja, míg ő nevezi ki a kormány tagjait. A „bársony forradalom” után, Havel megválasztásával az addig névleges köztársasági elnöki pozíció jelentősége megnőtt. Az alkotmányozási folyamat válsága 1991 végén arra indította Havel elnököt, hogy drámai hangvételű november 17-i beszédében tervet terjesszen elő a holtpontról való kimozdulás érdekében. Törvénytervezeteinek egyike az elnöki hatalom kiszélesítésére irányult, elsősorban azzal a jogosítvánnyal, hogy feloszlathassa a parlamentet, ha annak valamelyik háza az ülésszak egész ideje alatt működésképtelen. A tervezetet a többivel együtt a törvényhozás elutasította, főként a Nemzetek Kamarája szlovák képviselői ellenállásának köszönhetően.

Ha a *magyar tradíciókat* vesszük szemügyre, ugyancsak alig találunk meggyőző történelmi előzményeket, melyek a köztársasági elnöki intézmény megerősítését indokolnák. Amikor az intézmény bevezetésének gondolata fölmerült, néhányan hivatkoztak 1848, 1918 és 1946 hagyományára. Aligha érdemes ennek az érvnek különösebb figyelmet szentelni, hisz e fölöttébb tiszavirág-életű kísérletek nem épültek be a magyar alkotmányos tradícióba, és mindhárom esetben — igaz főleg külső erők következtében — kudarccal végződtek. A két világháború közötti kormányzó intézménnyel való esetleges analógia (például a legfőbb hadügyi poszt emlegetése) politikailag és alkotmányjogilag egyaránt végképp meghökentető lenne.

Még a leginkább ígéretes 1946 utáni köztársasági elnöki intézménynek sem maradt ideje meggyökeresedni, és végül politikai küldetését, a

demokrácia megszilárdítását is képtelen volt betölteni. Az 1946. évi I. törvénycikk jelentősége a köztársasági államforma bevezetése volt. A törvény parlamentáris demokráciát teremtett, gyenge köztársasági elnökkel mint államfővel. A köztársasági elnököt négy évre a Nemzetgyűlés választotta, s hivatalát nem lehetett megújítani. A parlamenttel szemben rendkívül korlátozott jogai voltak, a törvényt aláírás előtt egy ízben visszaküldhette a Nemzetgyűlésnek, másodsorra azonban köteles volt kihirdetni; a Nemzetgyűlést feloszlathatta, de csak a kormány előterjesztésére vagy a képviselők kétharmadának kérésére. A hadsereggel, a kegyelmezéssel, kinevezéssel és felmentéssel kapcsolatos jogait is legtöbb esetben a Nemzetgyűlés felhatalmazásával gyakorolhatta, és minden rendelkezéséhez vagy intézkedéséhez a kormány illetékes tagjának ellenjegyzése volt szükséges, sőt tisztségéről is csak a Nemzetgyűlés hozzájárulásával mondhatott le. Még a köztársasági elnöki eskü szövegében is az állt, hogy „köztársasági elnöki tisztemet a *Nemzetgyűléssel egyetértésben* a magyar nép javára gyakorlom”. A törvény nyelvazete következetesen a parlamenti szupremácia tételét juttatta érvényre.

Az 1989 nyarán folyó kerekasztal-tárgyalásokon a lengyelországihoz hasonló forgatókönyv alapján folyt a köztársasági elnöki intézmény körvonalazása. A szabályozás alapvetően az 1946. évi modellt követte, de reálpolitikai megfontolásokból — a Varsói Szerződésre és a Szovjetunióra tekintettel — az elnök jogai, különösen a külpolitikával és a fegyveres erők irányításával kapcsolatban egyértelműen szélesebben kerültek megállapításra. A köztársasági elnöki hatalom ilyen megerősítését, józan politikai megfontolások alapján az Ellenzéki Kerekasztal legtöbb tagja is elfogadta. Sajnálatos módon az, hogy a köztársasági elnök alkotmányos jogkörét meghatározó kompromisszumra rövid távú politikai taktikai megfontolások, és személyes ambíciók alapján került sor, átokként ül az intézményen, amely azóta is napi politikai csatározások eszköze vagy céltáblája. Miután a kompromisszumos elképzelés az 1989. novemberi népszavazás és a nemzetközi helyzet megváltozása nyomán szinte heteken belül értelmetlenné vált, a lengyelországihoz hasonló kicsinyes és elvszerűtlen herce-hurca indult a közvetlen elnökválasztás érdekében. A kérdést csak látszólag sikerült nyugvópontra juttatni a köztársasági elnök konszenzuson alapuló megválasztásával, mert azóta folyamatos hatásköri feszültség van a köztársasági elnök és a kormány között — eddig a nemzetközi tárgyalások, a hadsereg irányítása és a kinevezési jog kérdésében, de a lehetőségek még távolról sincsenek kimerítve. A problémák forrása az alkotmány vonatkozó rendelkezéseinek átgondolatlan, kompromisszumokkal terhelt, homályos megfogalmazásában rejlik. Itt nem kívánom elemezni azt, hogy az alkotmány hatályos szövege miként értelmezhető az elnök jogkörét illetően, és miként foglalt állást e kérdésben az Alkotmánybíróság. Csak arra térek ki, hogy elméletileg milyen alkotmányos megoldás tűnik kívánatosnak vagy szerencsésebbnek Közép-Európában.

A három szóban forgó ország, Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország hagyományai a parlamentáris rendszer, és nem a prezidenciális mellett szólnak. Ezeknek az országoknak a politikai rendszere a parlamenti szupremácia — olykor túlzásba is vitt — elvére épült. Míg ténylegesen a kommunista pártok gyakorolták a kizárólagos hatalmat, sajátos módon, az elv szintjén, a szocialista alkotmányok továbbvitték, sőt erősítették a parlament mindenhatóságába vetett hitet. E hagyománytól függetlenül még lehetne a másik utat követni, de a nemzetközi tapasztalatok is ellentmondanak ennek. Ha a jelenkori európai megoldásokra tekintünk, szintén csak az elnöki rendszert elutasító választ fogalmazhatunk meg. Másról az elnöki rendszer többnyire diktatúrához vezetett, főleg az Egyesült Államokat utánozó latin-amerikai országokban, de afrikai és ázsiai példa is bőven akad. Meglepő volna, ha épp Közép-Európában válna a prezidenciális rendszer a demokrácia biztosítékává. Ugyanakkor kétségtelen, hogy ezen országokban mindig is határozott kísértés élt, épp a parlamenttől függő kormányok gyakori válsága miatt, a végrehajtó hatalomnak a köztársasági elnök révén történő megerősítésére. Ezek a törekvések eddig ugyan meghiúsultak, de Lengyelországban és Csehszlovákiában erősen jelentkeztek. Lengyelországban és Magyarországon nincs olyan nemzetiségi megosztottság, mely szükségessé tenné az etnikai konfliktusok fölött álló köztársasági elnököt; az elnöki hatalom megerősítése a lengyel esetben a hatékony válságkezelést, Magyarországon a kormányra, és a parlamenti többségre helyezett fék szerepét töltene be. Nem vitatva egyik esetben sem a szándékok jóhiszeműségét, a térség politikai kultúrájára és múltjára, a demokratikus intézmények kiforrottságára és törekenységére tekintettel, kizárólag elvi megfontolásból óvnik minden olyan megoldástól, mely egy személy hatalmához kötődik. Intézmények esetében nem az azt épp jelenleg betöltő személy tulajdonságait kell mérlegelni, hanem azt, hogy bárki más is az adott tisztségbe kerülhet — a magyar alkotmány hatályos szabályozása alapján akár a szavazásban részt vevő képviselők egyszerű többségének támogatásával.

A prezidenciális rendszer elvetése azonban csak az egyik veszélyt, az egy személyi túlhatalom lehetőségét hárítja el, de nem ad választ arra, miként lehetséges a parlamenttől függő végrehajtó hatalom megszilárdítása. Közép-Európa jelenlegi helyzete, a gazdasági válság és a politikai átmenet problémáinak megoldása, de a szilárd politikai rendszerek általában is erős végrehajtó hatalmat igényelnek (ezúttal is függetlenül attól, hogy éppen ki van kormányon). Az erős kormányt olyan intézményi megoldásokkal kell megerősíteni, amelyek nem rendkívüli jogköröket biztosítanak, hanem a rendes keretek között teremtik meg a határozott és hatékony kormányzás lehetőségét. Ennek egyik előfeltétele a választási rendszerben rejlik, amely megakadályozza a parlament széttöredezett-ségét — ezért nem célszerű arányos képviseleti rendszert kialakítani, különösen etnikailag nem megosztott országban. A végrehajtó hatalomnak az elnökre ruházása a diktatúra veszélyével jár; az elnök és a kormány

közötti megosztása a hatékonyságot csökkenti; a kormánynak adott rendkívüli felhatalmazás szintén a hatalom eltorzulásának veszélyét hordozza magában. Ezért úgy kell a kormányt megfelelő jogkörökkel felruházni, hogy az elégséges legyen a hatékony kormányzáshoz, de mégis ellenőrzés alatt maradjon. Ennek mindenképpen a parlamentáris rendszer felel meg jobban, mert ott a kormány — még ha biztos többsége birtokában döntéshozatali mechanizmusa akár autoriter jelleget is ölthet — mégiscsak felelős a parlament egészének, az ellenzék interpellálhatja tagjait, intézkedéseit a parlament megvitathatja, míg az elnöki végrehajtó hatalom esetében egyikre sincs mód. Természetesen ez sem jelent garanciát arra, hogy a kormány jól is fog élni a számára biztosított jogkörrel. Ez azonban már túlmegy az alkotmányosság és a demokraciá-elmélet lehetőségein és illetékességi területén: az intézményrendszer csak a döntéshozatali eljárások alkotmányosságát és demokratizmusát képes biztosítani, de a döntések tartalmi helyességét nem.

TÁJÉKOZÓDÁS

HASKÓ KATALIN

A francia politikatudományról

MEGKÉSETTSÉG VAGY ÚTKERESÉS?

A köztudatban két előítélet él a francia politikatudományról, az egyik a politikatudomány „megkésettségére”, a másik „egyoldalúságára” vonatkozik. Természetesen mindkét megjegyzés kifejez valamit azokból a történeti és strukturális eredetű problémákból, amelyekkel a francia politikatudomány még ma is viaskodik. Ugyanakkor leegyszerűsítő és felületes értékelést nyújt számunkra, amely eltakarja a francia politikatudománynak az egyes területeken nyújtott és nemzetközileg is jegyzett teljesítményeit. Annál is inkább, mivel az „előítéletek” születéséért maguk a francia tudományelemzők és intellektuelek is „felelősek”, akik — megörökölvén a francia szellemi és politikai elit 20. századi traumáit, azokat a félelmeket és bizonytalanságokat, amelyek a kibontakozó európai gazdasági és politikai modernizációtól való lemaradás aggodalmából táplálkoznak — a tudomány tényleges teljesítményeit is türelmetlenül és elégedetlenül szemlélik.

Írásomban kísérletet teszek arra, hogy — bizonyos távolságtartással tekintve ezekre az önértékelésekre — felrajzoljam a francia politikaelmélet, politikatudomány néhány főbb sajátosságát.

A FRANCIA POLITIKATUDOMÁNY KEZDETEI

Franciaországban a „politikatudomány” a 20. század első harmadában csak névlegesen létezett. Nem jöttek létre a diszciplína professzionizálásának sem elméleti keretei, sem intézményesített formái. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a politikatudománynak voltak elszigetelt és egyéni teljesítményekben manifesztálódott udományos előzményei, hivatkozási pontjai. Igen jelentős és messzire visszanyúló tradícióval rendelkezik például a politikai irodalom és a politikai filozófia (Bodin, Montesquieu, Rousseau, Tocqueville). Mindennek ellenére a tudománytörténet a társadalomtudományok 19. századi elhatárolódásának folyamatában elsősorban a szociológia megszületését és körvonalazódását tartja számon, s a történettudomány eredményeit értékeli. Az okokat kutatva egyikként mindenekelőtt a francia ipari társadalom és a politikai intézményrendszer — már Saint-Simonnál is primer problémaként kezelt — konfliktusos viszonyát kell említenünk. Többek között erre vezethető vissza, hogy az előtérbe került kérdések — mint a modernizáció, a társadalom, állam és egyén viszonya, valamint a társadalmi egyenlőtlenség átfogó problémája — inkább pozitivistikus és „technokratikus”, mintsem „politológus” értelmezéseket kaptak (elég itt Auguste Comte és John Stuart Mill ellentétére utalnunk). A modern társadalom integrációja pedig elsősorban az új, pozitivistikus tudomány és az ennek alapján megújított autoritások segítségével ment végbe.

Az egyetemek irodalmi fakultásain megjelenő és integrálódó szociológia ebben a minőségében vívta ki autonómiáját. A társadalomtudományokon belül kialakult új munkamegosztásban a politikatudomány művelése a „szomszéd tudományokra”¹, mindenekelőtt az államtudományokkal foglalkozó alkotmányjogra, a jogtudósokra maradt. Ez utóbbiak viszont elsődlegesen a politikai intézmények, a növekvő számú alkotmányok jogi normáinak elemzésére és vizsgálatára koncentráltak. És ha ez a fejlemény nem is tekinthető kizárólagosan franciának, nem hagyható figyelmen kívül, hogy a francia nemzet kialakulásának monarchikus és centralizáló-etatizáló tradíciója következtében a politikai intézményeket felülről, az alkotmányok és jogszabályok segítségével alakították ki, s a működő politikai szisztéma legfontosabb elemét a jogi szabályozás jelentette.²

Ilyen körülmények között Franciaországra más országoknál is érvényesebb az az állítás, hogy a politikatudomány a múlt században legfeljebb egyfajta határtudományként jelenhetett meg, amely ebben a minőségében nem igényelt önálló és saját ismeretet. Hiányzott még az a „társadalmi megbízás”, amelynek alapján a politikával foglalkozó tudomány más területeket a maga ellenőrzése alá vonó centrummá válhatott volna.

A francia politikatudomány végül is — az angolszász országokhoz viszonyítva — későn, a második világháború után intézményesült, illetve ekkor nyerte el a diszciplína autonóm és elismert kereteit. Ez a tény,

valamint az, hogy kialakulásakor a politikatudomány más tudomány-szakokkal szemben gyengébben tudta a maga episztemológiai érdekeit képviselni, máig meghatározó érvennyel befolyásolja e tudományág értelmezését, képviselését és tartalmait.

Az eddig elmondottaknak csak látszólag mond ellent az a tény, hogy Párizsban a Saint-Guillaume utcában már 1872-ben létre hozták a Politikai Tudományok Szabadiskoláját (*École Libre des Sciences Politiques*), amely nevében is hordozta a politikatudományra való képzés elismerését. Valójában azonban az intézmény főleg a magasan kvalifikált funkcionáriusok felkészítésére szolgált, illetve — ahogy a liberálisok által inspirált alapító, Emile Bautmy mondta³ — az intelligenciának azt a középosztályát akarta létrehozni, amely „hiányzik a francia társadalomból”, s amely „nélkülözhetetlen a társadalom fejlődése szempontjából” (Favre 1989:48). Programja olyan politikai kultúra kialakítására irányult, amely liberális és „erkölcsös”, s lehetővé teszi mind a spekulatív, mind a tapasztalati tudás elmélyítését anélkül, hogy kifejezetten politikusokat vagy politikatudományi specialistákat képezne.⁴ Az iskola oktatói közgazdászok, jogászok és történészek voltak, a politikatudomány pedig elsősorban practicista módszereket, politizálásra való készségek kialakítását jelentette, amihez enciklopédikus tudás elsajátítása kapcsolódott. Legfőbb jelentősége abban állt, hogy megtette az első lépést a politikatudomány legitimálásához, az alkotmány-jog korlátain való túllépéshez, legalábbis annyiban, hogy sikerrel ismertette el a politikusokat és az állami hivatalnokokat a közösség legitim tagjaiként.

Bautmy iskolájában a politikával foglalkozók két csoportját különböztette meg. Egyikhez a „polgárokat” és az „értelmiséget” sorolta, a másikhoz a „tudósok” és a „politikusok” tartoztak. Ezen belül az értelmiség és az állampolgár a politika nem specialista művelőit jelentette, míg a tudós és a politikus egyformán specialistának számított. Ennek megfelelően Bautmy az elsajátítandó ismeretanyagot is spekulatív és tapasztalati tudományokra osztotta fel. E felosztással függött össze, hogy a sikeres politikusok később nagyobb nehézség nélkül válhattak a politikatudomány professzoraivá⁵, míg az ellenkező eset (bár nem volt példa nélküli) kevésbé jelentett járható utat (Favre 1981: 100). Egyébként az intézményen belül a politikatudomány tárgya és határai precízek voltak, nagyjából az állam kormányzásának módjaira és a közintézmények működésének tanulmányozására terjedtek ki.

Bautmy iskolája azonban nem helyettesíthette a hiányzó intézményi kereteket, amelyeknek még a 20. század első harmadában sem jöttek létre az alapjai. Hiányoztak az alapvető infrastrukturális létesítmények, a tényleges tudományos műhelyek, a tudománynak nem volt folyóirata, kézikönyve, s nem kapott helyet az egyetemeken oktató tananyagok között.

E tekintetben csak a háború után újraéledő politikai és tudományos élet hozott bizonyos változásokat. 1945-ben Párizsban a Szabadiskola

örököséként létrehozzák a Politikai Tanulmányok Intézetét (*Institut d'Études Politiques — I.E.P.*), amely rövidesen követésre talál Aix-en-Provence-ban, Bordeaux-ban, Grenoble-ban, Lyonban, Strasbourgban és Toulouse-ban is. Az oktatás anyaga azonban szinte változatlan, túlságosan „széles”, különösen, ha a másutt már klasszifikálódó oktatás tematikájával vetjük össze. Bizonyos specializálódás azonban elkezdődik, az említett iskolák a történelmi, társadalomföldrajzi, közgazdaságtani, jogi tantárgyak mellett, illetve keretében a hazai társadalmi viszonyok és a nemzetközi kapcsolatok oktatásában kitérnek konkrétabb politikatudományi fogalmakra is.

A képzésben 1954 és 1968 között fordulat következik be azzal, hogy a jogi fakultásokon egy országos program alapján fokozatosan egységesítik és szisztematizálják a politikatudományi oktatást, amely ettől kezdve az alkotmányos jog, a politikai intézmények, bevezetés a politikai szociológiába, a politikatudomány módszerei tantárgyak mellett a politikai eszmék történetét is az elsajátítandó ismeretanyag részévé teszi. Ebben a periódusban indul el a politikatudományi specializáció, egyelőre posztgraduális formában, biztosítván (egyéves utótanulmányokkal) a tudományos fokozatok elnyerését. A továbbképzés keretében doktori téziseket nyújthattak be a résztvevők.

Tényleges áttörést 1968 hozott az egyetemek autonómiájának kivívásával, amelynek köszönhetően lehetővé vált, hogy a politikatudomány végre elfoglalja az egyetemi oktatáson belül a maga legitim helyét. Az 1970-es években a tudományos fokozatok megszerzésének szabályozása mellett kidolgozták az egyetemi fokozatok különböző formáit, új intézményeket állítottak fel, szervezett kutatásokat indítottak, tudományos konferenciák sora következett, megteremtve végre a politikatudomány egyetemi presztízsét, s ezzel behoztak valamit a más tudományokhoz képesti lemaradásból. Az 1980-as évek végéig az egyetemek tanszékein kívül (ahol kb. 15 tudós team dolgozik 5-6 kutatóval) a politikatudománynak még mindig csak 6 jelentős kutatóintézete működik, ezek egy része is kifejezetten a kormányzás kutatására orientálódik. Az arányokat jelzik, hogy az országos kutatási központban (*Centre National de la Recherche Scientifique — C.N.R.S.*)⁶ ma is fele annyi politológus dolgozik mint szociológus, s az e tudományban kinevezett professzorok száma mintegy negyede a közjogi professzorok számának (Leca 1991: 338). Mindebből adódik, hogy a politikatudomány kutatói még ma is — a két világháború közötti helyzethez hasonlóan — egymástól elszigetelten dolgoznak, különböző jogi vagy történelmi, szociológiai tanszékeken vannak alkalmazásban, számukra óriási lehetőség az olyan egyetemre jutás is, amely ilyen jellegű kutatási centrummal rendelkezik, illetve amely megfelelő kulturális közeget biztosít.

Ami az infrastrukturális bázist illeti, 1949-től működik a Francia Politikatudományi Társaság (*Association Française de Science Politique — A.F.S.P.*), amely már létrejöttékor jelentős számú kutatót fogott egybe, igaz, egyúttal centralizálva is a kutatási témákat, miközben a „politikatudomány francia piaca nagyjából laza és decentralizált”

maradt továbbra is (Leca 1991: 328). A centralizáció fokát jelzi, hogy az első regionális társulatot például csak 1974-ben szervezték meg, Nancyban. Az A.F.S.P. által koordinált kutatások nagy része Párizsban folyik a Politikatudományok Nemzeti Alapítványa (*Fondation Nationale des Sciences Politiques* — F.N.S.P.) keretében. A Politikatudományi Társaság 1951-ben indította útjára az azóta tekintélyessé vált folyóiratot, a *Revue Française de science politique*-ot, amelynek első szerkesztői egyetemeken tanító jogász professzorok, történészek és filozófusok voltak. Igaz, később e folyóirat egyre inkább az F.N.S.P. kutatóinak orgánumává vált, mellette viszont a *Revue Française de sociologie*, az *Acte de la recherche en sciences sociales* (Pierre Bourdieu intézetének lapja), a *Revue Française d'administration publique* szívesen közöl politikatudományi tanulmányokat, s természetesen ma már számos más, nemzetközi orientációjú vagy kiadású folyóirat is a tudomány művelőinek rendelkezésére áll.

A szisztematikus könyvkiadás is a háború után kezdődött meg, a *Cahiers de la fondation nationale des sciences politiques* kollekciónak első darabja 1947-ben jelent meg, s ma már több mint kétszáz kötete látott napvilágot. 1976-ban hozták létre a *Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques* (P.F.N.S.P.) kiadói vállalkozást, amely kifejezetten a politikatudományi munkák közzétételére specializálódott. Más neves kiadók által indított ilyen jellegű sorozatoknak viszont igen hamar vége szakadt (lásd Georges Lavau szerkesztésében a *SUP-Le politique*, vagy a Seuil próbálkozását egy politikai zsebkönyv sorozatra, amelyet Jacques Julliard szervezett), s bár ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy szegényes lenne a francia politikatudományi tárgyú könyvek megjelenése és választéka, mindenesetre utal az esetlegességre és a rendszertelenségre.⁸

A POLITIKATUDOMÁNY MINT AUTONÓM DISZCIPLÍNA FORRÁSAI

1980-ban a politikatudomány helyzetéről írt áttekintésében Pierre Favre, elismerve, hogy akkorra kialakultak a politikatudomány önálló közösségei és műhelyei, azon kesereg, hogy e tudomány még mindig erősen függ a szociológia konkurencijától. Ez utóbbi egyre inkább arra törekszik, hogy saját hatókörébe integrálja a politikatudományi kutatások tárgyát is. Egy évtizeddel később Jean Leca úgy látja, bár jelentősen bővült a politikatudomány hazai piaca, még a jól informált polgár sem nagyon tesz különbséget a politikatudomány és a politikai ismeretek között (Favre 1981: 95; Leca 1991: 328). A keseregés egyik forrása és indoka még mindig az, hogy a tudományt hosszú ideig a „szomszéd tudományok” professzorai művelték, s a kutatási tárgy lehatárolatlan és bizonytalan maradt. Leca súlyosabb érvet is említ: szerinte a francia politikatudomány nem produkált tartalmi és módszertani szempontból olyan alapvető munkát, amely hivatkozási és

az önállósodást elősegítő alapul szolgálhatott volna azzal, hogy meghatározza a tudomány tartalmát és struktúráit. Hiányzott talán a politikatudomány Durkheimje?

Leca és Favre helyzetértékelése megerősíti, hogy a politikatudomány tartalmi kibontakozását a rokon diszciplínákon belül kell keresnünk. Ezzel összefüggésben a következő forrásokra kell utalnunk:

1. Már a Harmadik Köztársaság első alkotmányjogi kézikönyveiben is olvashatunk politikai elemzéseket, megtaláljuk a politikai rendszerek leírását, a politikai intézmények osztályozó és funkcionális elemzését és az államreformok struktúráját és következményeit bemutató részeket, — ezekben felismerhetők a francia politikatudomány egyik alfajának (alkotmány- és intézmény-, valamint rendszerkutatás) fogalomrendszere és módszertani alapjai. Olyan neves jogtudósok kerülnek ezzel a politikatudomány alapítói közé, mint Joseph Barthalemy, Léon Duguit, Maurice Hauriou, Julien Laferriere, vagy Georges Burdeau, akinek 1943-ban publikált könyve (*Le droit public et l'Etat — A közjog és az állam*) később, az 1949-ben indított politikatudományi kézikönyv-sorozat első kötete lesz. De idetartozik Georges Vedel és Maurice Duverger, a francia politikatudomány későbbi két jelentős képviselője. Jellemző például, hogy mindketten még mint alkotmányjogi kézikönyvet tették közzé a negyvenes évek végén megjelent munkájukat, bár a Duverger könyvének címében már a jog mellett szerepel a „politikatudomány” megjelölés. Egy másik jogászprofesszor, Jean-Jacques Chevallier két munkájából pedig, amely a politikai gondolkodás és a politikai rendszerek és intézmények történetének feldolgozására vállalkozott, s amely tankönyvként funkcionált, a diákok az 1970-es évekig, több generáción át tanulták a diszciplína alapelemeit.

2. A francia politikatudomány másik forrásvidékét, s egyben legjellegzetesebb és legsikeresebb kutatási területét a pártkutatások, pártszociológiák jelentik. A pártkutatás szinte a pártok, illetve a Harmadik Köztársaság történetével egyidős (bizonyára nem függetlenül a „napi történelem” politikátörténetkénti felfogástól). Az alapmű azonban jóval később, 1930-ban készült el André Siegfriednek köszönhetően (*Tableau des partis politiques en France*), amelyet François Goguel másfél évtizeddel később írt elemzésével (*La politique des partis sous la IIIème République*, 1946) együtt a pártkutatás klasszikus teljesítményeként tartanak számon a következő évtizedekben a tudányszak nagyon gyakran történész művelői. (A történészi módszer és látásmód köszönt vissza a politikai pártok későbbi feldolgozóinál a diakronikus megközelítésekben.)

3. Egy harmadik kezdeményezés, amely a 19. század végén indult el a francia geográfiai iskolából, elsősorban a választási elemzések módszertani alapjait teremtette meg. E tekintetben is Siegfried az érdem, ezúttal egy korábbi munkája révén, amely 1913-ban jelent meg (*Tableau politique de la France de l'Ouest sous la IIIème République*), ám csak 1945 után talált követőkre olyan tekintélyek révén, mint Duverger, Goguel és Georges Dupeux. Eredetisége abban állt, hogy a korábbi deduktív módszerrel írt

munkákkal szemben (amelyek az objektív megfigyelés, az empirikus feldolgozás hiányában kevésbé feleltek meg a kor tudományos követelményeinek) egy konkrét téma szisztematikus és tárgyszerű vizsgálatát végezte el. A választók által leadott szavazatokat elemezte egy behatárolt időtartamban, konkrétan és az egyes területekre alkalmazott összehasonlító módszerrel. Az alkalmazott módszer az evolúciós folyamatok bemutatása mellett lehetőséget adott a társadalomföldrajzi szokások összevetésére és értelmezésére is. A mű korabeli „felfedezése” azonban elmaradt. A szerző — aki hosszú évekig oktatott a Saint-Guillaume-on lévő Szabadiskolában — nem folytatta kutatásait, maga sem tulajdonított könyvének nagyobb jelentőséget. A mű felfedezésére az 1945 utáni történések — mindeneke-lőtt a pártrendszeren belüli radikális átalakulás és erőeltolódás — ösz-tönöztek.

4. 1945 más szempontból is fordulatot hozott. A német megszállás elől az angolszász országokba, főleg az Egyesült Államokba emigrált szocio-lógusok (pl. Georges Gurvitch), jogtudósok — visszakerülve a francia egyetemekre — felélenkítették a nemzetközi kapcsolatokat. Az emigráció-ban szerzett szélesebb kitekintés alapján nyilvánvalóvá vált számukra, hogy időközben a La Manche-on és az Atlanti-óceánon túl kiépült egy valódi politikatudomány, amelyhez képest Franciaországban igen nagy a lemaradás. E felismeréseknek nagy szerepe volt abban, hogy megkezdődött a politikatudomány belső struktúráinak tisztázása.

A politikatudomány egyébként is nagy utat járt be az említett időszak-ban: Georges Burdeau a politikatudományi kézikönyv 1949-es első kiadásában még így fogalmazott: „A politikatudomány csupán módszer az alkotmányos jog egyik ágának leggyümölcsözőbb tanulmányozása számá-ra, a közjog tradicionális formái megközelítésének átfogóbb kerete” (Leca 1991: 227). Az első kézikönyvet kurzusok és kézikönyvek sokasága követi. Így például Vedel és Marcel Prelot ilyen tárgyú előadásai a tudomány módszertani és szisztematizáló kísérleteinek tekinthetők, s kéziratban másolatban terjedtek. 1954-ben jelenik meg Duverger könyve a politikatudomány módszereiről, illetve Madeleine Grawitz hasonló mun-kája. Jean Meynaud-nak 1959-ben megjelent „Bevezetés a politikatudományba” (*Introduction à la science politique*) című könyvét más fontos tisztázó próbálkozások követik. Duverger a Gurvitch által szerkesztett szociológiai kézikönyvben (1960) két fejezetben foglalja össze a politikai rendszerekre vonatkozó elméletét. Sorra jelennek meg a sokak által legjelentősebb politikai gondolkodónak tartott Raymond Aron politikai írásai, aki ebben az időben a bölcsészeti fakultáson képviseli a politikai szociológiát. Ő és Pierre Renouvin a humán tudományok felől érkeznek, s a korszak politikatudományát bemutató UNESCO-kiadványban a nemzetközi viszonyok feldolgozásával vesznek részt. Burdeau folyamatosan megjelenő 9 kötetes kézikönyv-sorozata (1949–1976) a politikai rendszer alapos elemzését nyújtja, eredeti álláspontjához híven, elsősorban jogi optikában.

A POLITIKATUDOMÁNY STRUKTURÁLIS TAGOLÓDÁSA

Végül is a múlt századtól az erős comte-i és durkheimi pozitívizmus hegmon hatása mellett a politikatudomány két eltérő megközelítése alakult ki, szervezte a maga közösségeit. Az egyik a korábban már említett Szabadiskola politikafelfogásához, a másik pedig az alkotmányjogi elemzések sajátosságaihoz kapcsolódott. Ez a megosztottság megnyilvánult a preferált témákban és az alkalmazott módszerekben, s hosszú ideig tetten érhető a formálódó szakágazatokban, s voltak bizonyos negatív következményei. Viszonylag ritkán vitatták és elemezték a politika olyan klasszikus problémáit, mint a demokrácia, a totalitarizmus, a szabadság és autoritás, a kollektív cselekvés paradoxonai, illetve a jóléti állam válságai (bár ez utóbbiakról később a „posztmodern” irányzatnak köszönhetően alapos elemzések készültek).

A politikatudomány máig tapasztalható strukturális megosztottsága és „töredezettsége” azonban nem elsősorban az eltérő kiindulópontok problémájából adódik. Hiszen Franciaországban is létrejött olyan iskola — elég itt Duverger-re utalni —, amely a tudományon belüli integrálás szerepét és a tudomány általános pozícióját már korábban meghatározhatta volna. Hogy erre nem került, nem kerülhetett sor, annak megintcsak általánosabb, a francia társadalmi, politikai és kulturális fejlődésre visszavezethető okai vannak. A francia tudományos életben sokkal ellentmondásosabban zajlik az a folyamat, amely a modern társadalomtudományok rendszerében oly határozottan választja szét módszertanilag a különböző absztrakciós területeket, s biztosít azonos „ontológiai” bázist a különböző empirikus-analitikus társadalomtudományok számára. A társadalmi és politikai modernizáció viszonylagos „megkésettsége” és a választandó út körüli polarizáció mély világnézeti és ideológiai ellentéteket konzervált, s csak az utóbbi időben enyhült valamelyest a hagyományos jobb – bal ellentét.

A francia társadalomtudományokban, ahogyan a politikában is, mindig jelentős áramlatot képviselt a baloldali gondolkodás, amely a múlt század végén a marxi hatásokkal találkozott, s ez sok tekintetben egységesítette a baloldal szemléletét. Ebben a vonulatban Jean Jaurès-től kezdve Jean-Paul Sartre-on át ott találjuk a humán értelmiség jelentős rétegét, a politikatudományra konkrét hatást kifejtő filozófusokat, szociológusokat (Louis Althusser, Nicos Poulantzas, illetve Henri Lefebvre és Pierre Bourdieu). Az ezen a bázison megfogalmazódó marxizáló, részben strukturalista – funkcionalista áramlatok (amelyeknek az egyes képviselői jelentősen különbözhetnek egymástól) a politikát és a politikatudományt egy hagyományos kapitalizmusfelfogás keretében értelmezték, radikális kapitalizmuskritikával kapcsolták egybe, s a hatalom és állam problematikájában az intézmények, a kialakult struktúrák és mechanizmusok elemzésére tették a hangsúlyt.

Másrészt viszont létezett egy liberális felfogás, amely a szekularizálódási folyamat egyes állomásain a „jobboldalhoz” kapcsolódott. E második

vonulat Alexis de Tocqueville politikai filozófiájának örököse, s idetartoznak a múlt század végén Bautmy támogatói. Az ideológiát és az elkötelezettséget jól reprezentálja Raymond Aron koncepciója, amely az ipari társadalom és a liberális demokrácia szükségszerű kapcsolódását, a racionalizmust, „az ésszerű döntésen alapuló felelősségteljesség politikájának” elvét képviseli (Aron 1978). Az 1972-ben közzétett politikai tanulmányokban Aron — sokak szerint magányos lovagként — felelevenítette a liberális hagyományokat, új megközelítést hozott a politikatudományba, s minden korábbinál meggyőzőbben kérdőjelezte meg a „baloldal” értékrendszerét. Bírálta az értelmiség nosztalgikus kötődését a szocializmushoz és a munkásosztályhoz, kitartó és dühödöt vitát folytatott a „balpart”¹⁰ szellemével, Sartre-ral, írásainak főleg moralizáló jellegét pellenézve ki.

A világnézeti-ideológiai telítettség a politikatudomány szinte valamennyi ágazatában jelen van, így megragadható a jelentős ágazattá kinőtt *politikairendszer- és intézménykutatókban* is. Ez utóbbiakkal szemben különösen megnőtt az igény a háború után, mivel a politikai rendszer ellentmondásai a kutatások középpontjába állították a képviseleti demokrácia és az alkotmányos rend összefüggésének, a demokrácia és a stabilitás, a működőképes politikai berendezkedés feltételeinek kérdéseit. Gyorsítón hatott, hogy e kérdések megválaszolására árnyékként nehezedett Franciaország háború előtti és alatti kudarcos szereplése tisztázásának kényszere. E kettős ösztönzésre válaszul szaporodtak a politikai rendszereket összehasonlító elemzések, kialakítva e kutatások specifikus összehasonlító módszerét, ugyanakkor megmutatva és hangsúlyozva a megítélés marxista és liberális, azaz koncepcionális eltéréseit.

A hagyományos, a Duverger által képviselt *konstitucionalista* megközelítés (ehhez az irányzathoz tartozik egyébként André Hauriou, Marcel Prelot) a rendszer lényegének meghatározásánál az alkotmányos szabályozást emelte ki. Ez az irányzat később az érdekérvényesítés, a döntési mechanizmusok elemzését állította középpontba, noha már Duverger-nél (hasznlóképpen Prelot-nál, illetve Georges Burdeau-nál) megfigyelhető az a törekvés, hogy az alkotmányjogi szempontot az érdekérvényesítési folyamatok tanulmányozásával, a döntési mechanizmusok elemzésével egészítse ki. Kétségtelen, hogy ez az az irányzat, amely a legközelebb jutott a politikatudomány általánosabb európai, erősen „szociológiai” mintájához.

A második irányzatot a marxisták vagy „marxizálók” képviselték (az 1980-as években a grenoble-i kutatóközpontban találkoztunk vele) Louis Althusser és Nicos Poulantzas hatása alatt. Ennek az irányzatnak köszönhetően az intézménykutatás *funkcionalista-strukturalista* perspektívába került (Jean-William Lapierre, Georges Lavau, Dimitri-Georges Lavroff, Bertrand Badie), és jelentős eredményeket produkált a „közösségről” (Sylvie Biarez egy nemrég megjelent munkájában mutatja be a helyi közösségek és a helyi hatalom kutatásával foglalkozó iskolák, többek

között a bordeaux-i iskola Albert Mabileau irányításával folyó tevékenységét, lásd Biarez 1989), valamint az államról szóló kutatások területén (Poulantzas és a grenoble-i *Centre d'étude et de recherche sur l'administration économique et l'aménagement du territoire* — C.E.R.A.T.). Itt kell megemlítenünk, hogy az 1960-as években bontott szárnyat az ún. „újbaloldali” politika és politikai rendszerértelmezés, amely részben marxista, részben trockista és maoista hatások alatt (lásd az 1968-as mozgalmakra nagy hatást gyakorló André Gorz, vagy az 1968-ban még maoista André Glucksmann tevékenységét) csaknem egy évtizedig jelentős szerepet játszott a politikai irodalomban.

A francia politikatudományban ugyanakkor egyre nagyobb befolyásra tett szert az amerikai politikatudomány egyik leghatásosabb, mindenekelőtt Mancur Olson, Antony Dawns, Albert Hirschmann nevével fémjelzett áramlata. A gazdasági modellezésnek, a piac elveinek a politika területén történő alkalmazása valódi paradigmaváltást eredményezett csaknem az egész francia politikatudományi szemléletben. Részben azzal, hogy „szekuralizálóan” hatott az ideologikus töltésű francia politológiára, másrészt azzal, hogy a figyelmet az intézmények kutatásáról a politikai cselekvések kutatására helyezte át, létrehozva a politikatudományban is az „interakcionizmus” elméletét. Ez utóbbi azt jelentette, hogy az elmélet a kollektív cselekvések mozgatórugóit — háttérbe szorítva, vagy egyszerűen természetesnek véve a ténylegesen kialakult és intézményesült mechanizmusok szerepét — az individuális és önkéntes akciók mechanizmusainak megértéséből kiindulva magyarázza és értelmezi.

A francia politológia máris „alkotóan” járult hozzá az irányzat eredményeinek gyarapításához. Bár az úttörő szerep kétségtelenül, Pierre Favre-é (1976), a jelentősebb módszertani hozzájárulás Raymond Boudont illeti, aki szociológusként a metodológiai individualizmus kidolgozásával, valamint a társadalmi cselekvők látens logikai struktúrájának (a játékelmélet területén lásd például a fogoly dilemmájának híres példáját) a társadalmi cselekvők közötti interakciók végeredményét meghatározó értelmezésével tűnt ki.¹¹ Az 1980-as évek második felében sorra jelentek meg az e szellemben íródott munkák politológusok tollából (Daniel Gaxi, Pierre Birnbaum, Jean Leca, M. Offerlé, Ph.-A. Blérald stb.). Az interakcionizmus, a politikai piac elmélete egyértelmű értékválasztást jelent, s elsősorban a francia politikai gondolkodás liberális áramlatához kapcsolódik. Szemben áll minden olyan strukturalista és funkcionalista felfogással, amely a politizálás bázisát az egyéni cselekvők körén kívül működő mechanizmusokhoz, struktúrákhoz, a társadalmi tagozódáshoz kapcsolja, s amely elsősorban a francia baloldal és újbaloldal elméletét jellemzi.

Az amerikai hatás ugyanakkor szélesebb is. Elég itt François Bourricaud-ra utalni, aki a „poliarchia” dahli koncepcióját honosítja meg, vagy arra a kiterjedt kutatásra, amely a helyi hatalom, a lokális politika, a vezetők kiválasztása, a személyes politizálás, a politikai szocializáció kutatásában látja a politikatudomány igazi perspektíváját (lásd Annick Percheron

munkáit az F.N.S.P. keretében, vagy a Pierre Birnbaum által végzett, illetve irányított kutatásokat). A francia politikatudományban zajló szekularizálódási folyamat eredményeképpen azonban a strukturalizmus (vagy éppen institucionalizmus) és az interakcionizmus közötti ellentét maga is egyre inkább a modern politikatudományon belül maradó, pusztán metodológiai jellegű problémává válik, s az interakcionizmussal szemben megfogalmazott kritikák egy része már ezen a síkon mozog (Blérald 1991: 235).

A chicagói iskola győzelme más vonatkozásban sem lehetett teljes Franciaországban. A politikai rendszer történelmileg ismételt jelentkező instabilitása, a „kormányozhatatlanság” tradicionálisnak is tekinthető problémája (lásd a Negyedik Köztársaság 12 évének kormányzati problémáit) permanensen a politikatudományi vizsgálódások előterében tartotta a „konstitucionalista” kérdéseket. A demokrácia, a kormányozhatóság (a „rend” és a teljesítőképesség) értékeinek rendszerbeli kiegyensúlyozatlansága, a kiegyensúlyozatlanság okainak vizsgálata és a megoldás keresése kényszerűen redukálta a politikatudomány piaci szemléletének érvényességi körét. Márcsak azért is, mivel a problémák egy részének megoldása olyan újabb problémák keletkezését indukálta, amelyek tovább éltettek egy, a Raymond Aron nevével is fémjelvezhető „globalizáló” szemléletet és közelítési módot.

Raymond Aronnak a modern ipari társadalomról alkotott „totálképe” (felelevenítve a comte-i hagyományokat), amely a politikatudományt sem hagyta érintetlenül, jelezte egyúttal, hogy a politikatudományon belüli mozgások nemcsak az empiria, hanem az „elméletek” irányába is folytatódtak. Itt kell említenünk, hogy Birnbaum *La fin du politique* című munkájában (1975) felelevenített technokratikus tézis szerint a fejlett ipari társadalmakban — ezúttal a csúcstechnika hatására — az ideológiai vitákat azok a problémák váltják fel, amelyeket a tudományos vizsgálódások dolgoznak fel, s amit a társadalmi mérnök művészetének nevezhetünk. Az ideológia és a politika „leértékelődése” ismét csak egy globális szemlélet keretében nyer megfogalmazást, ezúttal azonban egyre erősödő pesszimizmussal (Georges Balandier: *Le détour*) a technikával és technológiákkal szemben, hiszen az egész fejlemény egyre inkább a modern társadalom kiszolgáltatottságának, alárendelődésének a jegyében ábrázolódik. Ezzel azonban vissza is tér az „ideológia”. Központi problémává válik az ember és a természet kapcsolatának a felborulása, illetve az erre adott válaszként szerveződött (*par excellence*) társadalmi csoportok politikai funkciója.

A FRANCIA POLITIKATUDOMÁNY ÉS A TÁRSZOCIOLÓGIAK ÚJ EREDMÉNYEI

A mai politikatudomány határainak a „fellazításában” azonban mindenekelőtt a mai szociológia és filozófia játssza az alapvető szerepet, mégpedig azzal a témával, amely egyébként sem engedte magát beszorítani a politikai rendszer mint alrendszer konceptuális keretébe, vagyis a hatalom kérdésével, illetve e kérdés sajátos „antropológiai” interpretálásával.

A hatalom és a társadalom viszonyának tisztázásához, az osztályelmélet kulturális rétegződés elméletté való feloldódásához nagymértékben járultak hozzá a francia szociológia és filozófia olyan nemzetközileg ismert személyiségei mint Michel Crozier, Michel Foucault, Alain Touraine, Raymond Boudon és Pierre Bourdieu.

Crozier és Foucault a hatalomnak a lokalizált állami intézményeken túli létezésével és érvényesülésével foglalkoznak különböző vizsgálataikban. Ennek során „fedezik fel”, hogy a hatalom — a centralizált társadalomirányításnak köszönhetően (Crozier) — megsokszorozódva van jelen minden közties szisztémában, a társadalom minden szegmensében, s áthat minden intézményt (Foucault). Crozier e tényt a hatalomnak az egyenlőtlen helyzetben lévők közötti csereviszonyban való konstituálódására, Foucault a „hatalmi technológiák” természetére vezeti vissza. Ebből fakadóan míg az előbbi optimista pozícióból képesnek tartja a politikatudományt arra, hogy a „szabályozás jelenségeinek” tanulmányozása révén megragadja a politika lényegét, megértse a „cselekvési szisztéma” természetét, a parlamenten kívüli baloldali csoportosulás jellegzetes alakja, Foucault pesszimiztikusabb álláspontra helyezkedik. A mai politikatudomány az a feladatot szánja, hogy tetten érje a hatalmi technológiát a társadalmi gyakorlat és intézményrendszer különböző formáiban (oktatás, börtön, kórházépítés), tárja fel a hatalom „mikrofizikáját”, s ezt felhasználva küzdjön ellene a társadalom minden területén.

Bourdieu a strukturalista (objektívnek nevezett), a fenomenalista (racionálisan kalkulálható), illetve a normatív cselekvéseméleti megközelítésként elhatárolódva (ez utóbbit szubjektivitása miatt utasítja el) fejti ki a maga sajátos, ám a politikatudományt is meggondolásra késztető elméletét. Polányi Károly „osztályozó piac” eszméjét (Leca 1991: 12) felhasználva Bourdieu a modern politikát szigorú mechanizmusok alapján funkcionáló autonóm területként értelmezi, amelyben a mechanizmusok képesek arra, hogy szükségszerűségüket az ágensekre kényszerítsék. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy azok az ágensek, amelyek e mechanizmusok kezelésének eszközeit birtokolják, elsajátíthatják a mechanizmusok által kitermelt anyagi és/vagy szimbolikus profitokat, és lehetőséget kapnak a nép uralására. A mechanizmusok továbbá lehetővé teszik számukra, hogy a determinizmusban való hitet az emberekre, a népre kényszerítsék. Am ebben a relációban rejlik a politikatudomány csapdája is, mert e mechanizmusok léte csak azokat a praktikákat teszi politikaként értelmezhetővé,

amelyek a hatalomért való legitim versengésből hallgatólagosan kizárják a reprodukciós mechanizmusok kezelését. A politikatudomány — hangzik a szociológia kritikája — tehát csak a legitimált politika szféráját tekinti tárgyának (nem beszél a mechanizmusok uralásáról), s ezáltal olyan prekonstruált tárgyat használ, amelyet a valóság ráerőszakol (Bourdieu 1976: 126). Bourdieu emiatt bírálta keményen a Politikatudományi Intézetben folyó tevékenységet is.

Touraine cselekvéseméleti kiindulópontú szociológiai elemzései, Foucault, Althusser és Bourdieu problematikájához hasonlóan, a klasszikus szociológia nagy problémáját, a cselekvő egyén és a társadalmi rendszer viszonyát érintik. Míg azonban az előbbieket a cselekvést a rend reprodukciójaként értelmezik (Crozier pedig szervezetszociológiát hoz létre), Touraine a társadalmat nagy egységként és különböző dimenziókban elemzi, főleg a kulturális dimenzióknak adva jelentős szerepet.¹²

A francia politikai irodalom hírneve ma nem kis mértékben éppen az iménti szerzők révén, s az általuk művelt tudományterület (tudásszociológia, „antropológiai” hatalomelmélet, posztmodern filozófia) közvetítésével vált nemzetközivé, mindenekelőtt a hatalom újszerű, a modern szociológiai elemzés módszereit alkalmazó teljesítményeiben.

ÖSSZEGZÉS

Milyen következtetést vonhatunk le végül a francia politikatudomány mai helyzetéből? A metodológiai „éretlenség” vagy „egyoldalúság” vádját könnyű eloszlatni, ha meggondoljuk, hogy a francia politikatudomány mára szinte minden területen meghonosította a nemzetközi politikatudomány eredményeit. Sőt, Duverger és iskolájának a politikai rendszert, illetve a politikai pártok rendszerezését, osztályozását érintő kutatásai az 1950-es évektől olyan nemzetközi inspirációkat jelentettek, főleg a pártok és pártrendszerek tanulmányozásában, amelyekkel az ilyen jellegű kutatásoknak mindmáig mint megkerülhetetlen kihívásokkal kell szembenéznünk.¹³ Hasonló elismerésre tarthatnak igényt a választásokat illető empirikus vizsgálatok, vagy a politikai eszmétörténet feldolgozása is (Jean-Jacques Chevallier, Bertrand de Jouvenel, Eric Weil, Julien Freund, Jean Touchard, Louis Bodin, Alfred Grosser, Frédéric Bon, Jean-Luc Parodi, Alain Lancelot), noha e terület művelői közül többeket elsősorban a modern politikai filozófia kiváló, már-már klasszikus képviselőjeként tartanak számon.

Ami a „megkésettség” vádját illeti, történelmi és tudománytörténeti tényként konstatálhatjuk, hogy ez a „megkésettség” a francia társadalmi fejlődésből következik s abból, hogy a francia társadalomtudomány tekintélyes része egyszerre békétlen a modern civilizációval és saját rendszerével. Ezért, ha megkésettségről beszélünk, ez nem annyira a politika-

tudományra, mint inkább a francia társadalom modernizációjára vonatkozik.¹⁴ Annál is inkább, mivel az előbbi természetszerűleg kötődött e fejlődés sajátosságaihoz és problematikájához. Igaz, ez együtt járt a politikatudomány intézményesülésének megkésettiségeivel, s azzal, hogy a politológia máig képlékeny pozícióval rendelkezik. De — szabadulván a normatív előítéletektől — a francia politikai tudománynak és gondolkodásnak talán éppen ez a *különösség* a legfőbb erénye is; nevezetesen, hogy nem szorítható szigorú keretek közé a társadalomtudományok munkamegosztásos rendszerében, amit bizonyít, hogy csúcsteljesítményeit éppen e kereteken való felülemelkedéssel éri el. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Lecának ne lenne igaza, amikor azt hangsúlyozza, hogy a politikatudomány még mindig „átmeneti helyzetben” van, s hogy a „helyzet változhat és a perspektíva tágulhat” (Leca 1991: 337). A kérdés csak az, miként.

JEGYZETEK

- ¹ Ez a hagyomány később az interdiszciplináris elemzések metodológiájában kamatozódott és jelentős eredményeket produkált (Grawitz – Leca 1985: 1–25), ugyanakkor megnehezíti a politikatudomány állapotának áttekintését. Még ma is vitatható, hogy pontosan kik és miért tartoznak a „szomszéd tudományokból” a politológia művelői közé. Favre empirikus szempontú áttekintésében (Favre 1981) ezt a problémát tematikai megközelítéssel hidalja át, míg mások a politikatudomány piacának, általános helyzetének absztraktabb megragadásával kerülnek ki (Leca 1991).
- ² Ezzel szemben az Egyesült Államokban a helyi közösségek nagyobb autonómiájának köszönhetően inkább „szerződéses” mechanizmusról beszélhetünk, amelynek politikai-szociológiai elemzése a két világháború között egyaránt kedvezett az empirikus szociológia és a politikatudomány kibontakozásának.
- ³ Az ötlet támogatói között olyan hírességek voltak, mint Ernest Renan, a történész, Hyppolite Taine, Ernest Vincent, a sajtókirály Émile de Girardin, a bankár Jacques Siegfried. Az iskola tanárai között ott van Anatol Dunoyer, Paul Leroy-Beaulieu, Albert Sorel, Levasseur (Favre 1989: 39).
- ⁴ Bautmy kínosan ügyelt a kormánytól és a pártoktól való függetlenségre. „Ha mi valamilyen párthoz tartozunk, az a tudomány pártja” — jelentette ki 1872-ben (Favre 1989: 39).
- ⁵ Ismeretes, hogy a Sorbonne legutóbb éppen Gorbacsovnak tett ilyen ajánlatot.
- ⁶ C.N.R.S. államilag fenntartott intézmény, nagyjából a mi akadémiai kutatóintézetainkhez hasonló, s a politikatudomány művelésében is központi szerepet játszik. Természetesen ezen túl létezik egy sor más, főleg alapítványból támogatott (állami vagy magán-) kutatás is.
- ⁷ Lásd még: *Cahiers internationaux de sociologie, Archives européennes de sociologie, L'homme et la société*, amely a társadalomtudományok nemzetközi kutatásáról ad számot, de a *Le Monde* és a *L'Express* is közöl színvonalas elemzéseket, hosszú ideig R. Aron is rendszeres szerzőjük volt.
- ⁸ Számos mű marad kiadatlanul, ezekről 1964 óta a *Revue Française de science politique* rendszeresen beszámol.

- ⁹ A teljes cím: *Manuel de droit constitutionnel et de science politique* (Az alkotmányjog és a politikatudomány kézikönyve).
- ¹⁰ A társadalomtudományok különböző intézetei a Szajna bal partján sorakoznak, s baloldali szellemiségük miatt jelölte őket a „tudományos köznyelv” „balpart” elnevezéssel.
- ¹¹ Boudon racionális választáselméletét, az „egyszerű modell” felállítását (Olson, Boudon) alkalmazzák a politikai pártok „középre tartásának” értelmezésében.
- ¹² Touraine politológiai jelentőségéről Szigeti Péter tesz néhány megjegyzést (Szigeti 1990: 44).
- ¹³ A politikai pártok kutatását a Duverger által bevezetett konstitucionalista és szervezet-szociológiai szempontok alapján Jean Charlot viszi tovább. Lavau azonban funkcionalista pozícióból vitatja Duverger megközelítését. A pártkutatásokban jelentős szerepet töltöttek be a történelem felől érkezők (a legkiválóbbak között René Rémond, Mabileau, Seurin, Meynaud, Hoffmann), a pártirodalomban ők jelentik a harmadik irányzatot, amelyen belül önálló sodott az összehasonlító pártkutatás, illetve a pártok történetének és ideológiájának a feldolgozása. A pártirodalomban számos munka elemzi a mai pártszisztéma kialakulását is (Borella). Gaxi, Birnbaum, Leca és Offerlé pedig a pártkutatásokba is behozta a politikai piac elméletét.
- ¹⁴ A francia forradalom 200. évfordulójára megjelent munkák közül számos foglalkozik a késés mibenlétével és okainak kutatásával, François Furet tézise szerint a politikai késés okai egészen a forradalomig vezethetők vissza (Furet – Julliard – Rosanvallon 1988).

HIVATKOZÁSOK

- Althusser, Louis 1965. *Lire le Capital*. Paris: Maspéro.
- Aron, Raymond 1972. *Études politiques*. Paris: Gallimard.
- 1982. Ich bin kein Gralshüter der Reaktion. *Die Zeit*, 22 Mai 1982.
- Badie, Bertrand 1987. *Les deux Etats*. Paris: Fayard.
- Balandier, Georges 1985. *Le détour*. Paris: Fayard.
- 1988. *L'ordre et désordre. Éloge du mouvement*. Paris: Fayard.
- Biaze, Sylvie 1989. *Le pouvoir local*. Paris: Economic.
- Birnbaum, Pierre 1975. *La fin du politique*. Paris: Seuil.
- Blérald, Philippe-Alain 1991. Théorie du marché politique et rationalité des politiques publiques. *Revue française de science politique*. Num. 2. Volum 41. Avril.
- Bon, Frédéric 1991. *Les discours de la politique*. Paris: Economica.
- Borella, François 1973. *Les parties politiques dans la France d'aujourd'hui*. Seuil.
- Boudon, Raymond 1977. *Ordre social et effets pervers*. Paris: P.U.F.
- Bourdieu, Pierre 1976. Les modes de domination. *Acte de la recherche en Sciences Sociales*. June.
- Bourricaud, François — Raymond Boudon 1982. Dictionnaire critique de la sociologie. Paris: P.U.F.
- Burdeau, Georges 1949. *Traité de science politique*. Vol. 1. Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence.
- Charlot, Jean 1970. *Le phénomène gaulliste*. Paris: Fayard.
- 1971. *Les partis politiques*. Paris: Armand Colin.
- Chevallier, Jean-Jacques 1981. *Histoire des institutions et des régimes politiques de la France de 1789 à nos jours*. Paris: Dalloz.
- Colliard, Jean-Claude 1978. *Les régimes parlementaires*. Paris: P.F.N.S.P.

- Crozier, Michel 1970. *La Société bloqué*. Paris: Le Seuil.
- 1980. *Le mal américain*. Paris: Fayard.
- Duguit, Léon 1889. *Le constitutionnel et la sociologie*. Paris: A. Colin.
- Duverger, Maurice 1970. *Institutions politiques et droit constitutionnel*. 11. kiadás. Paris: P.U.F.
- 1981. *Les partis politiques*. 11. kiadás. Paris: A. Colin.
- Favre, Pierre 1976. *La décision de majorité*. Paris: P.F.N.S.P.
- 1981. La science politique en France depuis 1945. *International Political Science Review*. Vol. 2. No. 1. 1981.
- 1989. *Naissances de la science politique en France 1870–1914*. Paris: Fayard.
- Foucault, Michel 1990. *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest: Gondolat.
- Furet, François–Jacques Julliard–Pierre Rosanvallon 1988. *La République du Centre, La fin de l'exception française*. Paris: Calmann-Levy.
- Gaxi, Daniel 1978. *Le cens caché*. Paris: Le Seuil.
- 1985. *Explication du vote*. Paris: P.F.N.S.P.
- Goguel, François 1946. *La politique des partis sous la IIIème République*. Paris: Le Seuil.
- Goetz, André 1964. *Stratégie ouvrière et neocapitalisme*. Paris: Le Seuil.
- Grawitz, Madeleine—Jean Leca 1985. *Traité de science politique. Les régimes politiques contemporains*. Paris: P.U.F.
- Grosser, Alfred 1971. *L'Explication politique*. Paris: P.U.F.
- Gurvitch, Georges 1960. *Traité de Sociologie*. Paris: P.U.F.
- Hauriou, André 1975. *Droit constitutionnel et institutions politiques*. Paris: Montchrestien.
- Jouvenel, Bertrand 1963. *De la politique pure*. Paris: Calmann-Levy.
- Lavau, Georges 1953. *Partis politiques et réalités sociales*. Paris.
- Leca, Jean 1991. French political science: some problems and difficulties in the social organization of the discipline. *European Journal of Political Research*, 20.
- Meynaud, Jean 1959. *Introduction à la science politique*. Paris: A. Colin.
- Offerlé, M. 1987. *Les partis politiques*. Paris: P.U.F.
- Poulantzas, Nicos 1980. *Pouvoir politique et classes sociales*. Paris: Maspero.
- Rémond, René 1988. *Pour une histoire politique*. Paris: Le Seuil.
- Szigeti Péter 1990. Pluralista demokrácia — francia módra. *Váltók és utak. Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*.
- Touraine, Alain 1965. *Sociologie de l'action*. Paris: Le Seuil.
- Vedel, Georges 1949. *Manuel élémentaire de droit constitutionnel*. Paris: Sirey.
- Vincent, Jean-Marie 1973. *Fétichisme et Société*. Paris: Anthropos.

SZABÓ ILDIKÓ

Egy párizsi intézet: a CEVIPOF

(A kömyék) Ahogy annak idején a Montmartre a festőké volt és ahogy a Quartier Latin mind a mai napig diáknegyed, úgy számít a Boulevard Saint Germain és a Boulevard Raspail közötti negyed a társadalomtudományok felségterületének. A kutatóintézetek jelentős része a kilenc emeletes MSH-ban, a Maison des Sciences de l'Homme-ban (a Humán Tudományok Házában) található. Itt van a CEVIPOF egy része is, valamint a tudományos fokozat megszerzésére előkészítő továbbképző intézetek egyike, az École des Hautes Études en Sciences Sociales. Egy közeli, kis utcában van a CEVIPOF központja, szemben az École des Hautes Études en Sciences Politiques-kal, a Fondation Nationale des Sciences Politique szomszédságában. Az ember már az utcán találkozik ismerősökkel, és biztos, hogy az MSH kávéházában sem kell egyedül innia a kávéját.

Az intézet közelsége nemcsak kellemes, hanem funkcionális is. Társadalomkutatónak lenni életformát is jelent, és ennek kétségkívül ez a legfontosabb színtere Párizsban. A francia kutatók oktatnak is, vagy szemináriumot vezetnek az egyetemeken és a továbbképző főiskolákon. Az intézetek kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkeznek, külföldi kutatókat fogadnak, több országra kiterjedő kutatásokban vesznek részt, és évente több kollokviumot, azaz konferenciát rendeznek. Az MSH könyvtárában disszertációjukat készítő francia és nem francia diákok tömege, éttermében bábeli nyelvzavar. A francia tudományos élet sajátossága, hogy a kutatók is járnak olyan szemináriumokra, amelyeknek a

témája érdeklí őket, vagy amelyeknek a vezetőit sokra tartják. Itt karnyjú-tásnyira van minden. Az intézmények térbeli hálózata maradéktalanul kielégít minden fajta kommunikációs szükségletet.

(Az intézet) A CEVIPOF (Centre d'étude de la vie politique française, a francia politikai életet tanulmányozó központ), a leghíresebb francia politikatudományi intézet. Neve egy jellegzetes politikai szociológiai iskola szinonímája lett. A francia politikai szociológia hatvanas és hetvenes évekbeli, nagy, tartalmi és módszertani megújulása jelentős részben ehhez az intézethez kötődik.

A CEVIPOF-ot 1960-ban alapította Jean Touchard. A Fondation Nationale des Sciences Politiques négy intézetének egyike. 1968 óta a CNRS-hez is tartozik. (A CNRS, a Centre Nationale de la Recherche Scientifique a tudományos akadémiához hasonló, húszezer kutatót foglalkoztató intézményrendszer.) Igazgatóját az FNSP nevezi ki a CNRS egyetértésével. Harminchétt kutatója részben az FNSP, részben pedig a CNRS státuszában van, de az intézetben dolgozik négy egyetemi professzor is. A nyolctagú intézeti tanács tagjait a munkatársak titkos szavazással választják meg. Az igazgató mellett egy igazgatótanács is működik. A CEVIPOF infrastruktúrájának a költségeit az FNSP fedezi, működésének költségvetését részben az FNSR, részben a CNRS. Az intézet a kutatások egy részét maga kezdeményezi, más részét megrendelők kérésére végzi.

Az intézet informatikai színvonala — mint minden intézeté Franciaországban — rendkívül magas. A statisztikai adatok feldolgozásához, beleértve ebbe a legújabb elemzési technikákat is, minden kutató jól ért. A kutatásokhoz az intézet igénybe veheti a CNRS központi adatfeldolgozó részlegét is. A Közép-Európában még kísértő empiriaellenesség itt ismeretlen.

A CEVIPOF-nak rendkívül jó kapcsolatai vannak a francia társadalmi élet megannyi intézményével. Kutatói rendszeresen oktatnak az egyetemeken, az úgynevezett „nagy iskolákban”, mint amilyen az ENA, a Polytechnique és természetesen a továbbképző főiskolákon, amelyeknek a hallgatói gyakran itt folytatják értekezésük megírásához szükséges kutatásaikat.

Az intézetnek nagy tekintélye van azokban az intézményekben, amelyek integrálni akarják tevékenységükbe a politikai szociológia eredményeit: a társadalmi, politikai és szakmai testületekben és szervezetekben, a szakszervezetekben, a közigazgatás intézményeiben, a különböző kutatóhelyekben, a nagyvállalatokban, a sajtó körében. A médiumok rendszeresen kéri fel a kutatókat a politikai aktualitások kommentálására.

Az intézet kutatói ott vannak a szakfolyóiratok szerkesztőségeiben. A *Pouvoirs*, a *Revue française de sociologie*, a *Revue française de science politique*, a *Revue politique et parlementaire*, a *Communisme*, az *International Political Science Review*, a *European Journal of Communication*, a *European Journal of Political Research* szerkesztő bizottságában a CEVIPOF kutatói is benne vannak. Az intézet saját kiadványa a *Les Cahiers du CEVIPOF*, amely a belső információszolgáltatást is ellátja. A kutatók sokat publikálnak. Évente hét-nyolc önálló kötetet jelentetnek meg a különböző kiadóknál (az FNSP-nek magának is van kiadója), és természetesen ennél jóval több a különböző gyűjteményes kötetekben megjelenő intézeti szerzők száma. Az intézet sajátos rendezvényei a „CEVIPOF-os hétfők”, amikor az érdeklődők különböző kutatási beszámolókat hallgathatnak meg és vitatkozhatnak róluk. Ezekre máshol dolgozó, illetve külföldi előadókat is meghívunk.

(A dokumentáció) Az intézet dokumentációs részlegében a szakkönyveken és a szakfolyóiratokon kívül a francia politikai élet megannyi dokumentuma is megtalálható. Naprakész adatbázisuk van a politikai pártokról; videófelvételek, szervezeti szabályzatok, kongresszusi felszólalások, politikusok nyilatkozatai, politikai viták, rádió- és televízióbeszélgetések leírt szövegei stb. Rendelkeznek a választási kampányok dokumentumaival: 1958-tól kezdődően a jelöltek politikai hitvallásával, röpcédulákkal, plakátokkal. Megtalálható itt minden választási eredmény, 1974-től napjainkig, bármilyen szinten rögzítették is azt. Ezeket egy olyan számítógépes logikai rendszerben dolgozták fel, amely mindenféle elemzést lehetővé tesz. És természetesen megtalálható itt minden olyan kutatási adat és kutatási jelentés, aminek köze van a politikai szociológiához, és amelyek franciaországi kutatóhelyekről származnak. Számítógépes adatbázisuk 1966 óta követi nyomon a kutatásokat, 428 téma jegyzékét tartalmazza. Jelenleg 10 100 referenciából áll az adatbázis, ami folyamatosan gyarapszik az évi 7-800 kérdőíves vizsgálat adataival.

(A kutatások) Az intézet a spekulatív, ideológiai indíttatású politikatudomány hagyományait elvetve, az ilyen irányzatokkal szemben vált a szociológiai, politikai és történelmi tényeken alapuló, a történetiséget nagyon tisztelő, az empiriában gyökerező, elméletileg megalapozott és elméletalkotó kutatások műhelyévé. A CEVIPOF a hatvanas és a hetvenes években lett a politikai szociológia módszertani központja. Iskola-jellege abban ragadható meg, hogy az újszerű adatfeldolgozások, a számítógépes technika forradalmával lehetővé váló különböző kvantitatív és kvalitatív elemzési módszerek soha nem váltak öncélúvá. Ezek mindig teoretikusan megalapozva és új, közép szintű elméletek létrehozását szolgálva jelentek

meg a publikációkban. A kifejezetten módszertani kutatásokból is kiderül, hogy a módszereket eszközként fogják fel.

A CEVIPOF politikatudományi és politikai szociológiai alapkutatásokat végez. Főbb kutatásai a választói magatartásra, a politikai szocializációra, az ideológiára, a vallásra, a politikai erőkre, a politikai intézményrendszerre és a politikusokra irányulnak, de folynak az intézetben a francia szociológia és politológia történetén alapuló episztemológiai kutatások, foglalkoznak szemiotikával, a politikai indikátorok kutatásával, elemzik a politikai változások megértésének és megelőzésének eszközeit is. Ezek az alapkutatásokon kívül kutatják még a médiumok és a politika kapcsolatát, a nyilvánosságot, a munkásmozgalmat és az értelmiségi mozgalmakat, a republikánus és a liberális hagyományok eredetét és a normatív rendszerek társadalmi alapjait is.

A CEVIPOF-ban most négy nagy kutatási irányzat van. Az elsőbe a korábbi kutatások folytatása tartozik. Ennek témái a következők: a politika átadásának mechanizmusai, a társadalmi változások politikai következményei, a politikai attitűdrendszerek változatai, a közvélemény elemzése, választási elemzések, a politikai erők fejlődése Franciaországban, a szakszervezeti mozgalom, a politikai emlékezet, az értelmiség története. A második kutatási irányzatba új területek tartoznak: a politikai tétek, kockázatok struktúráldása, a normarendszerek társadalmi alapjai, a kommunikáció szakmáinak az elemzése. A harmadik ág az összehasonlítás dimenziójának a hangsúlyozásával jellemezhető. A mezőgazdasági politika, a szindikalizmus, a szavazás, a szélsőjobb, a kommunikációs politikák elemzésével a nemzetközi összehasonlítások irányában nyitnak a kutatók. Végül a negyedik kutatási irány a politikai elkötelezettség és el nem kötelezettség változatainak a vizsgálatát jelenti. Mivel az intézet természetes hagyományai közé tartozik a korábbi kutatások adatainak a felidézése, a tendenciák felrajzolása, az összehasonlíthatóság lehetőségeinek a maximális kihasználása, a kutatók valóban jó hasznát veszik az intézeti könyvtár gazdag dokumentációjának. Az olvasó biztos lehet, hogy az empirikus adatok elemzése során a tanulmányok szerzői figyelembe veszik mindazokat a korábbi vizsgálatokat, amelyek hasonló témákra irányultak.

(A kutatók) A kívülről érkezőre mély benyomást gyakorol az intézetre jellemző szakmai kommunikáció színvonala, a nagy kutatói szabadsággal is összefüggő kutatói termékenység és az igen jó kollegiális légkör. Ez a légkör valószínűleg nem független attól, hogy a CEVIPOF-nak hagyományosan szakmailag nagy tekintélyű, ugyanakkor a kutatók bizalmát maradéktalanul élvező igazgatói voltak, és hogy a nyolctagú intézeti tanács szerepét mind a munkatársak, mind pedig az igazgató nagyon komolyan

veszik. Az első igazgatót, Jean Touchard-t François Goguel követte, majd George Lavau következett, aztán Alain Lancelot és Annick Percheron. Mostani igazgatója Pascal Perrineau. De a jó légkör valószínűleg azzal is összefügg, hogy ebben az egyéni érdeklődésre és szakosodásra maradéktalanul építő intézetben sok nagy egyéniség dolgozik. Olyan nemzetközi hírnévű kutatók, akiknek személyes része van abban, hogy az intézet egész működését, belső viszonyait és külső kapcsolatait valóban a szakmai szempontok és csak a szakmai szempontok határozzák meg.

A korábbi igazgatók közül Magyarországon is ismerik Alain Lancelotnak, a választási szociológia szaktekintélyének a nevét. Az ez év márciusában elhunyt Annick Percheront ugyancsak ismerik a magyar kutatók. Ő volt a politikai szocializációs kutatások koronázatlan királynője. Új elméleti és módszertani alapokon értelmezte a szocializáció kérdéskörét. A gyerekek politikai világképét vizsgáló, első könyvével iskolát teremtett a politikai szocializáció és a politikai attitűdök kutatásában. A jelenlegi igazgató, Pascal Perrineau a választói magatartások kiváló kutatója és két párt: a Front National és a szocialista párt kutatásának a specialistája.

Itt dolgozik Guy Michelat, a politikai szociológia és a politikai szociálpszichológia módszertani fenegyereke, akinek vallásszociológiai kutatásai világhírűek. A Michel Simonnal közösen írt, a társadalmi osztály, a vallás és a politikai magatartás összefüggéseit vizsgáló könyvük az egyik legtöbbször hivatkozott mű. Egy másik, ugyancsak Michel Simonnal és Jean-Marie Doneganival közösen írt, terjedelmes művükben mélyinterjúk elemzése alapján vizsgálják fel a társadalmi és gazdasági változások függvényében kirajzolódó politikai attitűdöket. Jean-Luc Parodi az intézményekkel, a közvéleménnyel, a politikai erővel és a politikai elittel foglalkozik. Roland Cayrol kutatási területe a politikai magatartások összehasonlítása, a médiák és a politika viszonya, a közvélemény és a politikai elit. A médiumokról írott könyvét a magyar szakemberek is ismerik. Pascal Perrineauval közösen írtak könyvet a hatalmi „kalauzról”. Françoise Subileau a közép- és felsőszintű vezetők érdekvédelmi tevékenységével és a pártaktivistákkal foglalkozik, René Mouriaux és Jacques Capdevielle a szakszervezeti mozgalmakkal, Guy Groux az érdekvédelem történetével. Isabel Bousard a mezőgazdaság szociológiai problémáinak, a mezőgazdaságban dolgozók politikai attitűdjeinek és a mezőgazdasági környezetvédelmi mozgalmaknak a szakértője. Henry Rey a városok társadalmi rétegződésének a változásait és a külvárosok szociológiai problémáit elemzi. Nonna Mayer nevét a kistulajdonosokról, a „patronokról” írott könyve tette ismertté, az elmúlt években azonban a Front Nationalra szavazók, a jobboldal, a rasszizmus és az antiszemitizmus problémáival foglalkozik. És nem lehet kihagyni Eric Landowskit sem, akinek a nevét politikai szemiotikai kutatásai és diskurzuselemzéssel foglalkozó publiká-

ciói tettek híressé. Colette Ysmal egyik könyvében a választói magatartásokat elemzi, egy másikban a politikai pártokat. Nagyon érdekes szakterülete van Janine Mossuz-Lavaunak, aki a nők választói magatartásának, a szexualitás és a politika viszonyának és az irodalom és a politika viszonyának a kérdéseire specializálódott, és többek között André Malraux-ról, az íróról és politikusról is írt könyvet.

(Publikációk) Egy intézet kutatóinak a bemutatása szükségképpen magán viseli a szubjektivizmus jegyeit. Különösen így van ez akkor, ha az ember egy intézet több évtizedes terméséből emel ki néhány művet. Ennek ellenére talán nem érdektelen a politikai szociológiával foglalkozó magyar kutatók számára megadni néhány, a CEVIPOF-ban folytatott kutatás eredményeit tartalmazó könyv bibliográfiai adatait.

- Boy, Daniel – Nonna Mayer (szerk.): *L'électeur français en question*. CEVIPOF, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1990. 249 p.
- Capdevielle, Jacques: *Le fétichisme du patrimoine*. Essai sur un fondement de la classe moyenne française, Presses de la FNSP, 1986. 378 p.
- Capdevielle, Jacques – René Mouriaux Mai 68. *L'entredeux de la modernité*. Histoire de trente ans, Presses de la FNSP, 317 p.
- Capdevielle, Jacques – Hélène Meynaud – René Mouriaux: *Petits boulot et grand marché européen. Le travail démobilié*. Presses de la FNSP, 1990. 238 p.
- Cayrol, Roland: *La nouvelle communication politique*. Larousse, collection Essais en Liberté, 1986. 215 p.
- Cayrol, Roland – Pascal Perrineau: *Le guide du pouvoir*. Ed. J.-F. Doumic, 1988.
- Cayrol, Roland: *Les Medias*. Presse écrite, radio, télévision, Thémis, 1991. 480 p.
- Donegani, Jean-Marie – Guy Michelat – Michel Simon: *Représentation du champ social, attitudes politiques et changements socio-économiques*. Institut de Sociologie, Université des Sciences et Techniques, Lille I. és CEVIPOF, 1980. 479 p.
- Dupoirier, Elisabeth, Grunberg, Gérard (szerk.): *Mars 1986: la drôle de défaite de la gauche*. Presses Universitaires de France, 1986. 245 p.
- Gaxie, Daniel (szerk.): *Explication du vote. Un bilan des études électorales en France*. Presses de la FNSP, 1985. 450 p.
- Grunberg, Gérard – René Mouriaux: *L'univers politique et syndical des cadres*. Presses de la FNSP, 1979. 230 p.
- Lancelot, Alain (szerk.): *1981. Les élections de l'alternance*. Presses de la FNSP, 1986.
- Landowski, Eric: *La société réglée. Essais de socio-sémiotique*. Seuil, 1989. 288 p.
- Lavau, George, Grunberg, Gérard, Mayer, Nonna: *L'univers politique des classes moyennes*. Presses de la FNSP, 1983. 389 p.
- Mayer, Nonna: *La boutique contra la gauche*. Presses de la FNSP, 1986. 343 p.
- Mayer, Nonna – Pascal Perrineau (szerk.): *Le Front National à découvert*. Presses de la FNSP, 1989. 368 p.
- Michelat, Guy – Michel Simon: *Classe, religion et comportement politique*. Presses de la FNSP és Éditions sociales, 1977. 498 p.
- Mossuz-Lavau, Janine: *Les jeunes et la gauche*. Presses de la FNSP, 1979. 170 p.

- Mossuz-Lavau, Janine: *André Malraux*. Lyon, Éditions de la manufacture, 1987. 222 p.
- Percheron, Annick: *L'univers politique des enfants*. Presses de la FNSP és Armand Colin, 1974. 253 p.
- Percheron, Annick et al.: *Les 10-16 ans et la politique*. Presses de la FNSP, 1978. 279 p.
- Perrineau, Pascal: *Régions: le baptême des urnes*. Ed. Pedone, 1987. 254 p.
- Ysmal, Colette: *Le comportement électoral des Français*. La Découverte, 1990. 127 p.
- Ysmal, Colette: *Les partis politiques sous la Ve République*. Montchrestien, Domat Politique, 1989. 254 p.

ÚJRA MEGJELENIK!

MAGYARORSZÁG POLITIKAI ÉVKÖNYVE

A sorozat ötödik kötete 1993 áprilisában lesz kapható.

A mintegy 800 oldalas Évkönyv ezúttal is a megszokott és bevált szerkezetben kerül az olvasó kezébe:

- az első részben ismert társadalomkutatók tanulmányai mutatják be és elemzik az 1992-es év legfontosabb politikai, gazdasági folyamatait és eseményeit, az intézményrendszerben végbement változásokat, elmozdulásokat;
- a második rész tartalmazza a belpolitikai kronológiát, a legfontosabb törvények rövid bemutatását, a fontos közjogi intézményekben, illetve azok csúcán bekövetkezett személyi változásokat; az év vihart kiváltó eseményeit és dokumentumaikat;
- a harmadik részben válogatást közlünk több hazai közvéleménykutató intézet politikai tárgyi vizsgálataiból;
- az utolsó részben pedig a legjelentősebb érdekvédelmi szervezetek és pártok dokumentumai találhatók.

A kötet fogyasztói ára előreláthatólag 790,- Ft lesz.

A kötet megrendelhető:

DEMOKRÁCIAKUTATÁSOK MAGYAR KÖZPONTJA ALAPÍTVÁNY
BUDAPESTI KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
1093 Budapest, Fővám tér 8.

KÖNYVEKRŐL

A hűség könyve

BIBÓ – EMLÉKKÖNYV I – II.

Ki ne ismerné — ha máshonnan nem, akkor Réz Pál bevezető soraiból — a Bibó–Emlékkönyv történetét, a gondolat 1978-as megszületésétől az 1979-es első kiadásig? Az 1991-es második kiadásig eltelt több mint egy évtized azonban immár egy másik történet: a kétkötetes összeállítást kordokumentummá és tanúságtétellé alakította a viharos idő. A lezajlott változások, mindenek előtt pedig a politikai rendszer átalakulása, az új demokráciák születése és számos dilemmája új nézőpontokat és hangsúlyokat jelöl ki szükségképpen a mai olvasó számára.

A két vastos kötet egyik gyakorta visszatérő szava a hűség. Bibó István hűsége meggyőződéssel vallott és képviselt elveihez és — természetesen — a kötet szerzőinek (írók, költők, tudósok, majdani — azaz mai — politikusok) hűsége, tanúságtétele Bibó mellett.

A hűség persze sokértelmű és sokrelációjú szó. A kötet szerzői abban azonban egyetértenek, hogy Bibó számára ez főleg rendíthetetlen következetességet jelent a magyarországi demokratikus alternatíva lehetőségének kutatásában, a demokratikus átalakulás reményének fenntartásában.

Mármost milyen mozaikkép rajzolódik ki az emlékkönyvből ennek a hűségnek a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján, különös figyelemmel a kilencvenes évtized hermeneutikai szempontjára? Talán a legmarkánsabb vonása a tanulmányokból, visszaemlékezésekből, rövid referenciákból, versekből álló képnek az a meggyőződés, hogy a demokrácia jelenti a legfontosabb előfeltételt a nagy történelmi kudarckok, zsákcák, úttévesztések feltárásának, a belőlük kivezető kiutak felderítésének. S ha gondolatban újra végigpásztázzuk a nyolcvanas-kilencvenes éveket, amikor a „demokrácia akarása” — korántsem függetlenül Bibótól és az Emlékkönyv szerzőitől — immár nem többé-kevésbé zárt értelmiségi körök és csoportosulások mániája, hanem a legtágabb értelemben vett közindulattá válik, — nos, akkor elmodhatjuk: Bibónak a két kötetben felidézett tanulmányai, kritikus döntési helyzetekben és életviszonyok közepette tanúsított magatartása, gesztusai — s a bennük kifejezett hűség

a demokráciához — valóban sorsfordító erővé transzformálódott. Mindennek kiteljesedését Bibó már nem érthette meg, bizonyosra vehetjük azonban, hogy korántsem a megelégedettség, az elégtétel megnyugtató tudomásul vétele élményeként élte volna át ezeket az éveket. Az eltérő hangsúlyok iránti kifinomult figyelmével valószínűleg idejekorán felismerte volna az árnyalatnyi eltérésekben bennerejlő alternatívákat és útelágazásokat is (a köteteken belül és azon túl) és minden bizonnyal elsősorban ezeket irányult volna az érdeklődése. Mert a demokrácia Bibó számára a sorsalakító alternatívák, útelágazások tudomásul vételeit, tisztázásának szükségességét, s a választás döntési lehetőségét és felelősségét jelenti. Nem véletlen egybeesés, hogy legjelentősebb munkái, gyakorlati ügyekben való feladatvállalásai, s ennek meghosszabbításaként az iránta megnyilvánuló politikai és tudományos érdeklődés, hivatkozás felhullámzásai — akár az 1948–49-es időszakot, akár 1956-ot vagy pedig a nyolcvanas évtizedet vesszük szemügyre — a történelmi útválasztások, alternatívák felmerülésének időszakaira esnek. Mint kutató, mint szakember, felelősséget érez az alternatívák tisztázásáért és a választásért, egyúttal pedig a kutató- és a szakember autonómiáját olyan feltételnek tekinti, amelyek nélkül feladatait nem teljesítheti.

Az Emlékkönyv számos mozzanatában, megnyilvánulásában és teljesítményében mutatja be Bibónak ezt a felfogását és e felfogásból eredő magatartását. Talán legplasztikusabban és maig érvényes tanulással „A magyar demokrácia válsága” és a körülötte lezajlott vitákra, illetve ezek utóhatásaira reflektálva. Korántsem találok Bibónak a téma megfogalmazásában kialakított álláspontjából és a vitákon tanúsított magatartásából két — egymással összekapcsolódó — vonását emeljük ki. Az egyik az elemzőnek a tárgyhöz fűződő viszonyát, a másik magának a tárgynak a viszonyát jellemzi.

Az első összefüggésre nézve: az adott történelmi szituációban — s ezúttal nem csupán az 1945-ös év végéről van szó — jelentkező alternatívák tisztázása és a választás érdekében elengedhetetlen az elemzés tárgyilagossága, s ezzel együtt az elemző bizonyos kiválása, semlegesége — vagy ha tetszik — „felülről” kiválasztott nézőpontja. Ez egyúttal elemi érdeke a különböző alternatívákban különbözőképpen elkötelezett politikai erőknél, csoportosulásoknak és pártoknak is. Az említett vitákban résztvevőket felidézve: az alternatívák tisztázása, a választás feltételezi az „objektivitás szenvedélyének” (I. köt. 262. old.) elválását a Révai által megfogalmazott és képviselt nagy politikai szenvedélytől. Sokan és sokféle élethelyzetben mutatják be az Emlékkönyv szerzői Bibónak ezt az alapállását, olyan korszakban is, amikor lehetetlennek bizonyul ennek az alapállásnak a megvalósítása a konkrét konstellációk tudományos elemzésében. Jobbára inkább leírják, nem pedig elemzik Bibó eme alapállásának megnyilvánulásait és sejtetik, hogy többről van szó Bibónál, mint gesztusról, szerénységről, veleszületett mentalitásról; érzik és közvetítik a bibói magatartás mélyebb összefüggéseit, szimbolikus jelentését.

A kutatás tárgyához fűződő viszony eme felfogása tette lehetővé Bibó számára, hogy teljes elfogulatlansággal vehesse szemügyre magának a tárgynak a kötöttségeit, ezáltal a magyar demokrácia meghatározó kötöttségeit és kapcsolódásait, a tradíciók torzító terhét, a reflexszé szilárdult hamis válaszokat az alternatívákra, s azt a körülményt, hogy a magyar demokrácia sorsa kiszakíthatatlanul kötődik a kelet-közép-európai térség hagyományos és újkeletű problémáihoz. A kelet-közép-európai térséget és benne Magyarország sorsát soha szem elől nem tévesztő, egyszersmind azonban az átfogóbb történelmi, politikai és térségi összefüggésekbe beillesztő szemléletmód rendszeres kifejtését éppúgy nyomon követik — vagy mint Szűcs Jenő, tovább is gondolják — az Emlékkönyv szerzői, mint ahogy beszámolnak ugyanennek a szemléletmódnak alkalmoszerű, világos koncepcionális alapokra épített megnyilvánulásairól a beszélgetésekben, társasági összejöveteleken vagy éppenséggel véletlen találkozókon. A tradicionalizmus, a nacionalizmus, a sérelmi politika, az antiszemitizmus bármennyire is értelmezhető és megmagyarázható a társadalom szerkezetéből, a nagyhatalmaknak a kismemzetek iránti gondatlanságával, a lét és fennmaradás örökös dilemmájával, Bibó értékelésében mégis a tisztázás és az alternatívák közötti racionális választás legnagyobb akadályát jelentik.

Végigtekintve mármost a két kötet szerzőinek hosszú listáját, eltűnődhetünk azon, hogy később hányféle irányba elágazó törekvések, felfogások, életutak futottak össze a Bibóra való emlékezés fókuszában. Ritka pillanat a különbözőknek, a későbbiekben szétválasztódóknak az egymásra találása. A magunk részéről azonban mégsem sajnálkozunk az útelágazásokon, az egymással szembeforduló szándékokon és törekvéseken. Amit Bibó „örökségének” kezelésében kifogásolunk, az az objektivitás szenvedélyének újbóli elerőtlenedése a pártszenvedéllyel szemben, ez utóbbi erősödő agresszív megnyilvánulásai gyakran éppen azok részéről, akik az Emlékkönyv lapjain Bibó mellé álltak. Márpedig a kizárólagosság jegyében zajló politizálás, a hatalom vonzáskörébe való bezáródás, az autonómiák és „a hatalmak megosztása” intézményeinek hiánybetegségei közepette előbb-utóbb tehetetlenné válik Bibó Öröksége.

(Századvég Kiadó, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
Budapest – Bern 1991.)

Balogh István

SZIGETI PÉTER: SZERVEZETT KAPITALIZMUS

A két világháború közötti társadalom- és eszmetörténet minden bizonnyal a modern társadalomfejlődés egyik legizgalmasabb és legfontosabb fejezete. Válság, munkanélküliség, fasizmus, kommunizmus, New Deal — és még lehetne sorolni a korszak eseményeit és útkereséseit mind a gondol-

kodás, mind a valóság birodalmában. Olyan eszmei és történeti struktúrák alakultak ki ekkor, amelyek jelentős mértékben alakították mai világunkat. A két világháború közötti időszak kutatása ezért mind saját jogán, mind mai problémáink szempontjából érdekes és fontos.

Szigeti Péter témaválasztása ezért mindenképpen sikeres, munkája a magyar szakirodalomban hiánypótló. A könyv a két világháború közötti szervezett kapitalizmus–későkapitalizmus-teóriák formálódását veszi szemügyre, illetve az elméletekre rímelő vagy éppen azokkal felelő társadalomfejlődés tendenciáit vizsgálja, kiegészítve és korrigálva az elméletek által felvázolt alternatívákat.

A szerző lendületes stílusban ír, a vizsgált témák érdekfeszítőek, a könyv mégsem könnyű olvasmány. Ennek oka a választott módszer és főleg az elemzés keretétül szolgáló paradigma. Szigeti Péter az 1960-as, 1970-es évek nyugati marxista „magaskultúrájának” nyelvét beszéli, e paradigmán belül mozogva kérélelhetetlen logikával kéri számon a vizsgált szerzőktől az autentikus marxi elmélet tételeit, az autentikus marxi módszer alkalmazását. De éppen ez okozza az olvasó számára a nehézséget. Ha az olvasó nem osztja a szerző előfeltevéseit, ha nem tekinti érvényesnek a marxi tradíciót és módszert úgy, ahogyan a szerző, akkor a könyv gondolatai elveszítik azt a magátólértetődőséget, amit a szerző tulajdonít nekik, s az olvasó arra kényszerül, hogy állandóan erőfeszítéseket tegyen a közölt ismeretek és a közlést hordozó elméleti burok szétválasztására.

E többletmunkára nem mindenki lesz kapható. Nem érzi majd ennek szükségességét az a kis számú olvasótábor, amely azonosul a szerző által képviselt paradigmával. De sokan nem vállalkoznak majd erre azok közül, akik számára nem vonzó a modern kapitalizmus „ortodox marxista” teoretizálása. A recenzens azonban úgy gondolja, hogy a könyv problematikájának megértéséhez szükséges az elméleti keret és a közölt ismeretek szétválasztása, s a könyv elméleti színvonala „kifizetődővé” teszi ezt a vállalkozást: a megértésbe és újraértelmezésbe fektetett munka ebben az esetben megtérül.

Szigeti Péter könyvében a szervezett kapitalizmus paradigmájának négy mozzanatát vizsgálja.

1. Hilferding szervezett kapitalizmus-elmélete. Hilferdingnél a szervezett kapitalizmus fogalma a finánc-tőke kialakulásának elemzéséhez kötődve jelenik meg. A monopolisztikusan szervezett ipar- és az ezzel összefonódott néhány óriásbank, egyesítve hatalmát az állammal, képes korlátozni vagy felszámolni a termelés anarchiáját, képes jobban alkalmazkodni az osztályok materiális szükségleteihez, képes a kapitalista hierarchia megőrzése mellett megszervezni a gazdaságot.

2. Horkheimer későkapitalizmus-elmélete. A hilferdingi szervezett kapitalizmus-problematikát a „későkapitalizmus” (Spätkapitalismus) terminusában írja le. A tőke koncentrációjának és centralizációjának folyamatával együtt haladt a jogi tulajdonosok és a tényleges gazdasági

döntéseket meghozó gazdasági vezetők differenciálódásának folyamata. A gazdasági vezetők befolyása fokozatosan kiterjedt az államszervezetre. A társadalom az ipari és politikai vezető csoportok uralma alá került. A társadalom Horkheimernél elbürokratizálódik, az uralom gazdaságiból politikaivá alakul. A kapitalista piacgazdaság csődöt mond, és nem tehet mást, mint hogy átadja a helyét a totalitáriánus társadalomnak.

3. Történelem-vita a szervezett kapitalizmusról. E vita legfontosabb elemét az állam gazdasági beavatkozásának vizsgálata mellett a szervezett társadalmi érdekcsoportok kialakulásának és az érdekcsoportok közötti alkuk és megegyezések szerepének a felmutatása jelentette. Ez az, ami miatt Charles Maier a „szervezett kapitalizmus” szinonímájaként tekintette a „korporatív pluralizmus” fogalmát.

4. A New Deal és a svéd modell. E két modell elméleti jelentősége igen nagy. Az 1930-as évek változásai az USA-ban és Svédországban azt igazolták, hogy a fasiszta és kommunista totalitáriánus rendszereknek van alternatívája, a totalitáriánus rendszer nem a kapitalizmus szükségszerű, elkerülhetetlen formája. A New Deal és a svéd szociáldemokrata út összevetése egyúttal azt is megmutatja, hogy a modern kapitalizmus új struktúrái mind liberális, mind szociáldemokrata színezetű politikai rendszerben létrejöhetnek. Az, hogy a liberális változat miért Amerikában, és a szociáldemokrata változat miért Svédországban alakult ki, a szóban forgó országok történelmével, gazdasági és politikai rendszerük sajátosságaival magyarázható. A könyv nem marad adós e magyarázat legfőbb elemeivel.

Szigeti Péter a szervezett kapitalizmus elméleti és gyakorlati modelljeit egy olyan elméleti paradigmában tárgyalja, amely a kapitalizmus – szocializmus-dichotómia mentén szerveződik. A munka szerzője érvényesnek tekinti a marxi szocializmus-víziót, s ezt olyan mérceként használja, amelynek alapján ítélni lehet a szervezett kapitalizmus elméleteiről és valóságáról. Ez a könyv mondanivalóját számos ponton egyoldalúvá és absztrakttá teszi, gondolatmenetét mesterséges történeti alternatívákba kényszeríti. Szigeti Péter a marxi tradíció szellemében azt állítja, hogy a kapitalizmus elemzése elválaszthatatlan a szocializmus-problematikától. Miért? Mert a kapitalizmust csak a szocializmus perspektívájából érthetjük meg. Miért? Mert a szocializmus a kapitalizmus történetét lezáró jövő.

A szocializmus-problematika valóban része a kapitalizmus elméleti vizsgálatának. De nem feltétlenül azért, amiért a szerző gondolja. A szocializmust elgondolhatjuk a kapitalizmus eszmei kiegészítéseként is, olyan elméleti – ideológiai modellként, amely csupán szándéka szerint, de nem a valóságban transzcendálja a kapitalizmus társadalmi rendszerét. A szerző nem engedi meg ezt a lehetőséget. Ily módon a szervezett kapitalizmus teóriáinak és gyakorlatának vizsgálatát túlterheli a szocializmus-problematikával. Két valóságos modell elméleti összevetését posztulálja, miközben — s ez már a recenzens által javasolt értelmezés — egy valóságos modell, a kapitalizmus, és egy ideális eszmei modell, a szocia-

lizmus egymásra vonatkoztatását végzi el — annak következtében, hogy érvényesnek tekinti a szocializmus (kommunizmus) megvalósíthatóságát tételező marxi történetfilozófia koncepcióját. Ha a marxi tradícióhoz kötődő elméletalkotásban elmarad a marxi szocializmus-felfogás kritikája, akkor ennek következményei lesznek a kapitalizmus-elemzésre is. Még világosabb ez az összefüggés a kapitalizmus-elméletek elemzésének a vonatkozásában, hiszen ezek az elemzések egy szinttel távolabb kerülnek az elméletalkotást korlátok között tartó tényektől.

A gazdasági és szociális elemzés eredeti marxi egységének a helyreállítására irányuló igény, amely Szigeti Péter elemzésének mozgatórugója, elméleti hibának, és nem valóságos problémának tekinti a marxi paradigma belső egységének szétesését, a filozófiai és ökonómiai, a szociológiai és ökonómiai, a politikai és ökonómiai stb. elemzés elválását. Pedig az igazi feladat a modern társadalomfejlődés és a marxi tradíció felbomlása közötti összefüggések keresése lehetne.

Szigeti Péter a nyolcvanas években íródott könyvében a hatvanas – hetvenes évek nyugati marxizmusához kapcsolódva dolgozza fel a század húszas – harmincas éveinek problematikáját a kilencvenes évek olvasói számára. Vajon folytatható-e a kilencvenes évekkel kibomló új korszakban a szerző által képviselt elméletalkotás, amely szorosan kapcsolódik korábbi időszakok marxista paradigmájához (anélkül természetesen, hogy azonos lenne velük)? A nyolcvanas években, nem függetlenül a társadalomtörténetben zajló nagy átalakulásoktól, a marxista paradigma különállásának feladását tapasztalhattuk. A társadalomtudományok fő áramlataitól való elkülönülését megőrző marxizmus egyre inkább marginalizálódott. Vajon elkerülhető és elkerülendő-e ez a folyamat a modern kapitalizmust tematizáló elméletalkotásban?

(Median Könyvek, Budapest 1991.)

Gedeon Péter

BOZÓKI ANDRÁS – SÜKÖSD MIKLÓS (SZERK.): ANARCHIZMUS

Az anarchizmus Magyarországon rendkívül kevésbé ismert, sőt inkább félreismert filozófiai, társadalomelméleti és politikai eszme. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy a szélesebb olvasóközönség számára ismeretlenek maradtak fő ideológusainak írásai. Az anarchizmussal kapcsolatos kevés ismeretanyag is többnyire másodlagos forrásokból származott, ami szinte természetesen torzításokhoz vezetett. Másrészt a századforduló merényletes anarchista politikájának „sikere” következtében az emberek általában az anarchizmust a terrorizmussal azonosították.

A társadalomtudományok hazai képviselői elsősorban az 1968-as párizsi diáklázadás után ismerkedtek meg behatóbban az anarchizmussal.

Tanulmányok, hosszabb – rövidebb szemelvények is megjelentek e témából; de az érdeklődés nemigen lépett túl a szűk szakmai körökön – az adott politikai viszonyok között ez egyébként is lehetetlen volt.

A Bozóki András és Sükösd Miklós által szerkesztett forrásgyűjtemény igen jelentős kiadvány: a hazai irodalomban első kísérlet az anarchista elmélet minél teljesebb bemutatására eredeti forrásanyagok közreadásával. Az olvasó így maga alkothat képet arról, hogy melyek voltak az anarchizmus főbb problémái, milyen hasonlóságok és eltérések voltak e nézetrendszer képviselői, irányzatai között.

A kötet szerkezetileg három részre tagolódik. Az első és egyben legterjedelmesebb egység a szerkesztők által kiválogatott dokumentumokat tartalmazza, öt csoportra bontva (I. Az anarchista társadalomelmélet klasszikusai, II. Individualista anarchizmus, III. Kollektivista anarchizmus, IV. Anarchizmus és szervezés, V. Anarchizmus és forradalom). Ezt követi a szerkesztők komplex szemléletű összegző tanulmánya, majd a téma válogatott bibliográfiája, továbbá a kötetben szereplő szerzők életrajza, s végül a könyv praktikus használhatóságát segítő névmutató.

A több mint négyszáz oldalas forrásgyűjtemény értékét növeli a jól kiválasztott dokumentumok logikus, tematikus elrendezése. A válogatás erénye az arányok célszerű kialakítása: az egyes anarchista szerzők elméleti és gyakorlati-politikai súlyuknak megfelelő mértékben kapnak teret a kötetben.

Ugyanakkor rá kell mutatnom egy fontos problémára, amely forráskiadásoknál merül fel: a szerkesztőknek mindent meg kell tenniük azért, hogy a szemelvényeket az eredeti művekből és az eredeti nyelvből lefordítva tegyék közzé, természetesen adott hozzáférhetőségi korlátok között. Itt nem minden esetben ez történt. Így például a Godwin-részlet jobb lett volna a teljes műből kiválasztani, Bakunyn „Isten és az állam” című munkáját az eredeti francia szövegből fordítani, s hasonlóképpen a Reclus és Guérin-idézeteket is.

A forrásokban való eligazodáshoz, elméleti-politikai szerepük, súlyuk, más ideológiákhoz való viszonyuk megértéséhez jelentős segítséget nyújt az olvasóknak a szerkesztők elemző tanulmánya, amelyben az anarchista elmélet mai hatására, aktualitására is kitérnek. A tanulmány tartalmazza az anarchizmus típusainak, elemzési szempontjainak, lényegi jellegzetességeinek leírását, de egyúttal az irányzat kritikáját is. Elhelyezi az anarchizmust a politikai – eszmei áramlatok körében, s kiemelten is foglalkozik a történelmi materializmussal és a liberális szocializmussal közös, illetve ellentétes jegyeivel. Igencsak aktuális a feminizmushoz és a zöldekhez való kapcsolódások elemzése. A szerzők lényeges meglátása, hogy az anarchizmus elvei – közvetett módon ugyan – rendkívül jelentős szerephez jutottak a kelet-európai diktatórikus rendszerek demokratikus átalakulásának korában.

A tanulmányban a szerzők igyekeznek az anarchizmus egészéről komplex elemzést adni, s ennek egyik legfontosabb része az anarchizmus

tipológiájának és elemzési hálójának felvázolása. Az elemzési háló alkalmazását találónak tartom (ez az egyes anarchista gondolkodók viszonyát tükrözi bizonyos lényegi kérdésekhez, például a valláshoz, a tulajdonhoz, az erőszakhoz, a forradalomhoz stb.), de a tipológia besorolásaival, összeállításának elveivel és következtetéseivel már nem tudok egyetérteni. A tipológiával kapcsolatos ellenérveim elsősorban tartalmi, valamint logikai és módszertani vonatkozásúak.

Tartalmilag az ellentmondásokat a következőkben látom. A szerzők az anarchizmus három alaptípusát különítették el (a kollektivista, az individualista és a vallásos típusokat), feltűnő azonban, hogy az anarchista társadalomelmélet klasszikusai között csak az első kettő képviselői kaptak helyet, mintegy önmagában cáfolva, hogy a „vallásos” anarchizmus „alapvető” típusnak tekinthető. Ugyanez történik a következő részekben: az individualista és a kollektivista anarchizmus szövegei külön fejezetet alkotnak (II. és III. fejezet), a vallásos anarchizmus azonban önálló részként hiányzik a sorból. Ráadásul az ebbe a kategóriába sorolt szerzők közül ketten (Buber és Gandhi) inkább az anarchizmussal rokon, de nem anarchista nézeteket vallottak.

A tipológiával szemben lényegesebb logikai – módszertani ellentetésem az, hogy a forrásgyűjteményben Tolsztoj és Buber a kollektivista anarchizmus fejezetében található, a tanulmányban viszont a vallásos anarchizmus képviselőiként szepelnek. Nem mentes ellentmondásoktól a tipológia és az elemzési háló viszonya sem. Nem látható világosan, hogy az elemzési háló elvileg az alaptípusok, vagy az azokon belüli alváltozatok elkülönítésére hivatott-e. A gyakorlatban mindkettőre szolgál, ez azonban ahhoz vezet, hogy a kategóriák egymásba folynak.

Ugyancsak logikai (egyúttal tartalmi) hiba, hogy a vallásos anarchizmus mellett (ha már a szerők alaptípusnak tekintik) nem szerepel az *ateista anarchizmus* a tipológiában, jóllehet ez tartalmilag éppúgy indokolt (sőt indokoltabb) lenne, mint a vallásosé. A tipológia és az elemzési háló erőltetett elkülönítése más kérdésekben is ellentmondásokra vezet. A kollektivista anarchizmus képviselőinél például téves az a megállapítás, hogy „...tagadják az új társadalom felépítésének erőszakos módozatait...” (443. old.), hiszen ez csak egy részükre igaz, míg mások (Kropotkin, Bakunyin, az anarcho-szindikalisták jó része) elfogadják az erőszak alkalmazását. De nem világos az individualista anarchizmus és a libertarianizmus viszonya sem.

A kiemelkedő jelentőségű bibliográfiai rész lényegében többfunkciójú kézikönyvvé avatja a kötetet. Az „Anarchizmus válogatott bibliográfiája” című összeállítás a jelenlegi legteljesebb magyar nyelvű anarchizmus-bibliográfia. A szerkesztők az anyagot tematikusan többféleképpen is tagolták, külön választva az antológiákat, az általános összefoglaló műveket, az országok (ill. földrajzi egységek) szerinti munkákat, és kiemelték a kötetben szereplő szerzők írásait, valamint a róluk szóló szakirodalmat is.

Ez a jól szerkesztett bibliográfia a további hazai anarchizmuskutatáshoz fontos kiinduló pontul szolgál, és műfajilag is igen széles körű kitekintést ad.

Összegezésül szeretném kiemelni, hogy a forrásanyagból és az elemző tanulmányból pontos képet kaphatunk az anarchizmus egészéről, megismerhetjük különféle — filozófiai, politikai, kulturális — megjelenési formáit. Így az is világossá válik, hogy az anarchizmus nem pusztán politikai doktrína, hanem világszemlélet, társadalmi és kulturális értékek, magatartásminták logikus rendszere, amely a modern kor legfontosabb problémáit igyekszik megoldani, vagy legalábbis tudatosítani. Az irányzat megismeréséhez nagy segítséget nyújt ez a könyv, amely az anarchista eszmerendszert ezidáig legpontosabban reprezentáló magyar nyelvű kiadvány.

(Századvég Kiadó, Budapest 1991.)

Molnár Máté

CHARLES GÁTI: FÜSTBE MENT TÖMB

Kortárs politikai témákat elemző munkák olvasásakor csodálkozok rá az ember, hogy mindez immár Történelem. Múlt, s ezt az új generációknak, amelyek mindezt politikailag még nem tudatosították, be kell mutatni, el kell magyarázni. Kiválóan alkalmas erre ez a kötet a kelet-európai „szocialista” rendszerek és változásaik témájában. Méltán nyerhette el a Művelődési Minisztérium támogatását, hiszen bevallott célja, hogy oktatási segédanyagként is szolgáljon. Jóllehet eredetileg nyilván amerikai diákok számára íródott, mégis felhasználható nálunk is a középiskola felsőbb osztályaiban, illetve a felsőoktatási intézmények kurzusain és a politikai nevelésben.

A szerző gondolatmenete világos, logikája pragmatikus, szerkezete jól követhető. Oktatási szempontból nem hátrányos, hogy mellőzi a kiterjedtebb hivatkozásokat a nemzetközi szakirodalomra, illetve a szaktudományos és elméleti viták dokumentálását. Felhasználhatósága a magyarországi oktatásban azonban még „középiskolás fokon” is kiegészítéseket igényelne az első és az utolsó fejezetek esetében. A keleti tömb keletkezését, és a Közép-Európa szovjetizálását bemutató rész első fejezete helyett inkább Fejtő Ferenc munkájához utalnám a fiatal kelet-európai olvasókat, mivel e vonatkozásban „háttértudásuk” gazdagabb amerikai kortársaikénál, akiknek ez íródott, úgyhogy a tankönyvekben is részletesebb, differenciáltabb tárgyalást kellene nyújtani nekik. Elnagyolt a „szovjetizációt” megelőző hagyományokra való utalás a „Másnapos Közép-Kelet-Európa” címet viselő zárófejezet esetében is (221–226. old.). A kelet-közép-európai politikai hagyományok differenciálása javára vált volna a bevezető fejezetnek is. A zárófejezetben az a megállapítás, illetve

összegzés, mely szerint „Közép-Kelet-Európa 19. és 20. századi történelme jelentős eltéréseket mutat, s ennek a múltnak a felhasználásában is nagyok a különbségek” (225. old.), legfeljebb kiindulópontja, de nem a lezárása lehetne e hagyományok elemzésének. Jó lett volna, ha az első és az utolsó fejezetet a szerző és a szerkesztő még dolgozott volna a magyar kiadás számára.

A Közép-Kelet-Európáról folytatott meglehetősen széles körű, és nemzetközileg is eredeti magyar viták alapján nem ártott volna, ha a kötet bővebben reflektál a regionális keret problémájára. Közép-Európa megszűnése a szovjetizációval, illetve újjászületése a rendszerváltással — ezt a mintát követi a gondolatmenet, tömondatokkal leírva a folyamatot. A magyar olvasók számára, akik valószínűleg informáltabbak az Európán belüli belső választóvonalakkal kapcsolatban, jó lett volna a magyar viták eredményeit is beépíteni az elemzésbe, avagy utalni rájuk a magyar kiadás számára készített szakirodalmi bibliográfiában. Ez is hiányzik, akárcsak a név- és tárgymutató.

Érthető, hogy ha a kötet Kelet-Közép-Európát választotta témájául, akkor a „tömb” tárgyalása is a térségre szűkül, de a Kubára, Kínára stb. történő elszórt hivatkozásokon túlmenően érdemes lett volna elvileg elhatárolni a „tömbön” belül a domináns kelet-európai elemeket a harmadik világbeli vidékeiktől, amelyek az egykori Szovjetunióon belül is fontos megoszlást jelentettek, és reflektálni az ebből adódó érdekes problémák egész sorára, hozzájárulva ezzel a „szocializmus” mára már utolsó „rezervátumainak” megértéséhez. Nem kapott kellő hangsúlyt a tárgyalásban a Nyugat- és Kelet-Európa közötti viszonyrendszer — ez európai szerző esetében aligha fordult volna elő.

Az amerikai szemszögnék persze jócskán vannak előnyei is. Kevésbé mélyed el az Európát jellemző történelmi-kulturális sokféleségben, ám éppen ezért eredményes a keleti „tömböt” alkotó struktúrák átfogó elemzésében. Az egykori kelet-európai politikai, gazdasági és katonai keretek (III. és IV. fejezet) ilyen összefogott bemutatását aligha találhatjuk meg ma általánosan hozzáférhető magyar nyelvű forrásmunkában, és ezért ezek a részek számot tarthatnak az oktatók kitüntetett figyelmére.

Jó, hogy Zala Tamás fordítása lendületes és tömörségre törekszik, akár az eredeti, az előadásokból és a publicisztikából táplálkozó szöveg. Nemigen fogjuk megtudni, hogy a fordító avagy a szerkesztő ajándékozta meg az olvasót a kötet 153. oldalán található legkirívóbb elírásával, amely Brezsnyevet Brzezinskivel összecserélve teszi próbára a magyar olvasók történelmi-politikai műveltségét: mondjál két olyan személyt, akiknek köze volt a „totalitarizmushoz” és a nevük B-vel kezdődik...

Csak üdvözölni lehet, hogy ilyen könyvek jelennek meg állami támogatással, bár még így sem valószínű, hogy a diákok az oldalankénti egyforintos áron be tudják szerezni a kötetet maguknak, és ezért reméljük, hogy a Művelődési Minisztérium az iskolai és egyéb könyvtáraknak biztosít arra elegendő pénzt, hogy megvehessék gyűjteményeik számára.

Az is jó volna, ha a magas hatóság arról is tájékozódna, hogy vajon mi is történik a politikai neveléssel az oktatási rendszerben, mivel a jelenlegi helyzet csak a teljes lepusztulással, illetve a régi struktúrák továbbélésével jellemezhető. Az állampolgári nevelésre pedig nemcsak azért volna égető szükség, hogy Charles Gáti kötete elfogyjon az üzletekből.

(Századvég – Atlanti Kiadó, Budapest 1991.)

Szabó Máté

PÁNDI LAJOS: A KELET-EURÓPAI DIKTATÚRÁK BUKÁSA

Láttuk-e, hogy jön? — kérdezték önmaguktól a résztvevők a *Budapesti Könyvszemle* majd egy évvel ezelőtti konferenciáján. Mi meg úgy folytatnánk a sort: látjuk-e, hogy itt van? Dokumentálhatjuk-e már történetírói igénnyel azt, ami megtörtént? Természetesen az 1989–90-es politikai átalakulásra, közkeletű szóhasználatlaltal a rendszerváltásra vonatkoznak a kérdések, amelyek egyébként jók, időtállóak. Az eddig megszületett válaszok inkább aforisztikusan szellemesek, esszéisztikusak stb., inkább a jelenkornak, mintsem a korról szólnak.

Mindenesetre csak sajnálni lehet azokat, akik netalán az egyébként darabszámra nem kis mennyiséget kitevő politikai lektúrirodalomból akarnak tájékozódni. A hirtelen és váratlan politikai átmenet felszínre dobott egy igen igen felületes, lázas, látszólag a piacra szánt versenyirodalmat. A sok interjú- és beszélgetéskötet, a politikai bedekkeres, kronológiák és adattárak, valamint az első dokumentáló és értelmező munkák többnyire értelmiségi hangulatok, érzések és jól körvonalazható politikai érdekek közvetítését látták el.

Pándi Lajos szegedi történész alapos kortársi dokumentumkötettel lepte meg a jelenkorkutatók táborát. Ez a kötet szívós és következetes munkájának első, nyilvánosságot kapott eredménye. A könyv gondolata és anyaga az oktatásban kialakult tanár – diák együttműködésben formálódott ki.

A szerző és számos munkatársa a régióméreteken lezajlott változások folyamatszerű dokumentálására törekedett, úgy vélem, hogy sikerrel. A kötet kilenc nagy fejezetre oszlik. Az első fejezet Kelet-Európa, a többi nyolc a kelet-, közép- és délkelet-európai kisállamok utolsó öt évének legfontosabb politikai történéseit foglalja össze. Minden nagy fejezet egy eseménysorozattal indul, ezt követi egy, a legterjedelmesebb dokumentumközlő rész, s a fejezetet egy irodalmi ajánló rész zárja.

Az országokként külön és párhuzamosan taglalt átalakítások és átalakítások kronológiájának kezdete az 1985-ös esztendő. Ekkor Kelet-Európa egészének sorsát még Moszkvából irányították, s az 1984-86 közötti hagyományos kommunista pártkongresszusokon „koreografálták”. Talán

véletlen, ám szimbólumnak sem rossz, hogy a bolgár, a jugoszláv, a magyar és a román pártok sorrendben tizenharmadik — mi már tudjuk — „katasztrófa”-kongresszusaikon a „fejlett” szocializmus felépítését határozták el. A korábban szokásos ötéves ciklus végére a korábbi politikai szándék helyét valójában a „visszafejlett” szocializmus ténye váltotta fel. A kronológiai keret zárópontjául az 1990-es év végének eseményeit, az össznémet parlamenti választásokat (december 2.), a szerbiai parlamenti és elnökválasztásokat (december 9.), valamint a szlovéniai népszavazást (december 23.) választották. Jelenkori, sőt napi politikai folyamatokról lévén szó, az időrendi zárás természetesen az esetek többségében technikai vagy pragmatikus jellegű. Ez esetben azonban, a német politikai újraegyesítés jelentőségét aligha túlbecsülve, azt mondhatjuk, hogy az 1989–90. év fordulója európai történelmi fordulópont is. A szerző szerint a „fordulat éve 1989 volt”, ami ezután következett, az a változások intézményesítéseként értelmezhető.

Pándi Lajos akarva-akaratlan könyvszerkesztési alapkoncepciójával egy most folyó vitába is bekapcsolódott. Aki ugyanis az átalakulás kezdetének az 1985-ös esztendőt jelöli meg, nos, az az átalakulás magyarázó elvének nem a gazdasági-társadalmi válságot, még csak nem is az erőteljesebben szervezkedő politikai ellenzékét, hanem a Szovjetunióban kényszerűen vagy tudatosan bevezetett változásokat tartja. Vagyis eszerint a kelet-közép-európai kisállamok a nagyhatalmi erőviszonyok átrendeződése következtében visszanyerték nemzeti szuverenitásukat, belső társadalmi erőknél és a szervezeti-politikai tagoltságnak csak a külpolitikai mozgástér kinyílása után lett jelentősége. A szabad választások Európa eme régióját egyenesen három alrégióra osztották. Egy nemzeti-konzervatív (a volt Kelet-Németország, Lengyelország, Magyarország és Horvátország), egy liberális (Csehország és Szlovénia) és egy nemzeti-kommunista (Románia, Bulgária, Szerbia, Albánia) politikai „blokk” alakult ki.

A kötet legértékesebb része minden kétséget kizáróan a közölt 167 dokumentum. Ezek a szövegek a politikusok által a nyilvánosságnak szánt információkat rögzítene, és így a kötet nem szólhat a politikai döntések természetéről, valódi okairól és titkos körülményeiről. A történész ma egyebet még nem tehet, mint hogy összerendezi a nyilvános tényeket, adatokat és eseményeket, és az ennek alapján kirajzolódó struktúrákat azután megpróbálja értelmezni. Ez az utóbbi fázis itt még ugyan elmaradt, de az összehasonlító elemzés igényének jelzése megtörtént. A példaszépen gondosan szerkesztett dokumentumok, amelyek között szerződések, politikai nyilatkozatok, pártprogramok és választási eredményközlések is előfordulnak, azért is kiválóan alkalmasak az összehasonlító elemzésre, mert a "nyers tények" kiválogatása azonos szempontok szerint történt.

A bevezető, a dokumentumok és az időrendi adattárak a kiindulóponttól némileg eltérő módon mégis a mindenkor látható végeredményről tájékoztatnak. A "végeredmény" pedig időről időre változik. Ez a jelen-

kor-történetírás csapdája. A magyarországi politikai változások sodrában is számtalan alkalommal tapasztalhattuk, hogy aki és ami ma fontos vagy fontosnak látszik, egyik napról a másikra már nem az. Nem nehéz belátni, hogy a könyvben szereplő számos esemény, adat, szervezet és személy valóban történelmi helye a mindekori politikai-társadalmi folyamatok szerint hosszú ideig még változni fog. Az anyag egészét ez természetesen nem fogja érintetlenül hagyni, ám alapvető értékei, az összehasonlításra való igény, alapvető hiánypótló funkciója mégis érdem. Ezt a kézikönyvet nehéz olvasni, ám könnyű felhasználni.

(JATE Kiadó, Szeged 1991)

Kiss József

KUKORELLI ISTVÁN: KÖZJOGI TÚNÓDÉSEK

Kukorelli István karcsú kötete 26 — többnyire rövid — írást tartalmaz. Ezek az esszék és „minitanulmányok” többségükben napilapokban (főként a *Magyar Nemzetben*) jelentek meg 1989 novembere és 1991 nyara között. A könyv közread néhány eredeti közlésnek számító pár oldalas elemzést és szakértői véleményt, valamint két nagyobb lélegzetű tanulmányt, amelyek folyóiratban (*Soviet Studies, Társadalmi Szemle*) jelentek meg.

A cím pontosan tükrözi a tartalmat, azt, hogy az alkotmányjogász szakértő miképpen reflektál a közjogot is érintő politikai változásokra az 1989-es rendszerváltástól az alkotmányjogi konszolidációig. Pillanatsfelvételek ezek az érzékeny és vállaltan értékalapú írások, visszaadják az aktuális szituáció érzelmi hátterét, ambivalenciáit, töprengésre késztető dilemmáit. Kukorelli aktív részese volt azoknak a közjogi csatározásoknak, amelyek az 1985 utáni rendszerleépítő és -átalakító korszakot jellemezték. Egyike azoknak a hazai szakembereknek, akik nemcsak szemlélői, hanem tanúi és aktív alakítói is voltak a békés rendszerváltásnak. Ez — a szövegben található direkt utalások mellett — érződik minden egyes elemzésen, a pozitív értelemben vehető értékválasztásokon, olykor a hűvös távolságtartás hiányán.

A kis terjedelmű írásokból összeáll a magyar közjogtörténet egyik legjelentősebb és legértékesebb korszakának teljes képe, a szerző végigvezeti olvasóját az alkotmányos átalakulás állomásain és főbb politikai eseményein.

Mi volt e folyamat igazi lényege? Megtudjuk, hogy a politikai csatározások — amelyek a „nemzeti kerekasztal” működésével váltak intenzívvé és országos nyilvánosságot megmozgatóvá — 1989 nyarán egy olyan új modell kialakítását célozták, amelyek szakítva a „rendi” alkotmányossággal, a hatalom korlátozását, megzabolázását szolgálták. „A közjog, az államjog a hatalmi viszonyok joga. Az alkotmányozás, az ennek eredmé-

nyeként létrejött alkotmányjog kezdettől fogva arra törekszik, hogy a *politikai hatalmat intézményes keretek közé terelje, megzabolázza*. A politikai hatalom természeténél fogva »megzabolázhatatlan«, s örökké tiltakozik az alkotmányjogi korlátok ellen, keresi a kiskapukat.” (113. old.) Ez a megszelídítési kísérlet a szerző szerint sikeresnek bizonyult annak ellenére, hogy az új alkotmányos szerkezetben egyensúlytalanságok is megfigyelhetők. E folyamat ugyanis a közvetlen politikai szükségletek hatása alatt ment végbe, a már meglévő építmény rekonstrukciójával, szerkezeti átalakításával. Noha kétségtelen, hogy az 1949. évi Alkotmány formai keretében egy teljesen új, demokratikus alaptörvény jött létre, Kukorelli szerint nem szabadna tartósan lecövekelni az átmenetinek íródott szövegénél, mindenképpen új alkotmányra volna szükség.

Mi a jellemző a jelenlegi közjogi felépítményre? Egyfelől az, hogy a paktum után átrajzolt 1989. évi alkotmányos kodifikáció eredeti alkotás, nem a polgári alkotmányok „fénymásolásával” készült. Bár kétségtelen, hogy leginkább a kontinentális hatások érezhetők rajta — így a német és a belga-francia hatás —, a konstrukció sajátos ötvözete a hazai viszonyokra alkalmazott polgári alkotmányossági alapértékeknek. Az államformában 1989 októberében ment végbe a változás az átfogó alkotmányreformmal (köztársaság), ez azonban még a politikai erők kompromisszumát jelentette, amennyiben még szerepelt a demokratikus szocializmusra történő hivatkozás. A demokratikus szocializmus azonban csak néhány hónapig tartott. A választások után megkötött MDF—SZDSZ paktummal és a nyomában elfogadott alkotmánymódosítással történt meg a véglegesen polgári jellegű kormányforma-váltás (parlamentáris köztársaság).

Az építmény fő értékeleme a hatalmi funkciók megosztása. Ennek fontosságára utalva a szerző idézi az 1789-es francia Deklarációt az ember és a polgár jogairól: „Az olyan társadalomnak, amelyben a jogokat nem biztosították intézményesen és amelyben a hatalmi ágakat nem választották szét, nincs alkotmánya” (116. old.). A hazai ún. „kiegyezéssel” kimunkálta a hatalommegosztás rendszerét, de nem teremtett tartós egyensúlyokat az egyes intézmények között. A szerző szerint olyan közjogi „túlhatalmak” keletkeztek, amelyek megbonthatják az alkotmányjogi működés egyensúlyát. Ilyen „jogalkotói superhatalomnak tekinthető az Országgyűlés. (...) Nagyon erős a kormány általános közjogi pozíciója, felette a politikai nyilvánosság inkább a kontroll, mint a parlamenti ellenőrzés, amelynek egész eszközrendszere az eredményt illetően hatástalan. Ugyancsak hatáskör-túltengésben szenved az Alkotmánybíróság. (...) Az önkormányzati hatalom »kicszelezésének« történelmileg ismert példája a centrális, miniszteriális területi és helyi szervek hatásköri felfuttatása” (116. old.).

Kukorelli István gondolatmenetében nagy szerepet kap a közjogi-hatalmi intézményrendszeren túli civil szféra, az állam és a társadalom összekapcsolódásának világa. Nem leplezett ellenszenvvel ír az elit-kon-

szenzus szintjén *megrekedő* pártpolitikai alkufolyamatokról (kerekasztal lovagok), amelyek kirekesztik a valóságos népmozgalmakat, a társadalom értő és figyelő polgárainak választásokon túli participációs potenciáljait. Az 1989. novemberi népszavazást ezért tartja elhibázott árukapcsolásnak, s úgy véli, a kezdeményezők visszaéltek a közvetlen demokrácia intézményével, és pártpolitikai céljaik érdekében rövidlátó módon kezelve lejárátták azt. Felfokozott gyanakvással kíséri a pártosodásnak a civil társadalmi tagoltságot megelőző folyamatát, és úgy ítéli meg, hogy az 1990-es általános választások eredményeként a hazai politikai tagoltság csak részben képeződött le a parlamenti közhatalomban. Ezt igazolva látja az 1990 őszi önkormányzati választások eredményeiben. A civil társadalmi mozgalmak elsorvadását féltve több helyen is ír a „túlpártosodás” veszélyeiről. Ezt azért találja fontos, az alkotmányos folyamatokat is befolyásoló dimenzióknak, mert a parlamenti erőviszonyok megmerevedése és a túlságosan védett kormányhatalom hatásaként a politikai mozgások a pártpolitikai viszonyokra redukálódnak, s mindez elsorvasztja a közvetlen demokráciát. „Az új kormányzati elit önmaga logikája szerint eljárva közvetlen demokrácia ellenes lépéseket tesz. Egyetlen kormányzati hatalom sem szereti, ha döntéseit társadalmasítják. (...) Jogos és indokolt a kormányzati és a szélesebb társadalmi ellenszenv a plebejus demokrácia iránt, amit a korábbi rendszerben ideologikus alapokon formális közéleti demokráciává züllesztettek. Ám a fiatal, szabad és magyar demokratáknak egyaránt tudniuk kellene, hogy nem ez a politikailag felhígított közéleti maszlag a közvetlen demokrácia intézményeinek lényege. Azt a világtrendekre figyelemmel nem anullálni, hanem kiteljesíteni, szabályozni kellene. *A parlamenti demokráciára épülő politikai rendszerek széles részvételi demokráciaként is működnek*” (56. old.).

Kukorelli István rövid írásai a politika és a közjog változásait széles tematikai térben világítják meg, a szakértő jogász koherens látásmóddal elemzi a rendszerváltás közjogi építkezését. Nem szentenciákat olvashatunk, hanem többféleképpen megválaszolható kérdésekre a válaszkeresés intellektuális folyamatát szemlélhetjük. S bár a recenzens nem tud azonosulni néhány értékeléssel (például a Kádár-korszak manapság szokásos, leegyszerűsítő jellemzésével és sommásan diktatúraként történő minősítésével; a pártállami Országgyűlés idézőjelesen „rendi” jellegűnek aposztrofálásával, hogy csak a legfontosabbakat említsem), teljes mértékben elfogadja azt az alapállást, amely összeköti a hatalomellenőrzés intézményes viszonyait a mindennapi élet etikai dimenzióival. Ebben a moralításra helyezett államkoncepcióban a közhatalom nemcsak a legitimációs szálakon kötődik a társadalomhoz, hanem azok a kölcsönös függőség keretében kapcsolódnak össze. Ahogy ezt Kukorelli tömören kifejti: „A jogállam társadalmi szerződés”.

A magyar politikatudomány válogatott bibliográfiája, 1992. január – szeptember

BEKE Imre (szerk.)

Az Amerikai Egyesült Államok politikai lexikona. Bp.: Babits;
New York: Kaláka Pr. 1991. (Nemzetközi politikai lexikon sorozat 1.)

Bibó–Emlékkönyv. I–II. köt. Bp.: Századvég Kiadó 1991.

BIHARI Mihály–POKOL Béla

Politológia. Bp.: Tankönyvkiadó 1992.

BIHARI Mihály (szerk.)

A többpártrendszer kialakulása Magyarországon, 1985–1991.
Tanulmánykötet. Bp.: Kossuth Könyvkiadó 1992.

BOZÓKI András (szerk.)

Tiszta lappal. A FIDESZ a magyar politikában, 1988–1991.
Bp.: FIDESZ 1992.

BOZÓKI, András–KÖRÖSÉNYI, András–SCHÖPFLIN, George (eds.)

Post-Communist Transition: Emerging Pluralism in Hungary.
London: Pinter Publishers; New York: St. Martin's Press 1992.

BŐHM Antal–SZOBOSZLAI György (szerk.)

Önkormányzati választások, 1990. Bp.: MTA Politikai Tudományok
Intézete (PTI) 1992.

ABSTRACTS

KIS, JÁNOS

NEUTRALITY OF THE STATE

Neutrality of the state is part of the apparatus which serves to draw the normative, constitutional limits of government power. It is, at the same time, an essentially contested idea, attacked by many as uncoherent. The present essay makes an attempt to meet this challenge. Sections 1–4 offer conception and a justification of neutrality. They interpret neutrality as a requirement implied by the principle of treating people as equals, subject to the empirical condition of pluralism of ideals — ethical, religious and other. In this reading, neutrality demands from the state not to take any binding decision on the grounds that one ideal is superior to the other or that one conception of the world is true and the other is false. A distinction between radical and non-radical disagreements plays a central role in the argument. Disagreement is defined as radical when the disputed proposition is based on evidence which is not accessible to all. Treatment of people as equals requires not to make law or government order the justification of which entails any proposition subject to radical disagreement. Sections 5–8 face the standard objections to neutrality: that the impact of state measures cannot be neutral as between competing ideals; that neutrality itself cannot be given a neutral justification; that radical disagreements necessarily enter even in non-radical disputes; that all cultural systems, including science and common sense, are of limited accessibility principle and institutional separation of the public and private domains. Section 10 turns to the question whether neutrality is compatible with furthering of moral ideals.

ARATÓ, ANDRÁS

CIVIL SOCIETY IN POLAND AND HUNGARY

Using the concepts of „new evolutionism” (Michnik) and „self-limiting revolution” (Kuron, Staniszkis), the author follows and analyzes the role of civil society in the late communist and transitional period in Poland and Hungary. The term „civil society” is understood in the study as a sphere of social interaction between economy and state, composed above all of associations and publics. Civil society is distinguished from a political society of parties, political organizations, and political publics in particular parliaments, because the latter is directly involved with state power, which cannot afford to subordinate strategic criteria to the patterns of normative integration and open-ended communication characteristic of civil society. The author emphasizes the role of the KOR in Poland, and the *Beszélő* circle in Hungary, as well as other independent initiatives in both countries which helped to manage a democratic political change. Finally the study ends with an analysis of the relationship of civil society and the new political elite in the post-communist period.

SCHÖPFLIN, GYÖRGY

POWER, ETHNICITY AND COMMUNISM IN JUGOSLAVIA

Looking at the pre-history and history of Yugoslavia, the author analyzes the possibilities and limits of democratization of the new states emerging from Titoist Yugoslavia. The study analyzes the Illyrian idea, the Croatian political culture, the impact of partisan war on national identities, and the Tito years when Communists attempted to control the ethno-national issue. The democratic traditions in the different republics varied widely, with the Western aspirations of the Slovenes being in stark contrast to the volatility and political inexperience of the Serbs. In the final analysis, as the author points out, the chances of converting Titoist Yugoslavia into a democratic Yugoslavia were never very good. The failure of the two attempts to hold the country together — linguistic-monarchical and communist — meant that the conditions imposed by the various actors would be too severe. An agreement on the benefits of keeping Yugoslavia intact was absent. Communism collapsed too suddenly for the various republican élites to find common ground, and it disintegrated at different speeds in different republics.

GYARMATI, GYÖRGY

ATTEMPTS AT FEDERATION AFTER WORLD WAR II

(From Mitteleuropa to the Ostblock)

This paper considers a regional subvariant of postwar European efforts at integration, namely ideas about Central- and East-European federation. Two aspects are described in detail. One explains how Hungarian views entered this regional project owing to foreign policy considerations and domestic interests. The other deals with different conceptions of a postwar Hungarian-Austrian customs union that have scarcely been discussed in the historiography of the subject up to this time.

The paper's basic points are as follows. While ideas of federation have been supported in the region mainly by intellectual pressure groups — either in opposition or in exile — efforts at federation after World War II became an official governmental programme and an issue of foreign policy concern in several countries. The ultimate failure of these efforts came about not by their rejection by a smaller state but by a Soviet veto, this was a reaction to Europe's division by the Cold War. In conclusion, these regional plans were doomed to failure, and at the same time Central Europe was removed from the map of the continent by establishing the Ostblock forcibly.

TÓKA, GÁBOR

PARTY SYSTEM AND CLEAVAGES IN HUNGARY

The paper attempts to analyse some of the assumptions behind the frequent assertion that the current Hungarian party-system is facing a gradual transformation, the inevitable end-product of which will be the location of parties along a single L-R continuum. It is argued that this deterministic view can be reconciled only with social change, but hardly with party-strategy and interest group approaches to issue and cleavage development. Hypotheses drawn from the macro-sociological and interest group approaches are tested on ISSP 1985, 1990 and 1991 and IEWSS 1991 data. The results suggest that first, the economic dimension of the L-R scheme is indeed less important in Hungarian and Polish party competition compared to Western ones; second, in Hungary the religious cleavage may be just as important as the former one in Western democracies; and third, this finding can be explained in the framework of the interest group, but not in that of the macro-sociological approach.

CONTENTS

PAPERS

<i>Kis, János: Neutrality of the State</i>	5
<i>Arató, András: Civil Society in Poland and Hungary</i>	53
<i>Schöpflin, György: Power, Ethnicity and Communism in Jugoslavia</i>	81
<i>Gyarmati, György: Attempts at Federation after World War II</i>	111
<i>Tóka, Gábor: Party System and cleavages in Hungary</i>	123

DISCUSSION

Presidentialism or Parliamentarism?

<i>Kukorelli, István: Which type of government is the most dangerous east of the Elbe?</i>	161
<i>Paczolay, Péter: Can Central Europe choose between Presidential and Parliamentary democracy?</i>	167

ORIENTATION

<i>Haskó, Katalin: On French political science</i>	177
<i>Szabó, Ildikó: A Parisian institute: CEVIPOF</i>	193

BOOKS	201
-----------------	-----

INFORMATION	223
-----------------------	-----

ABSTRACTS	235
---------------------	-----
